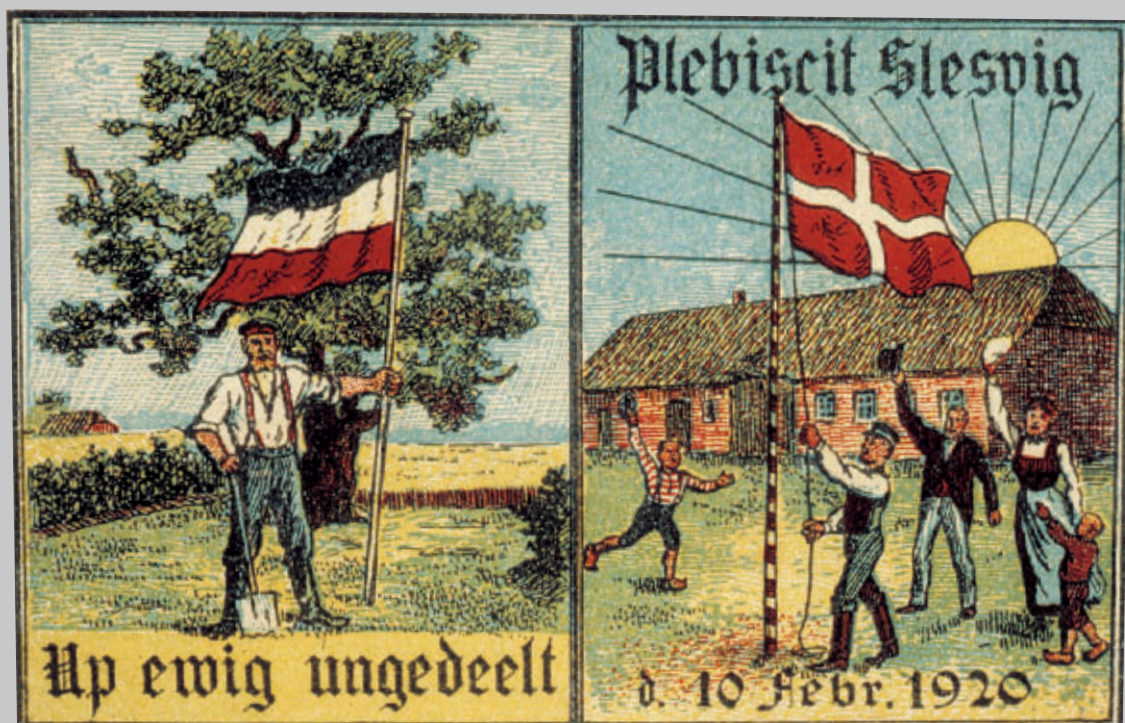

Fortid og Nutid

1999

4 □ December

Side 257-344

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, oktober og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Fortid og Nutid

December 1999 . hefte 4 . side 257-344

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Flagning med fremmedflag i Sønderjylland i mellemkrigstiden set under en administrationshistorisk synsvinkel

Peter Fransen

Fortid og Nutid december 1999, s. 259-280

I mellemkrigsårene blev flagning med tyske flag og bannere et påtrængende problem for de danske myndigheder i det hjemvendte Sønderjylland. I artiklen dokumenteres det, hvorledes spørgsmålet om flag og faner i sammenhæng med det tyske mindretals voksende politiske selvtilid gav de danske myndigheder problemer. Vanskelighederne blev ikke mindre af, at de danske myndigheder var uenige om, hvilken strategi, der skulle følges over for mindretallets stadig mere udfordrende brug af det tyske flag og foreningsfaner med symbolsammenfald med tyske højhedstegn.

Peter Fransen, f. 1962, ph.d., arkivar ved Landsarkivet for Fyn. Har i 1998 udarbejdet afhandlingen *Politiet i Sønderjylland. De politimæssige foranstaltninger i Sønderjylland fra tiden omkring Genforeningen set i lyset af udviklingen inden for det danske ordens- og kriminalpoliti frem til enhedspolitiordningen i 1938*.

I forbindelse med fremvæksten af nationalstaten – og den kollektive bevidsthed om begreber som nation og folk, blev flaget uden sidestykke det stærkeste nationale symbol. Fra midten af 1800-tallet omgærdet af en nærmest mytisk tilbedelse og under alle omstændigheder med en symbolkraft, der var så stærk, at alle er klar over, hvorledes det at vise flaget skulle tolkes – nemlig som udtryk for nationalt tilhørsforhold. Derfor blev det at vise flaget naturligvis anvendt både af dansk- og tysksindede i forbindelse med afstemningerne i 1. og 2. zone i 1920. Billederne af gaderne i de slesvigske byer i rødt, hvidt, sort og blå (dvs. Dannebrog, kejsertidens tyske rigsflag og den slesvig-holstenske fane) har alle, der blot perifert har beskæftiget sig med Sønderjyllands historie, set i hobevis. Mest dramatisk blev det i 2. zone, hvor Den internationale kommission, der stod for styret i afstemningsområdet, ville forbyde

flagkrigen i de sidste dage før afstemningen i 2. zone 14. marts 1920. Tyske protester førte dog til, at flagforbudet blev indskrænket til offentlige bygninger og andre huses stueetager. Velkendt er ligeledes brugen af flaget på afstemningsplakaterne i 1920. Efter Sønderjyllands genforening med Danmark rejste der sig en skov af flagstænger i landsdelen. Hvis der *ikke* blev rejst en flagstang på en gård, så var der nok tale om en tysksindet, og det blev husket. Alt dette skulle være kendt stof, men det skal nævnes her for at understrege, at spørgsmålet omkring flaget – især i Sønderjylland – havde stor følelsesmæssig betydning for befolkningen.

Jeg vil i artiklen væsentligst koncentrere mig om den sidste del af mellemkrigstiden – ikke fordi der ikke var konflikter omkring flagning i forbindelse med afstemningen i 1. og 2. zone i 1920, men fordi problematikken fra slutningen af 1920'erne er mindre

kendt og lægger op til at anvende en administrationshistorisk synsvinkel. Spørgsmålet om og problemer vedrørende flagning med fremmed nationalitetsflag og foreningsbannere med symbolsammenfald med, hvad der kunne udlægges som tysk højhedstegn, blev i Sønderjylland særdeles sprængfarligt i 1930'erne. Vægten vil blive lagt på det administrationshistoriske aspekt forstået som hvilke myndigheder, der var involveret, og hvorledes de forsøgte at håndtere problemet. Spørgsmålet om flagning med fremmedflag belyser nogle af de vanskeligheder, som det tyske mindretals øgede selvtilid og aktivitetsniveau afstedkom for de danske myndigheder igennem 1930'erne, men jeg vil også dokumentere, at problemstillingen havde rødder længere tilbage i tiden. Konkrete historiske eksempler på flagning vil også blive inddraget – men målet med artiklen er primært at få placeret flagspørgsmålet i den rette sønderjyske administrationshistoriske kontekst, hvor krumtappen fra 1934 var politiadjudanten.

Flagspørgsmålet i Tønder politikreds i 1927

Kort tid efter Genforeningen indskærpede departementschefen i justitsministeriet over for de sønderjyske politimestre, at der *ikke* måtte skrides ind mod flagning med tysk rigsflag i de indlemmede distrikter, uden at der forud var konfereret med og opnået enighed med amtmanden.¹ Retningslinierne var afstukket for at forsøge at mindske eventuelle konflikter med det nye tyske mindretal i Sønderjylland. De første år efter Genforeningen forløb uden de store episoder, og spørgsmålet var om den mundtlige instruks, der var udstedt i lyset af den umiddelbare Genforening, stadig var gældende.

I året 1927 dukkede flagspørgsmålet for alvor op igen og skabte i de kommende år adskillige administrative forviklinger. Det nationale klima i Sønderjylland blev fra midten af 1920'erne tilspidset. Landbrugskrisen kradsede, og hermed fulgte øget tilslutning til det tyske mindretal, – mindretallet gik således kraftigt frem ved folketingsvalget i 1926, og samme år var Kreditanstalt Vogelgesang blevet oprettet, som bl.a. ved hjælp af tysk kapital støttede hjemmetyskerne i jordkampen i Nord-slesvig og med lån bejlede til de nationalt blakkede. Hertil kom den nord-slesvigske selvstyrebevægelse under ledelse af Cornelius Petersen og senere samlingsbevægelsen under ledelse af H.C. Lei. Disse bevægelseres fiasko var i midten og slutningen af 1920'erne ikke givet på forhånd.

Politimesteren i Tønder, Aage Seidenfaden – den senere formand for politimesterforeningen og endnu senere politidirektør i København, henvendte sig i 1927 flere gange til justitsministeriet, da han havde modtaget klager fra dansksindede i Tinglev og i Tønder over hjemmetyskernes brug af det tyske flag og den slesvig-holstenske fane. De danske Forsvarsbrødre i Tinglev havde f.eks. på vegne af de danske beboere i Tinglev anmodet om, at politiet ville gribe ind over for brugen af det tyske flag. Den konkrete anledning var, at der i Tinglev skulle indvies en privat tysk realskole, og til denne begivenhed ventedes stort rykind syd fra bl.a. skoleautoriteter fra Flensborg, Slesvig og Berlin. I den forbindelse var der blevet rejst en stor flagstang uden for den ny skolebygning, og planen var utvivlsomt, at der skulle flages med det såkaldte slesvig-holstenske eller det tyske flag. En sådan manifestation ville ifølge Forsvarsbrødrene skabe forbitrelse blandt den dansksindede befolkning, så der blev truet med skrivelser og protester i den danske presse i Sønderjylland. Det skal tilføjes, at

Figur 1. Storegade i Åbenrå på afstemningsdagen den 10. februar 1920. Som overalt i afstemningsområdet blev de nationale standpunkter markeret med flag. Dannebrog, det sort-hvid-røde kejserflag og Weimarrepublikkens sort-rød-gule samt den slesvig-holstenske fanes blå-hvid-røde farver (Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Åbenrå).

festen og den tyske flaghejsning ikke gav anledning til nogen uorden, og politiet foretog sig ikke noget i anledning af flagningen. Dog skabte begivenheden, som Seidenfaden udtrykte det, en del misstemning blandt Tinglevs danske flertal.

Seidenfaden satte forstandigt sagen ind i en større sammenhæng ved sin henvendelse til justitsministeriet. Han anførte, at det ikke var første gang, at flagspørgsmålet var rejst i hans embedstid i Tønder (siden 1922). For Tønders vedkommende havde der ingen vanskeligheder været, idet han på henvendelser konsekvent havde fulgt den linie, at han ikke ville finde sig i anvendelsen af tysk flag ved processioner o.l., og han var ikke vidende om, at nogen beboer eller institution i byen havde hejst det tyske flag fra hus eller

plads. På landet havde han accepteret, at der fra enkeltliggende gårde var flagget med tyske flag (ved familiefester og begravelser), men det forekom sjældent. I Tinglev var der foruden episoden, der var ved at tilspidse sig omkring skoleindvielsen, endnu et problem med den tyske højskole, som om søndagen og ved enkelte andre lejligheder flagede med det slesvig-holstenske flag. Seidenfaden havde på trods af henvendelser fra danske tinglevboeres side ikke ment at have hjemmel til at skride ind imod flagning med dette flag. Der var jo i dette tilfælde ikke tale om noget egentligt nationalitetsflag.

Det, der i 1927 for alvor bekymrede Seidenfaden, var den tyske agitation, der var begyndt at blive stadig mere pågående med muligheden for natio-

nal uro til følge. Seidenfaden var af den formening, at flagspørgsmålet var ved at blive brændende, og det ville være meget ønskeligt, om der snarest kunne gennemføres samme flagordning som i det øvrige land. Seidenfadens profeti skulle med nogle års forsinkelse komme til at holde stik, men derimod skulle det knibe voldsomt med at få den samme flagordning i Sønderjylland som i resten af landet. Faktisk var de eksisterende regler ganske klare. I justitsministeriets bekendtgørelse af 10. april 1915 blev det fastslået, at der som regel ikke måtte flages med fremmed nationalitetsflag. Det blev præciseret, at det med at hejse flaget og flage med udenlandsk nationalitetsflag var et anliggende for justitsministeriet – og at politimyndighederne er den myndighed, der på vegne af ministeriet udøvede kontrollen. Med Sønderjyllands Genforening med resten af landet i 1920 blev spørgsmålet om at flage med udenlandsk nationalitetsflag et reelt problem. 1915-bekendtgørelsen var aldrig udtrykkeligt blevet indført i de sønderjyske landsdele, og blev af bl.a. Seidenfaden ikke anset for gældende ret syd for Kongeåen.²

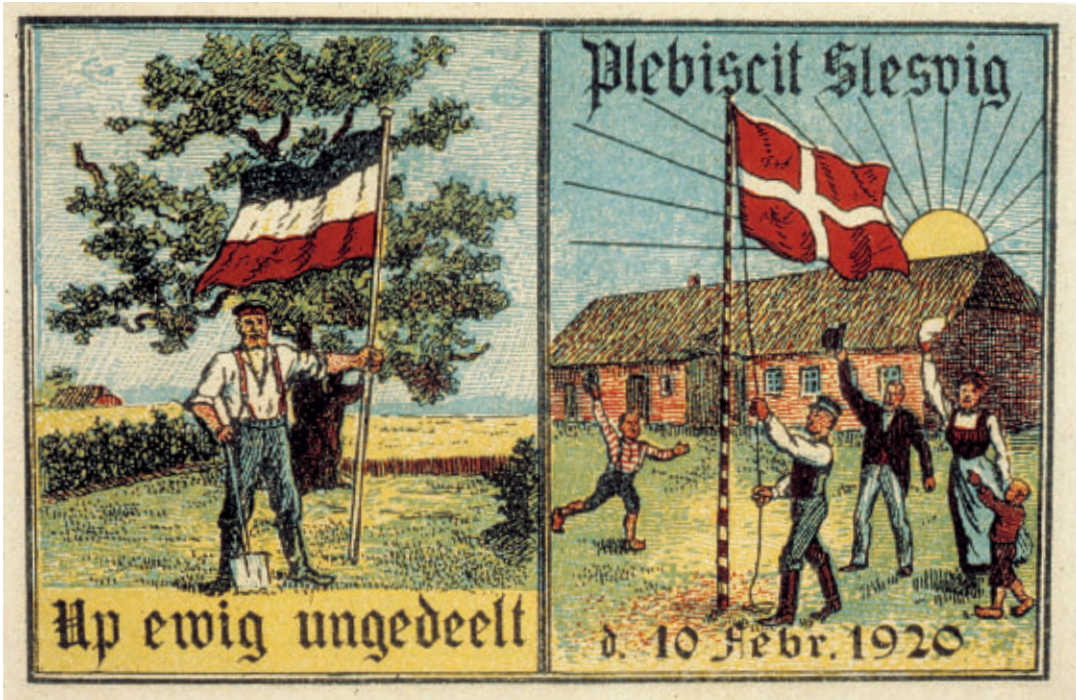
De omtalte enkeltssager vedrørende flagning i Sønderjylland ligger naturligvis i justitsministeriets arkiv, men også i statspolitiets arkiv, fordi Valdemar Mensen, der var chef for statspolitiet – reelt kriminalpolitiet – også var chef for det sønderjyske ordenspolitiet.³ I Sønderjylland blev ordenspolitiet statsligt fra 1920, mens det i resten af landet var kommunalt frem til 1938. Årsagen til, at ordenspolitiet i Sønderjylland var statsligt fra Genforeningen, var bl.a., at man ikke ønskede kommunal indflydelse på korpset. Man frygtede, at i de kommuner, hvor tyskheden stod stærkt, kunne det give anledning til at ansætte betjente, der måske ikke var 100 % loyale over for den danske stat.

Nuvel, Mensen fik nys om flagsagen og gav Seidenfaden en påtale om, at han skulle orienteres om denne type af sager, da det var *ham*, der skulle fremlægge slige spørgsmål for ministeriet. Men hvilket ministerium? Justitsministeriet konfererede med statsministeriet, og statsministeriet meddelte telefonisk Mensen, at der i nærmeste fremtid ville blive nedsat en kommission til at overveje hele flagspørgsmålet. For ikke at præjudicere den kommende ordning havde statsministeriet indtil videre stillet sagerne fra Tønder i bero. Seidenfaden kunne således ikke umiddelbart hente hjælp til at løse spørgsmålet om flagningen.

Den fortrolige sønderjyske flaginstruks af 1928

Statsministeriet nedsatte i juli 1928 en flaglovskommission, som to år senere afgav betænkning.⁴ Der var tidligere gjort forsøg på at få en mere ensartet lov om flaget og flagføring. Allerede i 1854 havde man følt behovet, men sagen var blevet henlagt, da man ikke kunne enes om, hvilket ministerium sagen skulle henhøre under. I 1904 og 1907 havde der været nedsat kommissioner, men ingen af disse førte til nogen lovordning. Således skulle det også komme til at gå for kommissionen af 1927. På trods af at flertallet anbefalede en lovgivning, og statsminister Stauning både i 1930/31, 1931/32 og 1933/34 fremsatte lovforslag med forankring i kommissionsbetænkningen, blev der ikke vedtaget nogen ny flaglovgivning. Om justitsministeriet havde forudset dette udfald, kan ikke afgøres, men ministeriet fandt det trods statsministeriets arbejde påkrævet at få præciseret, hvorledes spørgsmålet skulle tackles i Sønderjylland.

Den 11. juni 1928 udsendte justitsministeriet en fortrolig instruks an-

Figur 2. Denne nødpengeseddel fremstår umiddelbart som neutral ved at gengive både tyske og danske symboler. Tegneren har dog ikke været kendt med dansk flagtradition, for Dannebrog ses hejst på en flagstang, der er tofarvet. De sribede flagstænger i hvidt og sort var en tysk tradition. Falsk nødpen-geseddel fra Varnæs (Museet på Sønderborg Slot).

gående flagning i de sønderjyske landsdele.⁵ I forhold til bekendtgørelsen af 1915 var der tale om en lempelse af reglerne. Den fortrolige instruks til politimestrene i Sønderjylland var i relation hertil en lempelse af de almindelige forbud mod brugen af fremmed flag ved i en lang række tilfælde at påbyde politimestrene *ikke* at skride ind. Fortolkningen lød på, at der kun skulle skrides ind, hvis en udpræget demonstration skønnedes tilsigtet. I praksis blev instruksens fortolket forskelligt – mest lempeligt i Tønder amt, hvor hjemmetyskerne stod stærkt. Her blev der fulgt en mild kurs fra administrationens side. Over for privatpersoners flagning med tysk flag blev der f.eks. udvist stor tolerance. Det blev understreget, at politimestrene skulle forhandle med amtmanden, inden der blev skredet ind imod flagning med fremmed flag. Der skulle typisk skri-

des ind, når flagningen var rettet imod staten, eller hvis flagningen var af krænkende karakter i forhold til den øvrige befolkning, i særdeleshed hvis flagningen med fremmed flag fandt sted på danske eller tyske festdage. Ved processioner, hvor der ikke var tale om internationale møder eller stævner, var det heller ikke tilladt at føre eller bære udfoldede faner. I tilfælde af privates flagning på en enkelt dag, ved højtidelige lejligheder, f.eks. indvielse af tyske bygninger til officielt brug (privatskoler, samlingshuse o.lign.) på festpladser og ved sportsstævner, skulle der almindeligvis ikke skrides ind.

Instruksens var dog ikke mere klar end, at resultatet blev, at de lokale politimestre fulgte en uensartet procedure, der til dels var betinget af, hvilken politik amtmanden over det pågældende område ønskede ført.

Dele af instruksen kan siges at være blevet strammet i 1931, hvor justitsministeriet i en fortrolig instruks for Sønderjylland af 18. november pointerede, at der skulle skrides ind imod udlændinge, der under demonstrationer markerede udenlandske korporationer eller organisationer, bar fremmede uniformer eller ensartet påklædning, der kunne sidestilles med uniform, medførte udenlandske flag eller bannere eller medførte musikkorps, der spillede udenlandske musikstykker, eller hvis der blev sunget udenlandske sange. Instruksen var nu ikke udelukkende rettet imod udlændinge. Det blev også fremført, at hvis der var tale om at tillade eller nægte tilladelse til foranstaltninger, der havde nationalpolitisk karakter, ville det også være på sin plads at gribe ind.⁶ Kompetencemæssigt blev der henstillet til politimestrene, at en konkret afgørelse angående foranstaltninger, der havde nationalpolitisk karakter, skulle træffes efter konsultation med amtmanden. Amtmændene skulle sørge for en ensartet praksis i de forskellige amter. Men praksis blev trods dette ikke ens fra amt til amt.

Nazismen skaber øgede spændinger

Problemet vedrørende flagning og fremvisning af tyske højhedstegn i Sønderjylland blev for alvor et problem efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland i 1933 – hvor hagekorsflaget og det tyske sort, hvid, røde flag begge blev officielle tyske rigsflag. Meget kort fortalt så den generelle situation i Sønderjylland således ud: I marts 1933 rettede Schleswig-Holsteiner Bund et voldsomt angreb imod grænsedragningen, bl.a. ved møder på Knivbjerg, og det blev startskuddet til »Påskeblæsten« i 1933. Det politi-

ske uvejr drev ind over Sønderjylland fra syd. Regeringen følte, at situationen ved grænsen var ved at udvikle sig truende, ikke mindst fordi der verserede rygter om samling af bevæbnede grupper nord og syd for grænsen, og den 8. april blev det besluttet at trække mere statspoliti til Sønderjylland.

Resultatet blev oprettelsen af 100-mandsholdet, et uniformeret statsligt kriminalpoliti. Korpsset blev først etableret med base i Sønderjylland, men kunne sættes ind over det ganske land ved lejligheder, hvor det stedlige ordenspoliti ikke slog til. Begivenhederne i Tyskland med nazisternes magtovertagelse 30. januar 1933 gav anledning til bekymring i den danske regering, specielt efter at Hitler fuldstændig havde sikret sig diktatorisk magt efter pseudovalget i marts. Omkring påske 1933 rejste der sig i Slesvig-Holsten og blandt de yderliggående grupper af det tyske mindretal et politisk stormløb imod grænsen. De danske myndigheder frygtede i perioder direkte aktioner. Oprettelsen af 100-mandsholdet i Sønderjylland ses som en direkte følge af urolighederne i grænselandet, og loven om forbud mod at bære uniform m.v. af 12. april 1933 må ligeledes ses som en udløber heraf samt de senere uroløve. »Påskeblæsten« var ikke et organiseret oprør styret fra Berlin, og fra midten af året drev den umiddelbare fare over.

Derimod voksede de danske myndigheders bekymring over, at den tyske nazistbevægelse befæstede sin stilling inden for de hjemmetyske kredse. Specielt i Tønder Amt blev situationen anspændt pga. hjemmetyskernes relative styrke i området. Hertil kom, at politimester Aage Seidenfaden og amtmand O.D. Schack ikke var enige om hvilken linie, der skulle følges – og det gjaldt ikke blot i spørgsmålet om flagning. Justitsministeriet var generelt mere tilbøjeligt til at følge amtmandens mere eftergivende politik end den linie, politime-

Figur 3. Foto fra Sønderborg sandsynligvis fra Hindenburgs bisættelse den 7. august 1934. Fra de danske myndigheder var der givet tilladelse til, at tyske institutioner i Sønderjylland kunne udtrykke sorg ved flagning på halv stang. Dette hus var ejet af en privatmand, den tidligere redaktør for *Sonderburger Zeitung*, så der var her tale om en overtrædelse af flagtilladelsen (Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg).

steren ønskede. Følgende eksempel kan illustrere forholdene. Da Danmarks Nationale Socialistiske Arbejder Parti (DNSAP) i slutningen af august 1933 anmeldte et demonstrationstog gennem Tønder by til den 17. september, anbefalede Seidenfaden, at demonstrationen skulle forbydes. Han henviste til, at nationalsocialisterne i hvert fald i Sønderjylland var et parti af urostiftere. Anmelderen af demonstrationen, bagermester Kretzing i Bylderup-Bov, der for tiden optrådte som dansksindet nationalsocialist, havde også været med til at stifte Nationalsocialistische Arbeitsgenmeinschaft Nordschleswig (NSAN) på et møde i april på Saksborg Kro i Burkal sogn. De hjemmetyske kredse havde en tradition for ikke at optræde partipolitisk, men forholdene var ved at ændre sig. Seidenfaden slog derfor fast, at i »Grænseegnene, specielt i Tønder; maa jeg formene, at Optog af Nationalsocialister, være sig danske eller tyske, paa offentlig Gade ikke bør

taales«. ⁷ Schack var af en anden overbevisning, så sagen blev forelagt justitsministeriet. Den 9. september 1933 meddelte justitsminister Zahle, at ministeriet var enig med amtet i, at der ikke forelå tilstrækkelig grund til at forbyde den omtalte demonstration.

Ved selve demonstrationen i Tønder by deltog ca. 140 personer, som medbragte 10 faner med hagekors – dog ikke det »tyske« hagekors, men fanen med det hvide hagekors i den røde fane, som var de danske nazisters foreningsfane. Ikke desto mindre samlede demonstrationen både dansk- og tysksindede. Under marchen gennem Vestergade spillede musikkorpset melodien til Horst Wessel-sangen, og de tyske tilskuere, der stod på fortovet, istemte straks »*Die Fahne hoch, die Reihen fest geschlossen*« og hilste med Heil Hitler. ⁸ Byens tyske nazistgruppe optrådte som Tordenskjolds soldater, idet de skiftede fra gadehjørne til gadehjørne for at komme til at gentage nazist-hilsenen og deltage i sangen. Der var adskillige af de danske tilskuere, der fandt optøget så latterligt, at de måtte le, og det medførte dagens eneste voldelige episode. En tysk statsborger, der deltog i optøget, så sig gal på en tilskuer, som han mente lo af ham, hvilket gav ham anledning til at give tilskueren et slag i ansigtet. Politiet greb straks ind og anholdt manden, som blev idømt en bøde og som subsistensløs udvist af landet med tilhold i henhold til fremmedloven. Politiet havde ved denne lejlighed en heldig hånd og på trods af, at optøget klart blev opfattet som en provokation, kom det ikke til alvorlige udskejelser.

Med til den nazistiske ideologi, hvor den enkelte er intet og fællesskabet alt, hører store suggestive masseopbud med propagandamarch, faner, pomp og pragt – vel bedst illustreret ved de årlige partidage i Nürnberg. Hjemmetyskerne i Sønderjylland ville gerne efterligne dette

masseopbud, men generelt må det siges, at de propagandamarcher og flag- og fanedemonstrationer, de kunne frembyde, end ikke kunne siges at have en svag afglans af det 3. riges propagandaopbud. Set fra en dansk synsvinkel var det tyske mindretals talmæssige styrke ikke foruroligende. Dets kraft bestod i den faste organisation og den store støtte sydfra. Bag det tyske mindretal stod Slesvig-Holsten, og bag Slesvig-Holsten stod Det tyske Rige. Et mønster, der kunne følges både før og efter 1933. Hvis ikke det havde været pga. den nationalsocialistiske sejrsgang i Tyskland og det faktum, at det tyske mindretal i Danmark sluttede så massivt op om nazismen, ville hjemmetyskernes propagandamarcher kun have påkaldt sig de danske myndigheders hoveddrysten.

Politiadjutantstillingen

Det tyske mindretals nazificering fik i 1934 den danske regering til at oprette en særlig politistilling i Sønderjylland. De særdeles spegede forhold omkring genoprettelsen af politiadjutantstillingen skal jeg ikke komme nærmere ind på her,⁹ og hvad angik flagning med fremmedflag, var spørgsmålet, om det overhovedet faldt ind under politiadjutantens ressort. Udviklingen kan følges i de nedenstående tre uddrag fra henholdsvis politiadjutantens ansættelsesbrev og de efterfølgende instrukser for stillingen.

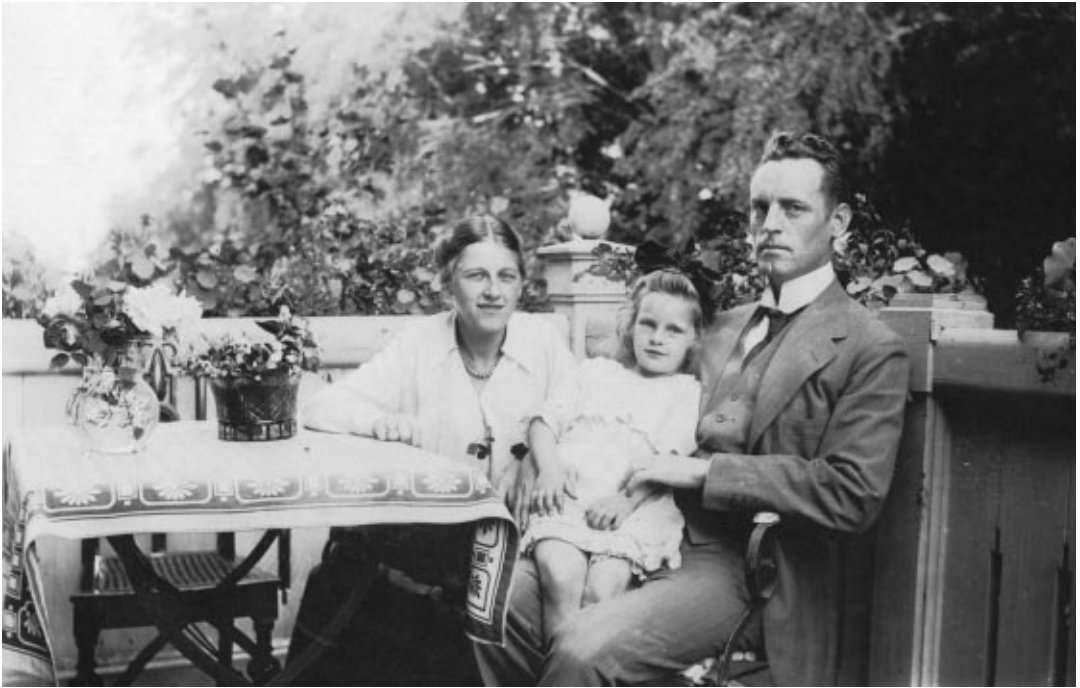
Med beskikkelsen af Fritz Jacobsen fulgte den 20. april 1934, hvad der kunne opfattes som en foreløbig instruks for arbejdet. Heri hedder det bl.a.: »Som *Politiadjutant i de sønderjyske Landsdele* er De direkte underlagt *Justitsministeriet* som *Raadgiver i Sager angaaende grænse-politiske Spørgsmaal*. Det vil navnlig paahvile Dem gennem *Politimestrene* og i Sam-

arbejde med *Statsadvokaten*, *Amtmændene* og *Centraladministrationen* at samle alle *Oplysninger* om de særlige sønderjyske Forhold og skabe en hurtigt virkende *Oplysningscentral* for *Landsdelen under Anvendelse af Person- og Sagskartoteker*. Til Fremme heraf kan De, i det Omfang De skønner det nødvendigt, sætte en udvidet *Efterretningstjeneste i System* i de enkelte *Politikredse i Samarbejde* med den stedlige *Politimester*.

De vil derhos, saafremt der i Tilfælde af uroligheder, Demonstrationer o.lign. bliver Spørgsmaal om Anvendelse af større Politistyrker, have Dispositionsret over det i Sønderjylland stationerede Politi, ligesom De bør være tilstede ved Uroligheder af denne Art og eventuel lede *Politiets Bevægelser i Marken*. Af de af Dem til *Justitsministeriet* afgivne *Indberetninger* og *Indstillinger* vil De samtidig have at sende *Genpart til Chefen for Statspolitiet*«.

I politiadjutantens instruks af 12. januar 1935 var ordlyden: »For at opnaa ensartede Afgørelser i Sager af grænsepolitisk Art, saasom Flagning, Processioner eller Optræden af udenlandske Talere her i Landet, har *Justitsministeriet* paalagt *Politimestrene* i de sønderjyske Landsdele at indsende *Indstillinger* i saadanne Sager til *Politiadjudanten*, der derefter forelægger Sagerne for Amtet. Kun i Tilfælde af, at Sagen er af særdeles hastende Karakter, kan *Politimesteren* indsende Sagen direkte til Amtmanden, men den skal da, saafremt mundtlig Forhandling med *Politiadjudanten* har fundet sted, indeholde *Oplysninger* om dennes *Standpunkt*, en *Genpart af Indstillingen* skal derhos tilstilles *Politiadjudanten*. Saafremt Amtet ikke kan tiltræde *Politiadjutantens Indstilling*, bør Sagen forelægges *Justitsministeriet* til Afgørelse«.

I den ændrede instruks af 11. december 1935 var der sket ændringer i kompetencespørgsmålet. De sønderjyske

Figur 4. Et stemningsmættet billede af Kresten Refslund Thomsen sammen med sin kone Ingeborg og sandsynligvis en af familiens døtre, muligvis på terrassen i amtmandsboligen Brøndlund slot engang i 1920'erne. Refslund Thomsen blev i 1920 landråd over Åbenrå Amt, 1920-1954 amtmand og 1935-1944 tillige politiadjutant. I mellemkrigstiden blev Refslund Thomsen den mest centrale politisk/administrative skikkelse i Sønderjylland (Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Åbenrå).

politimestre skulle nu »indsende Indstillinger i saadanne Sager til Politiadjudanten, der derefter træffer Afgørelsen i Sagerne eventuelt efter forhandling med vedkommende amtmand. I Tvivlstilfælde forelægges Sagen for Justitsministeriet«. ¹⁰

Ud over de forhold, der blev nævnt i ansættelsesbrevet, hvilke retningslinier havde politiadjudanten ellers at holde sig til? Her må specielt henvises til justitsministeriets tidligere omtalte fortrolige instruks af 11. juni 1928 angående flagning i de sønderjyske landsdele og instruks af 18. november 1931 angående foranstaltninger til at forebygge demonstrationer af udlændinge på dansk statsområde og til at sikre opretholdelse af den lovlige orden ved grænsen.

Disse to tjenestebefalinger viser sammen med retningslinierne for politiadjudanten den kontinuerlige udvikling fra, at myndighederne fokuserede på problemerne i Sønderjylland som et nationalt mindretalsproblem til, at der skete en forskydning i retning af, at det centrale var tiltag, der afspejler den frygt, som radikaliseringen/nazificeringen af det tyske mindretal forårsagede.

Kresten Refslund Thomsen – amtmand og politiadjutant

Fritz Jacobsen kom kun til at virke i stillingen som politiadjutant i godt 1 år. Den 4. august 1935 døde han af

hjertelammelse i en alder af 43 år. Stillingen som politiadjutant blev den 19. november 1935 overtaget af amtmanden over Åbenrå og Sønderborg Amter, Kresten Refslund Thomsen, uden at han i øvrigt havde søgt stillingen. Allerede i 1933 havde dommeren i Åbenrå, Chr. Andersen, peget på Refslund Thomsen som en mulig lokal »overleder« af politiet og fremhævet følgende fortrin: Refslund Thomsen var sønderjyde, havde et indgående kendskab til grænselandets mange aspekter og sine landsmænds mentalitet, han var forsigtig og tilbageholdende, vovede nødtigt pelsen, men var ikke bange for at tage sit ansvar, når det skulle være.¹¹ I 1935 fandt den nyudnævnte justitsminister K.K. Steincke, at tiden var inde til at forlade den mere udfarende stil, som Fritz Jacobsen havde været eksponent for. I stedet blev det prioriteret at udnævne en mere tilbagetrukken og reflekterende embedsmand, der umiddelbart havde bedre forudsætninger for at handle fra kulisserne. Steincke gik med andre ord i gang med at præparere Refslund Thomsen. Set på baggrund af, at Refslund Thomsen selv i 1933 havde afvist tanken om, at en amtmand kunne beklæde stillingen som politiadjutant, virker det ganske sandsynligt, at udnævnelsen først skete efter et massivt pres fra regeringens nye justitsminister, statsminister Th. Stauning, samt svigerfaderen H.P. Hanssen.¹²

Politiadjutant Fritz Jacobsens pludselige død i august 1935 faldt sammen med, at hjemmetyskerne havde markeret sig med fornyet selvtillid og styrke. Det kunne frygtes, at der ville ske en samling af de hjemmetyske nazister under dyrlæge Jens Møller. Nationalsocialistische Deutscher Arbeiterpartei Nordschleswig (NSDAPN) var blevet dannet juli 1935, og i selve den nazistiske bevægelse var der sket en yderligere radikaliseringsproces. Situationen måtte betegnes som kritisk.

Også spørgsmålet om flagning med fremmedflag (med det tyske rigsflag, Slesvig-holstens flag, hagekorset og foreningsbannere med symbolsammenfald) voldte svære problemer. De lokale politimestre fulgte en uensartet procedure, der til dels var betinget af, hvilken »linie« amtmanden over det pågældende område ønskede lagt. Et forhold som kunne give den førte politik over for mindretallet i Sønderjylland et skær af vilkårlighed, som ingen af parterne kunne være tjent med. Med oprettelsen af politiadjutantstillingen i 1934 og denne stillings gradvise »indhug« i amtmandens kompetence i grænsepolitiske problemstillinger blev spørgsmålet om flagning ikke kun et spørgsmål om de danske myndigheders forsøg på at dæmme op for de stadig mere nazificerede hjemmetyskere, men også en slagmark for forskellige administrative instansers interesser. Problemstillingen involverede således de lokale politimestre, politiadjutanten, de sønderjyske amtmænd, justitsministeriet og statsministeriet. Spændingen mellem politiadjutantstillingen og amtmandsfunktionen er nok det mest centrale, men for at forstå hvorfor det faktisk *ikke* lykkedes Refslund Thomsen at få indført en ny flaginstruks, er det nødvendigt også at inddrage centraladministrationens overvejelser. Fra justitsministeriet og frem for alt fra statsministeriet var holdningen fra midten af 1930'erne generelt afvisende over for en stramning af flaglovgivningen. Det skal ses i lyset af den førte småstatspolitik, hvor det gjaldt om ikke at komme til at støde mere magtfulde naboer. Hertil kom, at der skulle tages hensyn til det danske mindretal syd for grænsen. Regeringen frygtede, at en stramning over for det tyske mindretal kunne føre til represalier over for det danske mindretal.

Eksempler på hvorledes flagkampen blev ført

Hvorledes og hvornår blev flagkampen faktisk ført af det tyske mindretal? Optræk til konfrontation var der ved Knivsbjergfesterne, Hindenburgs begravelse, *Heldengedenktag*, *Volkstrauertag*, de tyske nazisters partidage og særbegivenheder som 30. januar til ære for *Die Machtergreifung* for at nævne de vigtigste.

Uden sammenligning var den største hjemmetyske begivenhed den (næsten) årlige sammenkomst ved Knivsbjergfesten. I 1933 havde stævnet været en nazistisk propagandaopvisning med klar brod imod den danske stat. Festen i 1934, der skulle afholdes søndag den 24. juni, var nr. 40 i rækken og var lagt ambitiøst an med pomp og pragt. Indholdet af arrangementerne var sædvanligvis sportskampe og idrætsøvelser, gudstjeneste, fællessang og opildnende taler.

Da ansøgningen om at afholde mødet i 1934 indløb, afkrævede Fritz Jacobsen festkomitéen et tilsagn om, at den ville modvirke enhver imod den danske stat rettet demonstrativ optræden fra udlændinges side, hindre udlændinge i at optræde som politiske talere samt sørge for, at flagning med udenlandsk flag blev indskrænket til enkelte flag på selve festpladsen. Et ønske fra nazisterne om at lade en gruppe gå i sluttet optog med musik og faner gennem Åbenrås gader blev ikke imødekommet. Der kunne forventes et tusindtalligt fremmøde, så Fritz Jacobsen udarbejdede en detaljeret fortløbig instruks for politiets virke. Det gjaldt om at kunne foregribe eventuelle overtrædelser af den indgåede aftale. Nok så væsentligt var politiadjutantens konkrete anvisninger af, at der skulle skrides ind imod afsyngning af *Deutschland, Deutschland über alles, Schleswig-Holstein Meerumschlungen* og den tyske Horst Wessel-

sang. Han var dog fuldt ud klar over, at specielt politiet i Sønderjylland ikke opnåede de bedste resultater ved blindt at følge en instruks. Der skulle indfølgende til, for at alt skulle forløbe så gnidningsfrit som muligt, hvilket var årsagen til, at samtlige tjenestegørende betjente var lokale. Ud på de små timer kunne han med baggrund i sine betjentes rapporter og sin egen deltagelse tilfreds indberette til justitsministeriet, at arrangementet havde haft ca. 7.000 deltagere, hvoraf halvdelen var børn og unge. Andelen, der kom tilrejsende fra Tyskland, havde været væsentlig større end tidligere og blev anslået til ca. 50%. På festpladsen sås blot 3 tyske flag, og den 40. i rækken af Knivsbjergfester forløb roligt uden demonstrationer. Der var ingen episoder, hvor politiet havde været nødt til at skride ind. Jacobsens måde at håndtere Knivsbjergfesten i 1934 på kom til at fungere som model gennem resten af 1930'erne. Selvom Knivsbjergfesterne frem mod 1940 blev stadig mere udfordrende, og det lejlighedsvis kom til små bataljer – især med ulovlig flagning og processioner ledsaget af hagekorsfaner – lå det helt klart for mindretallet, at der var grænser for, hvad politiet ville tillade ved disse fester. Fritz Jacobsen var en handlekraftig herre – der selv uden at have nogen egentlig hjemmel hertil – prøvede at inddæmme det tyske mindretals mere radikale bestræbelser.¹³

En mindre heldig hånd havde justitsministeriet i spørgsmålet om flagning i forbindelse med rigspræsident Hindenburgs begravelse. Da Hindenburg døde den 2. august 1934, rettede Johannes Schmidt, Vodder, lederen af det tyske mindretal – eller i hvert fald mindretallets folketingsmand – en henvendelse til justitsminister Zahle angående tysk flagning i Nordslesvig ved Hindenburgs jordefærd. Ønsket gik på, at der fra bygninger, som på en eller anden måde var samlings- eller arbejdssteder

for det tyske folkelige arbejde som f.eks. tyske skoler, forsamlingshuse, aviskon-torer o.lign., måtte flages på halv stang med tyske farver. Zahle gav sit samtykke, men hermed var problemet ikke løst. Pastor Schmidt blev af de mere rabiate hjemmetyskere voldsomt kritiseret for ikke at have sikret sig mindretallets generelle ret til privat flagning på bisættelsesdagen. H.B. Jepsen udsendte på vegne af NSAN en pro forma bekendtgørelse, hvori han kundgjorde,

at »Vi ønsker ikke at se den tyske Sørge-stund benyttet til at vække Anstød ved ulovlig Flagning. Vi beder derfor om at se bort fra privat Flagning«. Hvor »dybtfølt« denne fordring var, fremgår af, at H.B. Jepsen selv hejste det tyske flag ved sin private bopæl i Tinglev.

De danske myndigheder blev kraftigt angrebet i H.P. Hanssens avis *Hejmdal*, hvor beslutningen i visse danske kredse havde fremkaldt harme og sorg. Justitsministeriet havde nok ikke forestillet

Figur 5. Ved Knivbjergfesteren den 23. juni 1935 var den centrale plads prydet med den slesvig-holstenske fane og det tyske hagekorsflag. Med radikaliseringen / nazificeringen af det tyske mindretal blev Knivbjergfesterne også en del af den nationalsocialistiske propagandavirksomhed. Politiajudanten holdt her skarpt øje med begivenhederne, og det viste foto er optaget af en af de civilklædte betjente. Knivbjergfesterne holdtes første gang i 1894, og granittårnet blev indviet i 1901 med en 7 meter høj Bismarck-statue placeret i den store niche. I 1919 blev statuen flyttet til Aschberg ved Eckernförde i Sydslesvig. Knivbjergmonumentet blev i august 1945 sprængt i luften af ukendte gerningsmænd (Politiajudanten 1935/1354, Landsarkivet for Sønderjylland).

sig de forviklinger, som deres ikke særlig klare tilladelse afstedkom. Således flagede f.eks. tyske frimenighedspræster og formænd for tyske foreninger fra deres bolig – var det i overensstemmelse med tilladelsen? Helt absurd blev situationen omkring den danske kommuneskole i Rens i grænsesognet Burkal. Den danske kommuneskole havde en tysk afdeling, og lederen af denne havde hejst det tyske flag fra den danske institutions flagstang. Flaget blev på skolekommissionens formands foranledning fjernet, men røret afstedkom protester fra det tyske mindretal. Sognerådet og skolekommissionen forsøgte sig herefter med en salomisk løsning, der gik ud på, at hvis justitsministeriet i fremtiden ville give en lignende tilladelse til flagning, kunne der rejses en flagstang uden for den tyske afdeling af den danske skole, og herfra ville der kunne flages med tysk flag! Herefter var det Burkal sogns danske samfund, der klagede. Det var faldet foreningen for brystet, at skoledirektionen for Tønder Amt havde udsendt en erklæring om, at sagen var ordnet til alle parter tilfredshed. Holdningen i Burkal sogns danske forening var, at en offentlig dansk institution under alle omstændigheder kun skal flage med Dannebrog. Episoden viser, hvor grotesk flagspørgsmålet kunne udvikle sig, og det må siges at være justitsministeriets held, at hele situationen var særdeles speciel, forstået således, at der i de efterfølgende år ikke opstod en lignende lejlighed, hvor et tysk dødsfald kunne give anledning til nye ønsker om generel flagning.¹⁴ Ved andre enkeltstående lejligheder som f.eks. den tyske afstemningssejr i Saar flagede prominente skikkelser inden for mindretallet også. Det blev klart opfattet som en provokation – som et ønske om, at Nord-slesvig også skulle vende »*Heim ins Reich*«. I sådanne tilfælde fremkaldte flagningen en strafferetssag.

Et tilbagevendende problem var,

hvorledes de danske myndigheder skulle forholde sig til hjemmetyskernes ønske om at markere den tyske *Volks-trauertag*, hvor det officielle Tyskland mindedes de faldne i 1. verdenskrig. I Sønderjylland ønskede det tyske mindretal også at nedlægge kranse og markere dagen med flag og faner ved krigsgrave på flere af landsdelens kirkegårde. I slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne gav det ikke anledning til de helt store konflikter, men efter 1933 blev situationen en anden. Nu blev der f.eks. i Haderslev nedlagt kranse og flag med hagekors, som efterfølgende fjernedes af dansksindede eller hjemmetyskere, der ikke sympatiserede med nazismen. Som modtræk mod dette ønskede de nazistiske hjemmetyskere, at der skulle opstilles vagter, hvilket de kirkelige myndigheder afviste. Biskop Valdemar Ammundsen havde ellers i 1934 indgået en aftale med *Kampgenossen und Kriegerverein* om, at foreningen kunne anbringe sin ensfarvede gule fane og kranse med sort-hvid-røde bånd ved det tyske monument på kirkegården. Ammundsen anførte, at det var under de sort-hvid-røde farver, at de faldne havde kæmpet, og at der blandt de faldnes efterkommere f.eks. også var socialdemokrater, som ikke ønskede at se deres sønner mindet med hagekors.¹⁵

De her nævnte episoder er kun enkelte eksempler på en lang række, hvor flag og faner skabte spændinger, så alt i alt var der god grund til at få klare regler for flagning. Et ønske som også kraftigt blev fremført af politiadjudanten.

Ønsket om en ny flaginstruks for Sønderjylland

Efter udarbejdelsen af den nye instruks for politiadjudanten i december 1935 ønskede Refslund Thomsen i

Figur 6. I forbindelse med NSDAP-N's partidag i Haderslev 1938 gav politiet tilladelse til march gennem byen med sammenfoldede faner. Billedet er taget kort før fanerne på trods af politiforbud blev udrullet. Politiet fulgte, som det ses, begivenhederne tæt, men greb ikke direkte ind over for overskridelse. Episoden gav dog anledning til, at der senere blev rejst sigtelse imod de ansvarlige ledere fra mindretallet. Langs med nazisternes marchrute havde Haderslevs dansksindede i protest smykket deres private hjem med Dannebrog. Som det fremgår af billedet, blev optøget også mødt med sympatitilkendegivelser (Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Åbenrå).

samarbejde med de sønderjyske politimestre, at der skulle udarbejdes et forslag til et egentligt regulativ. Dette skulle stadfæstes af ministeriet som rettesnor for behandling af sager vedrørende flagning, demonstrationer, optræden af udenlandske talere m.m. Refslund Thomsen ønskede en revi-

sion af de omtalte instrukser fra 1928 og 1931.

Vurderingen i foråret 1936 var, at den linie, der var ført i årene siden Genforeningen, var et resultat af vekslende strømninger inden for det tyske mindretal. De midler, som mindretallet havde til rådighed, blev skaffet både

Figur 7. NSDAP-N's march gennem Haderslev ved partidagen 1938 førte skaren til Bürgervereins lokaler i Slotsgade. Ved mindesmærket for de faldne i 1. verdenskrig præsenteredes faner. Bemærk det højste Dannebrog i baggården til venstre i billedet - utvivlsomt højst i protest imod NSDAP-N's manifestation (Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Åbenrå).

inden for egne rækker, men frem for alt via støtte, der var kanaliseret fra kredse syd for grænsen. Investeringerne i mindretallets kulturelle arbejde havde dog i hele perioden været tiltagende. Det samme gjaldt på det økonomiske område i jordkampen og i arbejdet for skabelsen af tyske økonomiske organisationer. På det politiske felt var der derimod tale om en stærk skiftende indstilling. Efter en i hvert fald på overfladen afspænding i den Stresemanske periode i 1920'erne var nationalitetskampen atter blevet skærpet efter nazisternes magtovertagelse. De tyske bestræbelser gik så vidt, at de danske myndigheder måtte få det indtryk, at de tyske nazister nord og syd for grænsen troede ved en kraftig propaganda at kunne fremkalde forhold, som kunne retfærdiggøre kravet om en grænseflytning. Frygt for militær opstand og uroligheder gjorde sig også gældende.

Hjemmetyskernes politiske stilling blev i slutningen af 1935 svækket. Årsagen var især den fornyede splid, der opstod i de hjemmetyske rækker, samt at regeringen i Berlin lagde stadig større afstand til kravet om en revision af den dansk-tyske grænse. For Hitler var mindretalsproblematikken i Nordslesvig sekundær i forhold til de udenrigspolitiske mål, han forfulgte. Tvunget af disse forhold blev nationalitetskampen fra de nu så godt som fuldt ud nazificerede hjemmetyske kredse i slutningen af 1935 præget af indadvendthed i modsætning til den offensive fremtoning, der havde præget årene lige efter Hitlers magtovertagelse. Politiajudantens mål var at benytte en i det ydre roligere periode til at klargøre de danske myndigheders synspunkter. Reelt var det, han bad om, at få stadfæstet den procedure, han og hans forgænger havde udarbejdet. Proceduren, der havde udviklet sig, var i korthed følgende:

Når der til politimesteren eller til

politiajudanten indløb en anmeldelse om et optog, sammenkomst med udenlandsk deltagelse ellign., blev anmelderen, eller den der stod som ansvarlig for arrangementet, kaldt til en samtale med politimesteren. Under samtalen skulle det klarlægges, hvilken karakter arrangementet ville have, hvem der skulle deltage, om der ville blive spillet musik, samt hvilke melodier der blev påtænkt spillet, om der ville blive medført flag og bannere og i bekræftende fald hvilke. Tilladelse til arrangementet kunne tildeles under forudsætning af, at:

- 1) Der ikke deltog udlændinge i større tal.
- 2) De udlændinge, der deltog, ikke optrådte i særskilte grupper, markerede korporationer og organisationer.
- 3) Ingen udenlandske musikkorps.
- 4) Indenlandske musikkorps ikke spillede udenlandske national- og kampmelodier.
- 5) Flag eller bannere ikke blev medført, hvis der var tale om udenlandske nationalflag eller påfaldende minder om udenlandske flag eller højhedstegn. Tilladt var foreningsflag og -bannere, som havde været i vedkommende forenings eje fra før Genforeningen.
- 6) Ingen fællessang i gader inden for den bymæssige bebyggelse.

Lempelige regler blev praktiseret ved sportsstævner og ved ligtog.¹⁶ Refslund Thomsen var i og for sig tilfreds med den ovenfor refererede procedure. Sigtet med det nye initiativ var ikke en skærpelse af retstilstanden, men alene at skabe klarhed og accept af den praksis, der havde udviklet sig.

Hvad angik sagerne af grænsepolitisk art så som processioner samt udenlandske talere i landet, lykkedes det i vid udstrækning Refslund Thomsen at komme igennem med de ønskede præciseringer, hvorimod det ikke lykkedes at skabe yderligere klarhed

vedr. brugen af fremmede flag, faner og bannere.

Allerede den 30. juni 1936 forelå der en ny instruks for foranstaltninger angående forebyggelse af demonstrationer af udlændinge på dansk statsområde. Heri hedder det bl.a.: »*I alle Tilfælde, hvor der herefter er Spørgsmål om at tillade eller nægte Tilladelse til Foranstaltninger, der har en nationalpolitisk Karakter, eller hvori der paatænkes Deltagelse af Udlændinge, bør Politimestrene forelægge Sagen for Politiajudanten, der derefter træffer Afgørelse i Sagen, eventuelt efter Forhandling med vedkommende Amtmand. Der bør saa vidt muligt ikke uden Politiajudantens Samtykke skrives ind overfor Demonstrationer af saadan art.*

Med hensyn til Flagning henvises til Justitsministeriets fortrolige instruks af 11. juni 1928.

Saasnart noget af de i denne Instruks omhandlende Forhold maatte indtræde, skal Politiajudanten straks sætte sig i Forbindelse med Justitsministeriet».¹⁷

Bemærkelsesværdigt er spørgsmålet om, hvad der skulle stilles op vedrørende generelle demonstrationer af nationalpolitisk karakter. Det vil reelt sige demonstrationer foretaget af det tyske mindretal i Sønderjylland med eller uden udenlandsk deltagelse. Her gjaldt forsamlingsfriheden heller ikke som hovedregel, men hvert enkelt tilfælde skulle forelægges politiajudanten til afgørelse. Mere præcise regler var ikke givet, men dem forventede Refslund Thomsen at kunne få på plads, når flaginstruksen skulle revideres – et ønske han ligeledes havde fremsat over for ministeriet.

Vigtigt er det ligeledes at påpege, at politiajudantens kompetence i disse nationalpolitiske anliggender var suveræn også set i forhold til amtmanden. Passagen i politiajudantens instruks, som omhandlede hans rolle

som justitsministeriets særligt kyndige og ansvarlige i grænsepolitiske spørgsmål, blev stadfæstet med denne instruks. 1928-instruksen angående flag var dog stadig gældende, men reelt ikke forenelig med politiadjutantens virke. Misforholdet gav anledning til en fornyet konflikt mellem Refslund Thomsen og grev Schack. I forbindelse med Refslund Thomsens forsøg på i 1936 at styrke politiadjutantstillingen og skabe større klarhed i forbindelse med ansvarsområdet, kom Schacks utilfredshed/bekymring endnu engang tydeligt frem. Meget sigende titulerede han Refslund Thomsen som kollega og ikke som politiadjutant i et brev vedrørende politiadjutantens politimæssige rolle. Schack fastslog i brevet på en sprogligt noget snørklet måde, at »*det, jeg før opfattede som de sønderjyske Amtmænds Opgave paa dette Område, – en opgave, som det nu er tilfaldet Dem at varetage. – er dette: ud fra et nærmere Kendskab til Forholdene her, men også ud fra de Erfaringer, vi tidligere har gjort, da vi selv tilhørte det daværende danske Mindretal, politimæssigt at behandle det tyske Mindretal saa imødekommende, som Forholdene til enhver Tid under Hensyn til Statens Interesser og til Opretholdelse af Offentlig Ro og Orden, tillader det, og derved bidrage til at skabe et Tillidsforhold mellem Mindretallet og den danske Stat*«. Schacks skepsis er ikke til at tage fejl af. Hans betænkeligheder skal ses ud fra hans grundopfattelse af, at mindretallet ikke skulle betragtes som et fremmedlegeme uden eksistensberettigelse. Det voksede og svandt efter egne love, og indgreb udefra kunne ikke hæmme væksten kun fremme dets vækst. Undtagelseslovgivning, politiregimente og navnlig en snart mild, snart streng kurs er fejlgreb, der absolut burde undgås.¹⁸ Denne politik kunne muligvis føres med succes, inden den nationalsocialistiske bevægelse blev føren-

de blandt mindretallet, men netop i tiden herefter førte en human og idealistisk indstilling ikke til noget resultat. En eftergivende politik, som Schack reelt stod for, blev ikke kronet med succes, når modstanderne bestod af yderliggående nazistiske bevægelser, der udfoldede antidemokratiske bestræbelser.

Amtmand og politiadjutant Refslund Thomsen havde i sit brev til ministeriet netop slået på, at de bedste resultater ikke blev opnået ved eftergivenhed, »*Mindretallets under preussisk Herredømme indpodede Autoritetstro bevirker, at det utvivlsomt hurtigt vil affinde sig med en fast og klar Praksis, den være sig mere eller mindre streng*«. Protester kunne forudses, men da mindretallet ikke kunne forvente støtte fra Tyskland, ville de dø hen.¹⁹

Specielt politiets praksis over for flagning med fremmed flag blev efter Refslund Thomsens mening forvaltet alt for uensartet og havde ført til hyppige flagaffærer.

I praksis blev 1928-instruksen fortolket forskelligt, – mest lempeligt i Tønder amt. Her blev der fulgt en mild kurs fra administrationens side, over for privatpersoners flagning med tysk flag blev der f.eks. udvist stor tolerance. Vurderingen var, at befolkningen formentlig ikke var klar over det almindelige forbud mod brugen af fremmed flag. Således var i hvert fald statsministeriets vurdering i 1937.²⁰

I september 1935 blev hagekorset som nationalitetsflag enerådigt i Tyskland, og grænsen mellem hagekors og tilkendegivelsen af ønsket om tysk overhøjhed symboliseret ved faner og flag endnu mere flydende, når symbolet blev anvendt af hjemmetyske organisationer.²¹

Nationalsocialisterne i Tyskland havde den 12. marts 1933 ophøjet deres partibanner fra 1920 – et stort hagekors i en hvid cirkel i den orange/røde fane – til rigsflag, på linie med

det sort-hvide-røde flag. Hagekorset blev endnu mere dominerende med *Reichsflaggengesetz* af 15. september 1935, hvor hagekorsflaget blev det eneste rigs- handels- og nationalitetsflag, samtidig med at hagekorset også blev placeret i det tyske krigsflag.

De sønderjyske politimestre havde på Refslund Thomsens foranledning i begyndelsen af 1936 bl.a. indberettet til politiadjudanten om flagspørgsmålet. Fra politimester Axel Møller Bjerre i Lundtofte og Nybøl herreder (Gråsten) blev det fremhævet, at flagning med udenlansk flag, vimpler eller standarter ved flere lejligheder havde sat sindene i bevægelse i et omfang, som ikke stod i rimeligt forhold til de enkelte tilfældes betydning. Pressen blev beskyldt for at piske en stemning op, der var helt ude af proportion med virkeligheden, og som skabte et modsætningsforhold mellem befolkningen, som burde og kunne være undgået. Hvis der fandtes faste og for alle bekendte regler om flagning med hjemmel til at meddele dispensationer, ville meget være vundet. Det blev anført, at sønderjyderne generelt havde forståelse for mindretallets ønsker om ved visse lejligheder at kunne samles om deres nationale samlingsmærker, men at det var den demonstration, der lå i overtrædelse af de gængse regler om flagning, som gav stof til harmen og presseangrebene.

Politijudantens egen holdning var, at det måtte stå klart for befolkningen, at flagning med udenlandske flag var forbudt i Danmark. Af hensyn til ikke blot den danske befolkning, men i lige måde myndighedernes anseelse, skulle der skrives ind mod åbenbare overtrædelser. 1928-instruksen skulle ændres, og der skulle henvises til politiadjudanten, hvad angik dispensationsansøgninger. Denne kurs ville skabe klarhed, men reglerne skulle naturligvis fra dansk side administreres uden smålig chikane, men

Figur 8. Hagekorsfanerne vajede også ved NSDAP-N's hyldestmarch gennem Sønderborg i anledning af 6-års dagen for Hitlers magtovertagelse i 1939. Forrest fra venstre ses gårdejer Jep Schmidt, dyrlæge Jens Møller og gårdejer V. Deichgräber (Institut for Sønderjysk lokalhistorie, Åbenrå).

væsentlige overtrædelser ville blive påtalt. Det ville bidrage til en tiltrængt afspænding på dette område. Den tysksindede befolkning søgte ved en vag og eftergivende holdning at prøve, hvor langt man kunne gå uden at ifalde strafansvar. Politiafdelingens store problem var den reelt forskelligartede praksis, der blev udøvet fra politikreds til politikreds.

Det lykkedes ikke Refslund Thomsen at få en ny flaginstruks og dermed en bedre hjemmel til at håndtere mindretalskonflikter. Fra statsministeriets side blev det i 1937 afvist med henvisning til, at der var tale om en uønsket skærpelse, men sagen var på ingen måde afsluttet, og flagning med fremmed flag voldte også i de kommende år til stadighed problemer.

Flere eksempler på den konkrete flagkamp

Østrigs indlemmelse i Tyskland i marts 1938 var en stor opmuntring for hjemmetyskerne i Sønderjylland, der igen vejrede muligheden for en grænserevision. Med Tysklands udenrigspolitiske succes blev der også sporet en

fremgang for NSDAPN, partiet der fra dets oprettelse i 1935 officielt blev anerkendt af det tyske moderparti. På den baggrund blev det årlige partistævne i Haderslev imødeset med spænding. Spørgsmålet om faner og flag var i den forbindelse naturligvis kun en blandt flere vanskeligheder, de danske myndigheder havde at tumle med. Hovedbegivenheden ved partistævnet den 14. april var en march gennem Haderslev by (se figur 6-7). I alt deltog 800-1.000 mennesker, selv om antallet således var betydeligt, var det færre end forventet. Haderslevborgerne havde smykket byen med Dannebrog, og nok skulle Danmark spille fodboldkamp imod England samme dag, men den reelle årsag til, at byen var klædt i rødt og hvidt, var som moddemonstration til det hjemmetyske optog. Det nazistiske optog havde fået tilladelse til at medføre sammenrullede faner i optøget og rulle dem ud foran monumentet for de faldne i 1. verdenskrig. Fanerne med det tyske hagekorsflag blev dog ligeledes demonstrativt præsenteret under marchen gennem Haderslev by. Der var her klart tale om en overtrædelse af den aftale, der var indgået med politiet, men der blev ikke skredet ind. Politiet ønskede

Figur 9. Efter den 9. april 1940 blev det endnu vanskeligere for de danske myndigheder at dæmme op for flagningerne med hagekorsbannere. I flere sønderjyske købstæder flagede hjemmetyskere med hagekorsflag for at byde de tyske tropper velkommen. På dette billede fra Sønderborg vajer hagekorsflaget over biografen Kosmorama. Det var blevet hejst af redaktøren for Nord-schleswigsche Zeitung, der havde kontor bag biografen. I protest hejste man omgående Dannebrog hos biografens genbo, Løveapoteket (Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg).

ikke en større konfrontation og valgte i stedet at rejse sag imod optogets ansvarlige leder landsretssagfører Lauritz Clausen for bevidst tilsidesættelse af påbudet, og Clausen blev idømt en bødestraf. Året efter deltog der ca. 1.800 mennesker i den hjemmetyske partidag, men her kom det ikke til af-talebrud. Ved en parade for partiledelsen blev der præsenteret 37 hagekorsfaner – herunder indviet 15 nye faner med aflæggelse af ed til Hitler og Stortyskland. Det kompromis, der var blevet indgået med politiet, gik ud på, at hagekorsfanerne herefter blev fjernet, men at 12-15 kredsfaner blev ført i demonstrationstog gennem Haderslev til Klosterkirkegården, hvor der blev nedlagt kranse ved krigsmindesmærkerne.²²

På trods af at der fra Berlin til stadighed blev manet til besindighed, og

der ikke blev stillet mindretallet nogen grænserevision i udsigt, var de hjemmetyske nazisters selvtillid støt stigende. I anledning af 6-årsdagen for Hitlers magtovertagelse kaldte de hjemmetyske nazister til propaganda-optog i Tønder og Sønderborg. I Tønder deltog over 1.100 personer, men fanerne forblev sammenrullede, indtil forsamlingen indfandt sig på Skyttegården. I Sønderborg deltog lidt færre, men her var tonen langt mere hård med hadske udfald imod de danske myndigheder, og partifører Jens Møller fremsatte slet skjulte trusler imod 1920-grænsen. Det tyske hagekorsflag blev her demonstrativt udfoldet under åben himmel, uden at politiet skred ind.²³

I april 1939 kunne departementschef i justitsministeriet Aage Svendsen meddele Refslund Thomsen, at

Figur 10. De nationale spændinger i Sønderjylland er i 1990'erne afløst af samarbejde og gensidig respekt. Nu kan der sågar laves satiriske tegninger som denne fra Æ Rummelpot 1993, hvor flagene indgår; uden at parterne opfatter det som chikane (Gengivet med venlig tilladelse af tegneren Fritz Carstensen, trykt i Æ Rummelpot 1993).

hans retningslinier havde været til fornyet overvejelse i statsministeriet, udenrigsministeriet og justitsministeriet, og justitsministeriet havde på grundlag heraf udarbejdet et foreløbigt udkast hertil. Svendsen udbad sig kommentarer og tilføjede, at han var i tvivl om, hvorvidt det for tiden ville være heldigt at udsende en sådan instruks. Refslund Thomsens svar dateret den 5. maj 1939 angav, at det var ønskeligt på baggrund af de indvundne erfaringer at trække retningslinierne op, der i det væsentligste var fastslået ved praksis, idet han understregede, at praksis over for hjemmetyskerne i det sidste år var mildnet. Oprindeligt var det kun tilladt ved særlig højtidelige lejligheder at medføre udfoldede fore-

ningsfaner, der lignede det tyske nationalflag eller var pyntet med tyske højhedstegn, når disse faner var fra før Genforeningen, nu blev det tilladt i optog at medføre foreningsfaner, der i udpræget grad mindede om det tyske riges nyeste symboler. Uden den ønskede stramning af flaginstruksen var udviklingen gået i retning af, at de hjemmetyske grupper med stadig større selvtillid kunne samles og marchere under hagekorset, uden at politimynderne greb ind.

Den løsning, som ministeriet nu lagde op til, blev dog heller ikke til noget. Ministeriet ønskede alligevel ikke at udstede instruks. Det skete under hensyn til den stadig mere spændte europæiske situation. Den foreløbige

kulmination kom med Tysklands overfald på Polen den 1. september 1939, hvor Hitler forsøgte at legitimere angrebet med polakkernes overgreb imod det tyske mindretal. Med besættelsen af Danmark den 9. april 1940 blev væsentlige dele af landets magtbeføjelser reelt sat ud af spillet.

I forbindelse med det tyske mindretals forventning om en genforening med Tyskland meddelte Refslund Thomsen den 20. juni 1940 justitsministeriet, at der blev forberedt en omfattende tysk flagning. Hvis der ikke indtrådte en afspænding, ville det være umuligt at holde flagningen inden for rimelige grænser. Først havde det tyske mindretal troet, at *Anschluss* ville finde sted den 15. juni på 20-års dagen for Genforeningen, og nu satte de deres lid til den 28. juni, datoen for Versaillestraktatens underskrivelse. Håbet var, at Hitlers tropper på den dag ville slette endnu en af resultaterne fra Versaillestraktaten. Führer Jens Møller havde på et møde den 16. juni indskærpet, at det var forbudt at flage med hagekors, men tilføjet i hvert fald ikke før den 28. juni. I avisannoncer blev der averteret med salg af hagekorsflag, og hjemmetyskere anskaffede sig flagstænger. Der fandt som bekendt ingen grænserevision sted, men under besættelsen var det ikke muligt at stramme reglerne. Opgaven var nu at forsøge at *begrænse* flagningen med hagekors.²⁴

Afslutning

Konflikterne i Sønderjylland omkring flagspørgsmålet var en indikator på, hvorledes forholdet var mellem det tyske mindretal og de danske myndigheder. Det er der ikke noget overraskende i – hvad der er nok så bemærkelsesværdig, er det, at de danske myndigheder havde særdeles svært ved at finde fælles fodslag på dette område. Den

sønderjyske baggrund herfor var fra 1934, at politiadjutantfunktionen var konstant under pres fra amtmandsfunktionen og i offentligheden især fra Venstre og Konservative, der helst så stillingen nedlagt – så selv i en politisk urolig periode i 1930'erne gjaldt det, at frænde er frænde værst.

Når det er sagt, må det alligevel fastslås, at de danske myndigheder, der sad inde med ansvaret – justitsministeriet, politiadjudanten og politimestrene formåede at holde såvel flagningen som mindretallets øvrige aktiviteter i ave. Det skyldtes, at det tyske mindretal i Sønderjylland var relativt svagt og indbyrdes splittet og ikke havde opbakning til deres grænserevisionskrav blandt de ledende nazister i Berlin. Hertil kom, at den efterretningscentral, som politiadjudanten opbyggede, havde et imponerende indblik i mindretallets virke og således ikke unødvendigt lod sig provokere. Et særdeles vigtigt forhold da netop provokation altid har været og er yderliggående ekstremisters våben imod demokratiet.

Hvad angår selve det at flage under almindelige forhold, er følelsen i Danmark over for flaget og nationalitetsfølelsen i det hele taget ikke den samme som for blot få årtier siden. Et forhold, der heller ikke ændres af fremkomsten af de danske roligans og deres brug af flaget. Jeg vil da gerne indrømme, at hvis jeg igen en dag skulle bosætte mig i Sønderjylland, er det ikke sikkert, at der skal stå en flagstang i haven.

Noter:

1. Åbenrå-Sønderborg amts arkiv. Fortrolige akter 1920-55. Pakke 15 1920-32. G-politi og retsvæsen, læg med titlen: Angaaende flagning med fremmede Flag i de sønderjyske Landsdele. Landsarkivet for Sønderjylland (LAA). Skrivelse af 29. juni 1920, hvor i der erindres om den *mundtlige* instruks, der tidligere var blevet givet politimestrene.

2. Først med lov nr. 123 af 1. juni 1929 indførtes den gældende danske lovgivning generelt i de sønderjyske landsdele, dog med visse bestemt angivne undtagelser. Se O.A. Borum: *Oversigt over den i de sønderjydske Landsdele endnu gældende Særlovgivning, 1931.*
3. Statspolitiet/Rigspolitichefen (1911-1954) fast journalnummer 43, Rigsarkivet (RA).
4. *Betænkning afgivet af Flaglovkommissionen af 19. juli 1927, 1929.*
5. Justitsministeriets 3. kontor 1082/1930, RA. De sønderjyske amtmænds og politimestrenes udtalelser i forbindelse med forarbejdet til instruksen ligger i Åbenrå-Sønderborg amts arkiv. Fortrolige akter 1920-55. Pakke 15 1920-32. G-politi og retsvæsen, læg med titlen: Angaaende flagning med fremmede Flag i de sønderjyske Landsdele, LAÅ.
6. Justitsministeriets 3. kontor 1082/1930 Og 1936/1642 (samlings vedr. flagforanstaltninger m.m, med genparter af tidligere og tilgrænsende bestemmelser), RA.
7. Justitsministeriets 3. kontor 992/1933, RA.
8. Horst Wessel-sangen blev fra 1933-45 anvendt som Tysklands nationalsang på linie med *Deutschland, Deutschland über alles.*
9. I perioden 1920-1922 fungerede Fritz Jacobsen ligeledes som politiadjutant for Sønderjylland. Stillingsindholdet var dengang et noget andet. Organisatorisk var politiadjudanten 1920-1922 underlagt chefen for statspolitiet, mens han ved stillingens genoprettelse blev placeret direkte under justitsministeriet.
10. Væsentligt materialet vedrørende retningslinierne for stillingen ligger på følgende journalnumre; 1934/142, 1934/1421, 1934/1369, 1935/1350 i justitsministeriets 3. kontors arkiv, RA. Statspolitiet/Rigspolitichefen (1911-1954) fastjournalnummer 53 læg Politiadjutant stillingen, RA, samt i Åbenrå-Sønderborg amts arkiv: Fortrolige akter 1920-1955. Pakke 18. Særlige sager i. f.m. politiadjudanturet I 1931-39, LAÅ.
11. Dommeren i Åbenrås personlige brev til den daværende chef for statspolitiet Thune Jacobsen, dateret den 24. nov. 1933, ligger i arkivpakken Statspolitiet/Rigspolitichefen (1911-1954) fastjournalnummer 53 læg Politiadjutant stillingen, RA.
12. Således beskriver Refslund Thomsen selv forløbet i sin levnedsskildring. Kresten Refslund Thomsens privatarkiv 1 pk., RA.
13. Politiadjudantens arkiv 1934/160 vedrørende de Knivsbjergfester 1933 og 1934 indeholder bl.a. Fritz Jacobsens instruks og indberetningen til ministeriet. De generelt fyldige journalsager for de årlige fester ligger foruden på 1935/1354, 1936/1922, 1937/5333, 1938/5700 og 1939/6021, LAÅ.
14. *Grænsevagten* 1934, s. 262-265, 269-270, 354-355 og 357. Udgivet af Grænseforeningen. Sønderjyske foreningers fællesråd. Redigeret af Vilh. La Cour.
15. *Grænsevagten* 1934, s. 110-112, og *Grænsevagten* 1935, s.132-137.
16. Justitsministeriets 3. kontor 1936/1642, RA..
17. Sst.
18. Se Otto Didrik Schack: *Grænsesind*, 1970, s. 195.
19. Materialet vedrørende flagspørgsmålet er samlet og journaliseret under justitsministeriets 3. kontor 1642/1936, RA, og Politiadjudantens arkiv 1805/1936, LAÅ.
20. Statsministeriets skrivelse af 19. okt. 1937. En 6 sider meget tæt redegørelse underskrevet af Th. Stauning selv. Bilag til justitsministeriets 3. kontor 1642/1936, RA.
21. Mens de danske myndigheder tøvede over for mindretallets propaganda, blev der skredet ind over for flagning med hammer og segl. Med højstedretsdom af 5. oktober 1934 nr. 155/1934 blev D.C. Dynnesen dømt for den 7. november i anledningen af 16-årsdagen for sovjetrepublikkens oprettelse at have flaget med et stort og 10 mindre flag. Dommen er omtalt i *Ugeskrift for Retsvæsen* 1934, s. 1043-1045.
22. Beretning fra Politiadjudanten for de sønderjyske Landsdele, juli 1938, s. 58. Denne beretning er helt central for den generelle vurdering af det tyske mindretals aktiviteter. Originalen burde ligge på journalnummer 1674/1938 i justitsministeriets arkiv, men her mangler den. En kopi er fundet i Statspolitiet/Rigspolitichefens arkiv pakken med fastjournalnummer 43. Den konkrete episode fra 1938 er ligeledes omtalt i *Grænsevagten* 1938, s. 164-166. For partidagen den 21. maj 1939 se: *Grænsevagten* 1939, s. 273-278.
23. *Grænsevagten* 1939, s. 71-73.
24. Se: *Bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til Grundlovens § 45. XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. Bind 1, 1953, s. 24-25. 40, 67-70.*

Den nordiske linie i dansk musik

Jon A.P. Gissel

Fortid og Nutid december 1999, s. 281-304.

I artiklen behandles forholdet mellem det nordiske og det danske i dansk musik i perioden ca.1750-1920. Den undersøger samspillet mellem nationalt og internationalt i førromantikken og romantikken, og den ser på, hvor forskellige stemninger der kunne rummes i periodens patriotisme. Artiklen argumenterer for, at det »nordiske« i tidens musik er en særlig dimension, som ikke kan rummes i et snævert nationalromantikbegreb. Denne dimension søges indkredset ved hjælp af de emner, musikken knytter sig til, den stemning og grundtone den frembringer, og de virkemidler komponisterne betjener sig af; og dette sættes så igen i forhold til tidens litteratur og billedkunst.

Jon A.P. Gissel, født 1961, cand. mag. i historie og spansk ved Københavns Universitet, ph.d. fra 1997; forsker med bevilling fra Statens humanistiske Forskningsråd i Johannes Steenstrups historiesyn, og er i den egenskab knyttet til Institut for Historie ved Københavns Universitet.

Siden 1980 har man kunnet iagttage en voksende interesse for den danske musikalske romantik, og man har fået flere muligheder for at høre denne musik end i de foregående årtier med deres massive Carl Nielsen-dominans. Efter at man i 1970'erne begyndte at opdage senromantikerne Rued Langgaard, har vi fået en række værker af førromantiske og romantiske komponister opført i Danmarks Radio og efterhånden også udsendt på cd: Samtlige Gades symfonier og en række af hans koncertstykker, Kunzens *Holger Danske*, symfonier og kantater af Weyse, Hartmanns to symfonier, Heises *Drot og Marsk* i den første fuldstændige indspilning. Det er sket i et omfang, som før 1980 næppe havde været anset for muligt. Dog har jeg bemærket, at når radioens medarbejdere skal introducere musikken, virker de tit usikre og nøjes enten med at fortælle om komponisten og en situationsbaggrund for det pågældende værk eller et eller andet kuriøst, som at teksten lyder lidt fremmedartet i dag, men ikke hvad musikken handler om. Jeg vil derfor i denne artikel søge at indkredse denne musiks

karakter nærmere og se samlet på de emner, komponisterne kastede sig over. Musikken har faktisk tit noget med emnet at gøre ikke mindst i den romantiske periode. Her vil jeg prøve at give et overblik over en særlig gren af den danske romantiske bevægelse: den nordiske.

Om en af de tidligste komponister, som denne artikel behandler, F.L.Æ. Kunzen, skrev Angul Hammerich i 1923,¹ dvs. ved slutningen af den periode, jeg her beskæftiger mig med: »*Det er for vor Tid interessant at lægge mærke til den afgjort nordiske Farvetone, som paa sine Steder præger hans Musik, bevidst eller ubevidst*«. Når han kunne skrive sådan, må det betyde, at han havde en klar forestilling om, hvad det nordiske i musikken var, og dermed kunne anvende det som kriterium. Jeg vil her forsøge at beskrive historisk, hvordan det nordiske musikalsk set fik indhold og blev en tradition; hvad dette indhold var, og hvorledes det adskilte sig fra det danske, som den her omhandlede periode også beskæftigede sig med. Det handler derfor om identitet, om patriotisme,

om fædrelandsfølelse og om det nationale, men også om at disse betegnelser tit er blevet gjort til rodekasser, som indeholder forskelligartede elementer.

Dermed er artiklen et forsøg på at drage musikken ind i historien gennem en tematisk beskrivelse af et forløb fra midten af 1700-tallet til ca. 1920; en bestræbelses historie kunne man kalde det, idet komponisterne søgte det nordiske. Det nordiske er altså ikke nogen given ting, men må i enkleste forstand handle om en mørk klang. Det handler også om folkevisernes uden al tvivl meget store indflydelse på 1800-tallets åndelige atmosfære og kulturelle dragt, men desuden om det, der rækker ud over den. Jeg skriver som historiker, ikke som musikvidenskabsmand, derfor tilstræber jeg ikke nogen teknisk beskrivelse. Jeg er også nødt til at tillade mig en vis intuitiv tilgang; det er altid vanskeligt og problematisk, men især ved et emne som dette uomgængeligt at bruge sig selv som kilde. Emnet er altså svært, og jeg er mig særdeles bevidst, at jeg styrer ud på farefyldte vande, men genstanden er så interessant, og målet, der vinker i det fjerne, så perspektivrigt, at et forsøg *må* gøres.

For i al korthed at ridse den historiske kontekst op, strækker afhandlingens genstand sig fra det danske monarki, en »konglomeratstat« med flere sprog, eller bedre en fyrstestat, først og fremmest bundet sammen af fyrstetrosskab, med en voksende patriotisme, over den nye tids nationalfølelse knyttet til sproget, de slesvigske kriges tid, som også var skandinavismens tid, og derefter, til genforeningstiden i 1920. Forskellen mellem den ældre fyrstestat og den nyere nationalstat er ikke nogen ny konstatering; allerede Johannes Steenstrup sagde klart i *Dagbladet* 28. december 1881, at der i den ældre stat var andre bånd end sproget, der bandt sammen. Denne bevidsthed om forskellen mellem før og nu i selve

den periode vi beskæftiger os med, er nok værd at mærke sig. Den danske linie i dansk litteratur og musik, er som sangene, nært knyttet til det sønderjyske spørgsmål, ligesom den i stil lægger sig op ad folkevisen; interessen for nordisk mytologi og kampen mellem hedenskab og kristendom i Norden kan kun i meget indirekte forstand siges at have noget at gøre med den, i kraft af samtidigheden. I øvrigt fortjener det at bemærkes, at mens Oehenschlägers *Hakon Jarl* stammer fra et tidspunkt, da Danmark-Norge endnu eksisterede, skrev Hartmann sin musik til denne og andre tragedier med norsk emne på en tid, da det forlængst ikke mere var tilfældet. Hartmann blev født i 1805, har altså været 9 år, da staten opløstes; det har været noget underligt noget, de voksne snakkede om. Hans nordiske værker begynder også før skandinavismen² tog fart og fortsætter længe efter, den havde mistet al politisk betydning. Som helhed vil jeg forudskikke den bemærkning, at de politiske forholds indflydelse på den nordiske linie i musikken var ret begrænset; den kan ikke kun hægtes op på en politisk skandinavisme, men var noget, som kom til udtryk bredere i en længere periode.

Hvad der er *kunst*, og hvad der er *natur* i det nordiske, er svært at afgøre; sandsynligvis er der tale om lidt af hvert; i en vis forstand bliver man til det, man vil være, men det havde næppe været muligt at opbygge en national identitet på denne måde, hvis der ikke i forvejen havde ligget »noget«, der kunne lade sig bruge sådan.³ Den nordiske tone er udtryk for en længere periodes musikalske og nationale bestræbelse, men det er også lykkedes komponisterne at frembringe noget, der i mange tilfælde opleves som særlig dansk/nordisk. Det handler dels om emner, dels om hvad komponisterne har lagt i selve det musikalske udtryk. Man kan stille det spørgsmål,

om der findes nogen sammenhængende dansk tradition, eller komponisterne på til dels samme måde har reageret på de impulser, der kom udefra; svaret må snarest blive et både-og. Romantikken søgte i mange henseender det fjerne, men i dens særlige tilknytning til det dansk/nordiske også det nære, det hjemlige. Man ville hjem fra den klassiske oldtid. Poesi er et nøglebegreb; man ville have rum, stemning om begivenheden, nok en gribende handling, nok et etisk budskab, men ikke mindst det uforklarlige, antydningen. Her kan der ske et sammenstød mellem den mere kontante Valhalshelteagtighed og det bagvedliggende ønske om mere subtilitet.

Da vi ikke har nogen musikalske ideer fra Danmarks Oldtid, måtte en nordisk stil bygge på »en stiltiende Vedtagelse, en fælles ensartet Opfattelse«, skrev William Behrend meget træffende, ligesom Angul Hammerich i slutningen af perioden.⁴ »Vor nationale Tonkunst er heller ikke i samme Maal som f.Ex. den norske eller den russiske, grundet paa direkte Efterligning eller Optagelse af folkemusikalske Idéer eller Manéerer. Den har sin Rod i tysk romantisk Musik og bygger videre paa den danske middelalderlige Folkeviser; ad denne Vej har en kort Række af danske Komponister med genial Ævne skabt et Tonesprog, en musikalsk Udtryksmaade, der har et saadant Særpræg, at vi – og ikke blot vi, men ogsaa fremmede Musikvenner – uvilkaarligt følger, at det er en Musik for sig, Udtryk for vor Nations Folkeejendommelighed og Følelsesliv saavel som for vor Naturs Egenart og Stemninger«. Behrends formulering vil måske virke fremmedartet på nogle i dag, men jeg synes, der ligger nogle vigtige indsigter gemt her, som måske delvis er gået tabt siden: Behrend er meget vel klar over, at det drejer sig om opbygningen af en ny stil, at der er en international baggrund, og at folkemusikken har betydning, men kun til en vis grænse.

Endvidere er han her i 1918 klar over receptionens (publikums modtagelse af værket) betydning, komponisterne har formået at frembringe noget, der vækker genklang. Ja, netop *genklang*, fordi komponisterne kunne udtrykke følelser, som publikum kunne nikke genkendende til.

Det vil her ikke være overflødigt at nævne, at den musik, jeg omtaler, har forskellige funktioner. Der er skuespil-musik, balletter og operaer, hvori fortolkningen er indbygget; der er symfonier og anden absolut musik, hvor den stilistiske beskrivelse og opfattelsen af de følelser og idéassociationer, som musikken vækker, må danne grundlaget for forståelsen. I begge tilfælde er det vigtigt at udbygge indtrykket af helheden ved inddragelse af karakteristiske enkeltheder, uden at beskrivelsen skal blive rent teknisk.

Om den nordiske linie kan man finde mange spredte bemærkninger i musiklitteraturen, men nogen samlet behandling findes mig bekendt ikke. H.Aa. Bruun: *Dansk musiks Historie I-II*, 1969, en overvejende komponistorienteret fremstilling, nævner undertiden det nordiske som i forbindelse med Hartmann, men behandler det ikke samlet som tema. Det samme gælder N. Schiørrings bredere anlagte fremstilling: *Musikkens Historie i Danmark 1-3*, 1977-78; K. Clausen: *Dansk Folkesang gennem 150 År*, 1958/1975, som er stærkt præget af den Laub/Nielsenske retnings syn på romantikken, tager heller ikke emnet op som tema, og G. Schepelerns *Operaens historie i Danmark 1634-1974*, 1995 gør det slet ikke. Lad os vende os fra de brede fremstillinger til en mere speciel.

Nationalromantik?

Niels Martin Jensen beskrev i 1964 bredt den danske romance⁵ bl.a. ud fra dens baggrund i folkeviserinteressen.

Siden har han sat fokus på begrebet »nationalromantik« og mener at kunne udskille en bestemt periode, ca. 1840 – 1864, som særlig præget af en musikalsk retning, der stod i forbindelse med den nationalliberale holdning, enten dramatisk/frihedsorienteret eller konservativt/ afdæmpet/idyllisk, og som skal skille sig klart ud fra den foregående og den efterfølgende periode.⁶ Det forekommer mig, at musikken her presses ind i for snævre kategorier. Jensen opstiller f.eks. et forløb, hvor Gades tidlige værker fra ca. 1840 – *Ossianouverturen* og 1. symfoni – skal repræsentere en revolutionær periode og *Elverskud* (1854) en afdæmpet nationalromantik.⁷ Desværre inddrager han ikke *Baldurs Drøm*, som falder indenfor perioden og som netop ikke er afdæmpet idyllisk. Og hvad med Gades 6. symfoni, der mere end noget andet værk er kamppræget (se nedenfor)? Når Jensen taler om den kølige modtagelse af *Drot og Marsk* (1878),⁸ som han mener, var et tegn på, at tiderne var skiftet, må man gøre opmærksom på, at også *Baldur* og Bournonvilles og Hartmanns *Trymskvinden* mødte kritik, og uden for musikhistorien var udsmykningen af det nationalhistoriske museum på Frederiksborg netop præget af det dramatiske, som i *Drot og Marsk*-sammenhæng er relevant, ved Otto Baches 4 år senere billede. Man skal nok ikke undervurdere tidens engagement i det stilistiske. Endelig er det et spørgsmål, om Jensens skelnen mellem idé og ideologi⁹ ikke snarere hører til i anden halvdel af det 20. århundrede end i midten af det 19.

I *Dansk Identitetshistorie* har Niels Martin Jensen udbygget og modificeret sit standpunkt om nationalromantik som receptionskategori.¹⁰ Fremstillingen præges (bortset fra Gade, som fremhæves) af et ret negativt tonefald (»stereotyp« s. 272; »musikalsk simili-univers« og »kliché- og kulisse-kunst«,

s. 299). Hertil er at sige, at enhver stil opererer med et vist sæt af udtryksmidler for at fremkalde bestemte stemninger og er i den forstand et postulat, jvf. Behrends ovenfor citerede udtryk. Det forekommer ikke rimeligt at fordømme en bestemt historisk stil på denne måde. N.M. Jensen bemærker,¹¹ at tysk kritik opfattede Gades gennembrudsværker netop som nordiske, men har han ret i, at den danske reception omfortolkede særpræget som dansk? Modsiges Jensen ikke af det citat han anfører på næste side fra *Dagbladet* 11. april 1878 om Gades 1. symfoni, *udprægede nordiske Kolorit*; er det tilfældigt, at der ikke står »danske«? Jeg mener det ikke, uanset at jeg ikke vil påstå nogen voldsom stringens i sprogbrugen.

Jeg mener derfor, at man må gå en anden vej og sige, at der i det længere stræk findes en interesse for det nordiske, som står i forbindelse med, men ikke er sammenfaldende med det danske; og at det må være værd at se på, hvordan dette nordiske fungerer i musikken. Det er dermed denne artikels påstand, at bestemmelserne nordisk Oldtid og dansk Middelalder om to hovedtemaer i den danske romantik ikke er tilfældige størrelser, som man bare kan slå sammen i en pærevælling og kalde »nationalromantik«, men at til lægsordene nordisk og dansk har udsendt forskellige signaler; de er nok beslægtede, men ikke identiske. Dette er uundgåeligt mere diffust og vil dermed ikke få den flotte teoretiske og begrebsmæssige stringens. Men jeg vil hævde, at resultatet til gengæld ligger den historiske virkelighed nærmere. Det kan ikke undgås, at vurderingen i sidste instans kommer til at bygge på fornemmelser, men det må dog være værd for hele åndshistorien i det 19. århundrede at søge at indkredse, hvori dette særlig nordiske bestod, og hvori forskellen mellem nordisk og dansk bestod. Dette vil i det følgende blive

Figur 1. Otto Baches kendte maleri »De sammensvorne rider fra Finderup efter Erik Glippings drab« viser med sin skumle uhyggestemning og med marskens massive, ranke og trodsige skikkelse i forgrunden en opfattelse af begivenheden og af det nordiske, som ligger tæt på Heises næsten samtidige opera »Drot og Marsk« (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød).

forsøgt gennem en forholdsvis historisk/kronologisk fremstilling.

Endelig bør det vel nævnes, at det nazistiske *misbrug* af nordiske symboler, som lurar i 1930'erne,¹² ikke bør skygge for de store værdier, som ligger i en tidligere tids optagethed af det nordiske. I det hele taget er det værd at bemærke – hvis nogle kun vil se »ekstrem nationalisme« i romantikkens interesse for det nordiske – at et træk som asernes indvandring fra Østen ikke nedtones, men tværtimod fremhæves af de forfattere i selve romantikken,¹³ der skrev om den nordiske mytologi. Der er meget i dette, som ikke umiddelbart lader sig sætte på en formel!

Førromantik, syngespil, indvandrede komponister

Indledning

Tidlig dansk opera kan man kalde perioden fra midten af 1700-tallet til 1830. Værkerne er hovedsagelig af syngespilstypen med talt dialog mellem numrene, og det er indvandrede komponister, der præger billedet. Hvis man vil spørge, hvorfor et dansk syngespil opstår netop i anden halvdel af 1700-tallet, vil et bud være, at det netop var på den tid, man begyndte at beskæftige sig med gravhøje; hvad det musikalske angår, blev der i 1797 fundet 6 bronzelurer i Brudevælte Mose i Lynge sogn, syd for Hillerød.¹⁴ At de var fra Bronzealderen og ikke havde

noget at gøre med nordisk mytologi, som vi kender den, vidste man naturligvis ikke. Der var en voksende interesse for det gamle Nordens mytologi og historie, ikke mindst i digtningen; man begynder at forlade de klassiske forbilleder og søge noget andet; der er en sprogrenserbevægelse i midten af 1700-tallet: Man ville af med fremmedordene.¹⁵ I 1745 stiftede Langebek Det Kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, som i fortalen til *Danske Magazin* s.å. skrev »*Det er roesværdigt, at det danske Folk dog engang begynder at elske sig selv og faae Smag paa sit eget.*« Denne bestræbelse fortsatte århundredet igennem; i det Kongelige danske genealogiske og heraldiske Selskabs love fra 1778 hedder det f.eks., at »*Alt hvad som skrives maa være Dansk og ei indrykke noget enten af de nygjorte Ord eller som naturaliserede Ord, uden hvor Nødvendighed det udfordrer, sc. hvor intet dansk Ord findes ligesaa bekvemt.*«¹⁶ Kort sagt, der er en større patriotisk bevægelse i tiden, og det er en reaktion mod en tidligere overvældende kulturel indflydelse udefra. Man havde f.eks. haft italienske operatrupper på Det kongelige Teater. Men det er værd at mærke sig, at der ikke kun er en dansk patriotisk bevægelse, men også en interesse for det gamle Norden ud over Danmarks grænser; i 1772 blev den Arnamagnæanske Kommission stiftet¹⁷ med den opgave at udgive nordiske antikviteter, og det som hidtil havde været en rent lærd beskæftigelse, blev nu mere udbredt, især gennem oversættelser og digterværker.

Det, at indvandrede komponister satte musik til syngespillene, strider ikke imod denne sammenhæng, men viser bare, at der går mange tråde på kryds og tværs i mønstret. Italieneren Sarti skrev 1757 *Gram og Signe*, altså et nordisk emne, ganske morsomt på et så tidligt tidspunkt; derimod kom 1771 *Tronfølgen i Sidon*, som er en

episode fra Alexander den Stores historie.¹⁸ I 1773 oprettedes den danske syngeskole.¹⁹

J.E. Hartmann, Ewald og Balders Død

Men J.E. Hartmanns *Balders Død* 1779 til Ewalds tekst er et hovedværk i dansk musik og fortjener en nærmere analyse. Halvguden Balder elsker en jordisk kvinde, Nanna, og søger derfor bestandig til Jorden, til trods for at han ved, at han kan dræbes af et spyd, som skæres af et bestemt træ; han kender sin skæbne, men forstår ikke at kæmpe imod den. Nanna elsker Hother, kongen i Lejre, og ved Lokes forskellige intriger får Hother det spyd, som kan dræbe Balder. Tilsidst løber Balder selv ind i spydet. Det er en sørgelig historie med masser af tårer, og heller ikke kærlighedshistoriens dominans kan siges at være særlig »nordisk« efter en senere tids opfattelse. Værket tilhører så udpræget den følsomme periode i åndshistorien: Alle personer har en grædearie, Balder synger i sin præsentationsarie »Taare lad – lad af at græde!«, og Nanna synger i sin smukke arie, som afslutter første akt, om det nytteløse i gråd og klage. Teksten gør således ikke umiddelbart noget nordisk indtryk, men komponisten har dog søgt at give Balders arie et friskere præg ved en lys c-dur-klang. Derimod er Hothers første arie en jægerarie, som er mere energisk anlagt. Den er mere en udmaling af en jægerscene end en enkel melodi.

Musikken ligner i mangt og meget Carl Philip Emanuel Bach og Gluck, men i visse partier kan man mærke at komponisten har prøvet at anslå en mere nordisk tone. Valkyrierne er dem, der opmuntrer heltene til kamp, og deres to terzetter skiller sig ud som mere markante. Her er der tydelig forbindelse mellem tekst og musik; digter og komponist har på hver sin måde presset deres tids udtryksmuligheder

for at få en usædvanlig virkning frem. I den første: »Over Bjerg over Dal/Over brusende Søer« er det et energisk og kampberedt tonefald, der tilstræbes, og komponisten prøver at anskueliggøre, at de flyver. Men i den anden er tonefaldet mere dystert, understreget af tonearten f-mol;²⁰ her gælder det tilvirkningen af det våben, der skal dræbe Balder, og kontrafagotten, et på den tid sjældent instrument,²¹ bruges til at frembringe uhyggestemning; det skumle og hemmelighedsfulde, da valkyrierne hærder spydet i Nastrons (ligstrandens) flammer og derefter køler det i marv af bjørne og blod af trolde.

Thors arie »Naar Sielen ei vil vinde«, som afslutter anden akt, er et musikalsk forsøg på at genoplive folkevisestilen, bygget på en gammel-islandsk melodi²² og foregriber dermed et mægtigt område af romantikken. Han synger om Balder, der selv iler sin undergang imøde; det kan ikke nægtes, at førromantikkenes følsomhed slår kraftigt igennem trods komponistens hørbare bestræbelse på at frembringe noget mere storladent og trods den ægte tragiske atmosfære, og en senere tid har nok svært ved at forbinde musikken med Thor. Det er snarere tilfældet med hans første arie »Bjergtrolden zitrer for min Hammer«, som har et mere energisk tonefald. Her er også en illustration af teksten, sådan at melodien sitrer på ordet »zitrer«.

Finalen er stort anlagt med delt kor og udmaling af stormen som billede på sorgen; dette er vel i sig selv helt i forlængelse af tidens litterære og musikalske retorik, men man kan ikke se bort fra, at det for samtiden i denne sammenhæng kan have haft en særlig betydning. Finalen er i en klasse for sig, et ensemble, hvor alle personerne står frem og klager over Balder, og også naturen sørger. Her er følsomheden altså også stærkt fremtrædende, men anlægget er storslået, og kompo-

nisten har formået at individualisere personerne.

Hartmann og Ewald skrev endnu et syngespil *Fiskerne*, hvori der også er tilløb til folkevisestil, og hvori sangen »Kong Christian« for første gang forekommer. Endvidere skrev Hartmann musik til Birgitte Boyes skuespil *Gorm den Gamle*, et gammelnordisk emne med forsøg på nordisk tone, det mørkladne eller folkevisepregede, dels nogle kampsange, som fremstiller nordmænds og danskeres drabelighed, dels den berømte *Rolf Skattekonige* med omkvædet »Men Viggo har hævnnet sin Konge«.

Kunzen og Weyse

Efter Hartmann kom F.L.Æ. Kunzen (1761-1817),²³ som stammede fra Lübeck, men havde studeret i Kiel, i det daværende danske monarki; han kom til København i 1784 og forsøgte sig også i det nordiske. Han blev en forløber for dansk sangtradition med sine *Viser og lyriske Sange* fra 1786. Kirkeværket *Skabningens Halleluja* har både dansk og tysk tekst af Baggesen. Man skal dog ikke lade sig narre af titlen *Holger Danske* (1789) på Kunzens kendteste opera med tekst af Baggesen; den er hverken i handling eller musik særlig dansk, men foregår i Orienten, en eksotisk opera efter Wielands *Oberon* med f.eks. tyrkisk balletmusik. Det er svært for os at høre *Holger Danske* i denne udpræget lyriske tenor. Man finder dog en slags nordisk balladetone i Kerazmins sang i 1. akt om Urian, der færdes ved midienat, men den er netop en undtagelse i operaens musikalske univers. Den gav anledning til en kritikerstrid, den såkaldte »Holger Danskefejde«;²⁴ »Holger Tyske« var et øgenavn, den fik (P.A. Heibergs parodi). Det har man senere forarget sig over, men man skal huske, at der er tale om en reaktion mod en tidligere overvældende indflydelse

Figur 2. Kobberstik fra en tidlig opførelse af Adam Oehlenschlägers »Hakon Jarl«. Det er scenen fra 4. akt, hvor Hakon gør klar til at dræbe sin søn som offer til guderne. Hakons kostume er højst besynderligt, og minder mere om 1600-tallet end om den nordiske oldtid, kun den tætte skov fører tanken hen på Norge. Hele opstillingen peger nærmest i retning af et gotisk gys (Det kgl. Teaters arkiv).

udefra. Man skal være forsigtig med at sætte sig til doms over det. Men striden gik ud over værket, som ikke fik den plads i musikhistorien, som tilkommer det. Kunzens senere opera *Erik Eiegod* (1798) har også tekst af Baggesen og er i langt højere grad præget af en nordisk tone, i hvert fald at dømme efter ouverturen og visen »Midnattens Maane gik Skyen forbi«, som er det eneste af værket, denne artikels forfatter har haft lejlighed til at høre. Visen har folkeviseromancen

som baggrund, men er også fint varieret.²⁵ Ouverturen viser fra de første takter en kraft i orkesterudfoldelsen, som ikke findes hos Mozart, der var død få år før, og den er tidligere end Beethovens fremtræden med hans første symfoni (1800). Snarest kan Kunzens ouverture sammenlignes med Cherubinis *Medea*, der også lige fra ouverturen lægger vægt på at udtrykke dramaet orkestralt. Kunzen indførte da også Cherubini herhjemme. Særlig hos Kunzen er en vis mørk-

laden karakter, som ikke findes helt tilsvarende hos nogen af de internationale komponister. Hele orkestret sætter ind fra begyndelsen, også med slag-tøj, og derefter angiver strygerne en nedadgående linie, men stadig med en vis kraft. Efter den dramatisk/monumentale indledning kommer et mere lyrisk motiv, som ikke har noget folkevisepræg, men snarere viser spor af 1700-tallets pastorale toner; her er Mozart ikke langt væk, men orkesterudfoldelsen er stadigvæk kraftigere end hos ham. Ouverturen slutter med igen at bringe det fulde orkester i anvendelse, men nu i hurtigere tempo. Opbygningen er således i sig selv enkel og følger wienerklassikkens regler, men tonefaldet er anderledes. Det skal understreges, at hele dette præg ikke kommer af molklang: Kunzens g-molsymfoni har en anden tone, er udpræget »mozartsk«; samtidig med at enkelte fraser viser, at der er tale om samme komponist, befinder vi os i en anden verden. Dette må forstås sådan, at Kunzen i de nordiske værker har fornemmet, at her fandtes en særlig stemning, og at han bevidst har søgt at udtrykke denne.

Kunzens ouverture til skuespillet *Gyrithe* (1807) viser i indledningsfiguren endnu tydeligere disse kendetegn. En treleddet kraftig stigning af strygerne, derefter et brat fald, der afsluttes med indsættelse af blæsere og slag-tøj. Det arkitektoniske præg i forening med en dramatisk bestræbelse har lighed med Cherubinis samtidige musik, men Kunzens figur har en helt selvstændig klang. Det efterfølgende hurtige tema har mere af 1700-tallet i sig, men nok med en kraftigere orkesterudfoldelse.

Dragedukken (1797) er derimod en slags rørende komisk opera, der foregår blandt håndværkere i København, og her viser Jakobs klagearie i første akt tydelige folkevisetræk. Det er en romance, en sangtype, som netop hos

Kunzen får en drejning mod det folkeviseagtige. Lenes vise senere i operaen har samme præg.²⁶ Dansk opera/synge-spil viste langt frem i tiden en forkærlighed for strofiske sange, som var ualmindelig i den europæiske opera på den tid.²⁷ Under alt dette vedblev Kunzen vistnok at tale tysk.²⁸

Den danskfødte C.N. Schall skrev i 1801 balletten *Lagertha*, som også søgte at anslå en nordisk tone til et emne, hvor Regner Lodbrog er hovedperson.²⁹

C.E.F. Weyse (1774-1842) var født i Altona, i det daværende danske monarki og virkede fra 1789 i København. Haydn er gennemgående forbillede for Weyses symfonier (1795-1797), men disse viser også nogle interessante afvigelser fra den europæiske hovedstrøm. 3. sats af Weyses 1. symfoni viser en udpræget folkevisetone: En række variationer over et balladeagtigt motiv, der til at begynde med virker ganske blidt, men som udvikler sig med stadig stigende dramatisk intensitet præget af »gyselige« modulationer. Motivet og dets behandling viser lighed med »Nei, Siælen kan ei vinde« fra J.E. Hartmanns *Balders Død*, og 1. sats blev brugt som ouverture til dette synge-spil i 1832. 2. symfoni har intet sådant. I 3. symfoni har 2. sats et dramatisk-mørkladent præg med visse tungt-massive udbrud, som nok ikke findes tilsvarende hos Haydn, men som viser udpræget lighed med Kunzens ouverture til *Erik Eiegod*. Den 6. symfoni i c-mol har en dramatisk karakter, selv menuetten er i begyndelse og slutning udpræget mørkt farvet. Weyse skrev også adskillige fædrelandssange. Det har i denne artikels sammenhæng især interesse, at han 1839-41 udgav en samling bearbejdelser af folkevisemelodier: *Halvtredsindstyve gamle Kæmpeviser-Melodier*. Weyse er mere lyst »dansk« end mørkt »nordisk«.³⁰

Den store romantik, Kuhlau og det nationale

Hvad betød den egentlige romantiks indtog med Oehlenschlägers *Digte* 1803 og senere de slesvigske kriges tid for musikhistorien og for forsøget på at opbygge en nordisk stil i musikken? Umiddelbart tilsyneladende uhyre lidt. Ingen af tidspunkterne markerer indhug i den musikalske udvikling,³¹ men Oehlenschläger fik efter 1830 væsentlig indflydelse på I.P.E. Hartmann.³² Førromantikken interesse for det nordiske og for arkæologiske levninger udviklede sig,³³ og fik fastere grund under fødderne med den videnskabelige arkæologis fremkomst (C.J. Thomsen, J.J.A. Worsaae), og kunstnere optog oldsager i deres fremstillinger af den nordiske mytologiske oldtid, f.eks. maleren og illustratoren Lorenz Frølich (1820-1908).³⁴ Det kgl. nordiske Oldskriftsselskab stiftedes i 1825 og tog bl.a. fat på en dansk oversættelse af sagaerne.³⁵ I første halvdel af 1800-tallet dyrkede malere det danske landskab, som det ikke var sket før: Den fremtrædende kunsthistoriker N.L. Høyen (1798-1870) opfordrede hertil fra ca. 1830 ligesom han støttede arbejde med nordisk-mytologiske motiver;³⁶ J.Th. Lundbye (1818-1848) arbejdede som maler med sjællandske landskaber i forskellige former, gerne med kæmpehøje;³⁷ i anden halvdel virkede P.C. Skovgaard (1817-1875) med store skovmotiver;³⁸ senere fik historiemaleriet en mægtig udfoldelse i udsmykningen af Frederiksborg Slot, som dramatiserede landskabet ikke mindst i Otto Baches (1839-1927) *De Sammensvorne ride fra Finderup Lade efter Erik Glippings Drab* (1882).³⁹ Dette maleri kom lige efter Heises opera *Drot og Marsk* fra 1878, og det er nærliggende, at der har været en sammenhæng. Måske har Bache også bevidst valgt en scene, der ligger efter afslutningen af operaens handling. Mar-

skens massive, kraftfulde og harmdirrende skikkelse ligger så temmelig i forlængelse af opfattelsen af ham i det musikdramatiske værk.

Den danske musikalske romantik udviklede sig på samme måde gradvist; den kom frem på Det kgl. Teater i Weyses og Oehlenschlägers *Sovedrikken* i en ret tilbageholdende form med romanceindslag i en wienerklassisk ramme.⁴⁰ For Oehlenschläger selv vedblev Mozart at være det musikalske ideal. Man kan spørge sig selv om tidens skik med højtlesning⁴¹ af digterværker som Oehlenschlägers har haft betydning for udviklingen af en musikalsk stil; i hvert fald Hartmanns musik til *Guldhornene*, der betragtes som gennembruddet for en nordisk stil, er netop underlægningsmusik til den læste tekst.

Kuhlau var ligesom de nævnte en indvandret tysker og skrev en række operaer og syngespil. Han har som bekendt skrevet musikken til vort nationale syngespil *Elverhøi*. Det påfaldende her – i modsætning til de tidligere nævnte værker – er den direkte anvendelse af eksisterende folkevisemelodier, 11 i alt, hvoraf 5 bruges som soloromancer,⁴² som komponisten har gjort forbløffende lidt ved melodisk set: »Uden at berøve dem deres Eendommelighed, deres naive Kraft, understøtter han dem med Harmoniens mægtige Trolddom«, skrev Oehlenschläger i en anmeldelse.⁴³ I denne artikels sammenhæng er det interessant, at Kuhlau både benytter danske og svenske melodier; »Dybt i Havet« er en svensk melodi.⁴⁴ Derimod vil man næppe kunne finde noget særligt dansk eller nordisk i »Røverborgen« eller »Lulu«, med mindre man vil kalde det gode humør i »Røverborgen« for »særlig dansk«, f.eks. den vidunderlige »æggekagekvartet«.

Der var tilsyneladende også blandt Det kgl. Teaters publikum i første halvdel af 1800-tallet et ønske om at værne

de danske operakomponister Weyse og Kuhlau og en uvilje især mod den italienske opera, som i flere tilfælde blev mødt af udspibninger.⁴⁵ Det var i denne periode, at de første danskfødte komponister kom frem i første række, Henrik Rung, Jens Peter Jensen og A.P. Berggreen hed det første geled. Sidstnævnte har øvet en ganske særlig indflydelse ved sin indsamling af danske folkesange: *Folke-Sange og Melodier, fædrelandske og fremmede*, 1842ff. (samtidig med I.M. Thieles *Danske Folkesagn*, 1843). Berggreen opstillede et æstetisk program for en dansk national musik, med folkevisen som grundlag for en national tonekunst.⁴⁶ Han var en skarp kritiker af den internationale opera, særlig den italienske, men viste dog også sans for storheden i Rossinis *Wilhelm Tell*.⁴⁷ Henrik Rungs musik til Henrik Hertz' *Svend Dyrings Hus* skal have været banebrydende for folkevissens fremkomst på scenen,⁴⁸ og hvad det nordiske angår, er det bemærkelsesværdigt, at han skrev musik til digte af norske digtere og prøvede at finde en norsk musikalsk tone.⁴⁹ Den blinde N.P. Jensens musik til Oehlenschlägers *Væringerne i Miklagard* skal foregribe Hartmanns nordiske stil,⁵⁰ men denne artikels forfatter har ikke haft lejlighed til at høre noget af musikken. Tragedien spiller på modsætningen imellem den nordiske og den sydlige kultur – med sympati for den første, men også med et håb for hellensk genopliven.

Gade og Hartmann

Almen karakteristik

Niels W. Gade og I.P.E. Hartmann er hovedfigurerne i 1800-tallets danske musikliv. De var egentlig ikke konkurrenter, men dyrkede i mange henseender forskellige områder. Gade havde et

stort internationalt publikum, Hartmann ikke. Hartmann var særlig afholdt af de skandinavistiske studenter, hvad der ses af Carl Plougs digte til ham: »vi, hvem Du staar allernæst Som Lærer og som Broder«. ⁵¹ Hos ham fandt de: »Drøn af Havets Dønning, Sus fra Bøgeskoven, Gny fra Fædres Grave«. ⁵²

Gribende er udtrykket for, at han har ramt det dybeste i dem, uanset at enhver tid vel tror, at den har fundet den dybeste sandhed:

»Tidt, naar din Kunst ikkun syntes at være,
Flygtige Stemningers Tolk,
evige Blomster i Krands Du til Ære
bandt for Dig selv og dit Folk«. ⁵³

Som han blev ældre, blev tilknytningen kun stærkere:

»Ældet, Du fostred kun højere Tan-
ker,
dybere greb kun din Sands;
stærkest dit nordiske Hjerte nu ban-
ker
i Harmoniernes Dands«. ⁵⁴

Hartmanns sange nåede nok videst ud i befolkningen, hvorimod Gade indtog en enestående stilling i det københavnske musikliv. I 1836 blev Musikforeningen stiftet, i 1839 Studenterangforeningen. Hartmann var Musikforeningens formand 1839-92, Gade ⁵⁵ dens ledende dirigent i næsten hele sin tid som aktiv musiker. Begge sad i bestyrelsen for Musikkonservatoriet fra det blev oprettet 1867. Derimod var det især Hartmann, der var knyttet til Studenterangforeningen. ⁵⁶

De er begge romantikere, men af helt forskelligt temperament. Det fremgår tydeligt, når man sammenligner et stykke musik indenfor samme genre af hver af dem: Gades *Noveletter* nr. 1 for strygere og Hartmanns *Tre Karakterstykker*, også for strygere. Gades musik er elegant, den har charme; de fine klange bærer udtrykket. Hartmann skriver kantet, med størst mulig kraft samlet i det enkelte motiv. Det

Figur 3. Dette fotografi fra Det kgl. Teaters opførelse af »Hakon Jarl« i 1927 viser opfattelsen i slutningen af perioden. Hakon optræder ikke her, men Olaf Trygvesson står i midten som nordisk helt, rank og med langt sværd ved siden, og fremfor alt som korsridder, med kors på brystet og pegende på korsbanneret med en stor gestus med udstrakt højre arm. I baggrunden det norske landskab (Det kgl. Teaters arkiv).

viser, at man skal være forsigtig med at drage for vidtgående slutninger af komponisters samtidighed.⁵⁷ Gade er den mest internationalt orienterede af de to, men en bestemt side af det danske sind, det milde landskab, er nok bedre udtrykt af ham end af nogen anden, f.eks. i korværket *Ved Solnedgang*. Det er heller ikke nok at spørge, om Hartmann er mere gammeldags eller mere moderne end Gade; han er begge dele – forskellen mellem dem kan simpelthen ikke rummes i så enkle kategorier. Gades koncertstykke *Gefion* og Hartmanns korværk *Vølvens Spaadom* er nok den perfekte parallel imellem dem; Gade skaber virkning ved en udtynding, udstrækning af tonerne indtil det næsten uhørlige i herrekorets gentagelse af selve navnet Gefion, beånding; Hartmann afslutter med en række gentagelser af ordene *paa Jord*, hvorefter den sidste bringer en svulmen. En sådan svulmen i afslutningen findes også hos Hartmann udover den bevidst nordiske stil; det indledende kor i operafragmentet *Saul* får sit højdepunkt på samme måde.

I det hele taget kan man stille det spørgsmål, hvor meget der skyldes en særlig stil i værker med nordisk emne, og hvor meget komponistens egen stil. Da jeg engang spillede *Saul* for en ven, fik jeg følgende reaktion: »Det er rigtig

dansk Guldalder!« Sådan lyder det nok, når man ikke er bekendt med komponisten i almindelighed. Men når man kan sammenligne med andre værker fra samme kilde, mærker man dog forskel; at der alligevel findes en forskellig tone efter emne. Når Hartmann i sit *Hellig tre Kongers Kvad* sætter en kraftig molklang ind i Bethlehemscoret, lyder det helt anderledes end i hans nordiske værker; det er samme komponist, men en anden verden.

Hartmanns virkemidler

Karakteristisk for Hartmann⁵⁸ er brugen af gongongen, som kommer frem, vel ikke forfærdelig tit, men på markant måde og udtrykker kraft og patos: I *Hakon Jarl*-ouverturen (1844) henimod slutningen, på det tragiske højdepunkt, som formentlig betegner, at Hakon ofrer sin søn, lige før den triumferende slutning, som er kristendommens sejr; når han ofrer sin søn, ofrer han også fremtiden, han ved, at slaget er tabt. I *Sørgemarchen over Oehlenschläger* som afslutning og højdepunkt på hovedmotivet. Gade bruger aldrig eller næsten aldrig gongongen, og slagtøjet er hos ham i det hele taget mindre fremtrædende; da Baldur i beskrivelsen af sin drøm kommer til

dødsriget, og orkestret kort sætter kraftigt ind, er det blæserne, der bærer udtrykket; kun i slutningen på finalen af den 6. symfoni – det mest dramatiske Gade har skrevet – kommer slag-tøjet markant i brug, lidt i *Hamlet*-ouverturen og koncertstykket *Zion*. I balletten *Et Folkesagn* er Hartmanns »Trolledans« stærkt præget af slag-tøjet. Hartmann var desuden treklangens mester:

»Tak for hver Treklang,
som lod os forglemme,
at der er Mislyd paa Jord!«⁵⁹

En treklang er en akkord, der består af grundtone, terts og kvint; men i romantisk sprogbrug blev det også en overført betegnelse for en harmonisk helhed.⁶⁰ Hartmanns til tider lidt barske toner blev altså af samtiden klart opfattede som harmoniske. Bruun nævner som et karakteristisk eksempel indledningen til *Vølvens Spaa-dom*.⁶¹

Hartmanns *Sørgemarch over Thorvaldsen* er et prægtigt eksempel på hans nordiske stil og ligger tidsmæssigt og i henseende til stemning i direkte forlængelse af *Hakon Jarl*-ouverturen.⁶² Den består af gentagelse af ganske enkelte og enkle temaer. Opbygningen er ganske enkel ligesom i *Festklange* til Universitetets 400-års jubilæum: En storslået indledning, der efterfølges af et stilfærdigt mellemstil og endelig af en storslået afslutning, som i væsentlig grad er en gentagelse af indledningen, men dog virker som et højdepunkt (sonateform). Men en beskrivelse af enkelthederne yder dog ikke helheden retfærdighed; den kan ikke forklare det uforklarlige: Stemningen. Disse eksempler viser desuden, at det nordiske er et forsøg på at frembringe en bestemt stemning – ikke på at lægge gamle instrumenter som lurer ind i musikken.

Nogen samlet fremstilling af musikken til Oehlenschlägers tragedier findes mig bekendt ikke;⁶³ kun Hart-

manns *Hakon Jarl*-musik (1844-1857) er kendt, og her især ouverturen, ikke det skønne norskprægede forspil til 2. akt, skrevet før Grieg. Ouverturen kan forstås som en skildring af kampen mellem hedningen Hakon og den kristne Olav Tryggvason, men også som et norsk landskab med klipper og ind imellem skønne dale. Det ville formentlig ikke være komponisten fremmed, at musikken blev forstået på begge måder. I det hele taget må det være vigtigt for forståelsen af både tekst og musik, at handlingen foregår i Norge, ikke i Danmark. Det nordiske og hedenske får et karakteristisk udtryk i indledningens langsomme brug af dybe instrumenter.⁶⁴ Hartmann er den mest markant nordiske af de danske komponister, hans gennembrud kom med underlægningsmusikken til Oehlenschlägers *Guldhornene* i 1832; enkelt og karakterfuldt går han ind i det mystisk-nordiske emne, begyndende med en anelsesfuld strygerklang og med et rytmisk kraftigt motiv, der hvor Oehlenschläger indfører de nordiske, fremmedartede navne.⁶⁵ Det er her væsentligt, at både tekst og musik arbejder med et spil mellem det danske og det nordiske: *Over Norges Fielde / Til Danmarks Dale*, stormen over klippetinder og marken, hvor hornene findes. 4. sats af Hartmanns 1. symfoni giver mindelser i samme retning, indtryk af et kraftigt ridt med stærkt arbejdende strygere.

Musikken til sammes *Olaf den Hellige* 1838 arbejder bevidst med det nordiske udtryk med fremhævelse af harpe, blæsere og pauker;⁶⁶ balletterne *Valkyrien* (1861) og *Thrymskviden* (1868)⁶⁷ og musikken til Oehlenschlägers *Yrsa*⁶⁸ fra 1883 hører til samme gruppe; og han søgte til stadighed at uddybe det nordiske udtryk. *Hakon Jarl*-ouverturen illustrerer kampen mellem kristendom og hedenskab, lys og mørke i stærkt kontrasterende mol- og durtemaer og tilsvarende instrumentation:

Fagotter og dybe strygere overfor fløjte og harpe.⁶⁹ Jann Thornberg fremhæver modulationerne og forkærligheden for messingblæserne som karakteristiske for alle Hartmanns Ouverturner.⁷⁰

Hartmann havde et mangeårigt samarbejde med H.C. Andersen, først med operaen *Ravnen* fra 1832, der foregår i Napoli; dernæst med *Liden Kirsten* fra 1846.⁷¹ Teksten til sidstnævnte er formentlig det mest udramatiske, nogen har skullet skrive opera til, handlingen består af forvirrede familieforhold, men uden større scenisk virkning. Hartmann har gjort, hvad der var muligt at gøre i den situation: Skrevet en udpræget lyrisk musik i tilslutning til folkevisen, og den klinger frisk nok med en vis ruhed i udtrykket; Hartmann bruger f.eks. blæserne på en anden måde i Ouverturen end Gade i 3. sats af sin 6. symfoni. Operaens har en »folkedans« og en menuet; danske komponister i 19. århundrede brugte tit menuetten til at skildre Middelalderen.⁷² Det er ikke historisk, men det på én gang festlige og værdige har forekommet dem at ramme den rigtige stemning. »Det var sig Jomfru Svanelil« fra *Drot og Marsk* er et andet fremtrædende eksempel. Den berømte menuet fra *Elverhøi*, der ganske vist ikke foregår i Middelalderen, er vel det egentlige forbillede.

Brugen af harpen, som vi også finder i begyndelsen af Ouverturen til *Liden Kirsten* i arkaiserende sammenhæng,⁷³ er et andet gennemgående træk. Nu er harpen et romantisk instrument, blandt de talløse internationale eksempler kan nævnes Berlioz' *Fantastiske Symfoni*, men den får hos de danske komponister også en særlig betydning og er ikke bare kling-klang. Oehlenschläger skriver i 1805 muntert, men derfor ikke ukarakteristisk, om »Nordens mørke Mø Melankolia« og »hendes Egeharpes Bjørnestrænge«.⁷⁴ Harpen forbindes med barde- og skjaldesang og dermed med det arkaiske og også med det storslåede og festlige.⁷⁵ I

Gades *Ossian*-ouverture er bardesangen direkte motiv, og det er derfor naturligt, at vi hører harpen i den langsomme indledning⁷⁶ og afslutning; men også kampmotivet har en rytme, der minder om harpeslaget, uanset at den fremføres af hele orkestret. Gade har i sit første koncertdrama, *Comala*, som har tysk tekst, brugt harpen og harpeagtigt strygerakkompagnement i det afsluttende bardekor og i Comalas arie. I den udpræget danske *Elverskud* er harpen derimod ikke brugt; måske har emnet ikke forekommet Gade storslået nok, og der forekommer heller ikke nogen barde eller skjald. Harpen bruges igen i Gades nordiske drama *Baldurs Drøm*, da sangguden Braggi synger i indledningen og slutningen, og kun der – altså igen et skjaldemotiv. Og i det sene koncertstykke *Gefion*, om Gefion der pløjer Sjælland ud af Sveriges jord, er harpen brugt. Hos Hartmann findes harpen i *Hakon Jarl*-ouverturens indledende,⁷⁷ både kampagtige og lyriske afsnit, samt dens triumfafslutning, der udtrykker kristendommens sejr over hedenskabet, og de andre instrumenter forstærker dens virkning, for at det skal lyde kraftfuldt nok. Og i *Vølvens Spaadom*, Hartmanns allermest nordiske værk, danner harpeklangen overgang til slutningen i den nye verden. I disse to tilfælde er anvendelsen af instrumentet således snarest religiøs. Heise bruger kun harpen ét sted i *Drot og Marsk* nemlig som indledning til menuetten, og det står i forbindelse med tekstens ord om havmanden, der spiller på harpe.

Vølvens Spaadom indledes med stilfærdige, men særprægede, mørkladne, »uvisse« toner i orkestret, der siden ledsager koret med markante, abrupte rytmer. Koret, der er et rent herrekor, gennemgår en række korte, stærkt skiftende faser; først indledningen om Odins øje med en dyb stigende og faldende bue; så drabet på Gulveig med de indre spændinger; så gudernes råd-

slagning med kraftig hornledsagelse; så valkyrierne der stævner mod guder-nes land i en kraftig march, der af orkestret føres direkte over til afslutningen om Alfader, der alting styrer og den nye verden i en melodisk udtryksfuld korsats.⁷⁸ Det dystre i klangen er ikke kun nordisk; det er verdens undergang, der behandles. Man kan overraskes over den udprægede tenorklang i koret, der måske ikke umiddelbart rimer med forestillinger om det nordiske; det kan hænge sammen med, at værket er skrevet til Studentsangforeningen. Men romantikken havde i hele sin levetid idealismen som tvillingebroder og stræbte ikke kun efter det karakteristiske, men også efter det op-højede, og derfor har Hartmann ønsket, at værket ikke blot skulle være råstyrke, men også skønhed.⁷⁹

Gade og Hartmann i samarbejde

Bournonville bragte 1853 Gade og Hartmann sammen i *Et Folkesagn*⁸⁰. Gade skrev 1. og 3. akt, og hans musik udtrykker i hovedsagen lys, renhed og har lidt folketone, der danner overgang til Hartmann. Hartmann skrev 2. akt, der foregår i Troldhøjen. Her karakteriseres henholdsvis de klodsede, voldsomme og grimme trolde og den smukke, sarte og livlige pige, som er deres

fange i boleroen og den umiddelbart efterfølgende troldedans. Her er det vigtigt, at trolde særlig forbindes med Norge, »den norske trold«, i Danmark er nisserne de tilsvarende figurer ellers som her elverfolk. Helt så enkel er forskellen ikke, da de begge har skrevet troldemusik. I scenen ved højen i 1. akt er det godt nok mest elverne, der præger billedet, men der er dog også trolde tilstede; og Gades musik understreger både den romantiske stemning og uhyggen. Elverpigernes dans i *Et Folkesagn* har talrige sidestykker i Gades produktion, i 4. sats af den 6. og af den 8. symfoni. I den sammenhæng kan også nævnes Bournonvilles' tidligere nationale ballet *Valdemar*, hvor slaget på Grathe Hede indgår som en væsentlig bestanddel; senere fremstillede Bournonville slaget ved Stiklestad i Oehlenschlägers tragedie *Olav den Hellige* til Hartmanns musik.⁸¹

Gade, Ossian og symfonierne

Gades *Ossian*-ouverture har trods sit skotske emne fået plads blandt de udpræget nordiske værker; barden kunne fra førromantikken let identificeres med skjalden. Først 1850 kom F.L. Münsters versificerede oversættelse af Macphersons digte, som tidligere Blicher havde oversat på prosa; interes-

Figur 4. Her ses Hakon i 5. akt, forvildet, fordærvet, styrtet fra magten, men dog en kæmpe, i oprejst kraftfuld stilling og fødderne fast plantede på jorden, hænderne rolige ved bæltet, den ene på sværdhæftet. Her er han så, lige før han bliver dræbt af sin træl, Karker, der skæver ængsteligt til ham med hovedet dukket og højre hånd svævende i en usikker, halvt afværgende bevægelse foran sig (Det kgl. Teaters arkiv).

sen fortsatte i hele romantikkens periode, senere skrev Emil Hartmann en symfonisats med titlen *Barderne*. Skotland⁸² blev vel en slags erstatningsnorden, et substitut for dem, der nok ville være eksotiske og fædrelandske, men havde et vist forbehold overfor det altfor nordiske. Det havde Oehlen-schläger tidligere på en anden måde haft overfor Grundtvig.⁸³ Det nordiske i *Ossian*-ouverturen ligger dels i det kampprægede hovedtema, der stiger op fra bardesangen i begyndelsen og gradvist udfolder sig med stor kraft og også afslutter helt dæmpet, og i det blide sidetema for obo, der har et stærkt folkevisepræg. Overturen indeholder altså betydelige skift i stemning, tempo og instrumental udfoldelse; dette er en almen romantisk bestræbelse; det særligt nordiske er den folkevisagtige baggrund for det hele. Formålet er kunstnerisk at genopvække en sagntid. Brugen af cello i indledning, overgange og afslutning udtrykker længsel, fjernhed, poesi. Den langsomme indledning bygger på Gades bearbejdelse af en folkemelodi, skæmtevisen om Ramund.⁸⁴

Gades 1. symfoni (1843) er skrevet i tilslutning til folkevisen; 1. og 4. sats formede over Gades egen melodi til Ingemanns »Paa Sjølunds fagre Sletter«.⁸⁵ Det er en episk melodi, som i udpræget grad forener en folkevisetone med en romantisk uhyggestemning og en særlig bøjelighed i udtrykket. Med den som udgangspunkt skulle symfonien knytte sig direkte til den nationale historie, Valdemar Atterdag og Gurre-sagnet, men den virker dog ikke som programmusik;⁸⁶ trods lejlighedsvis uhygge er det ikke nogen skildring af genfærdskongens ridt. Symfonien går fra c-mol i 1. sats til c-dur i 4, men både i første og sidste sats har musikken en energisk-rytmisk karakter. 2. sats er delt mellem energiske udbrud og en uhyggestemning. 3. sats er en afvigende stilfærdig idyl. Schumanns omtale

viser, at værket også udenfor Danmark blev oplevet som særlig dansk-nationalt.⁸⁷ Man må nok sige, at det er mere dansk end nordisk. Ellers mærker man i denne symfoni tidens trang til at dvæle i de enkelte stemninger, og den kan derfor virke lidt lang; Gades senere symfonier har ikke det præg.

Men højdepunktet i Gades symfoniske produktion er den 6. symfoni (1857), som har en stærkt dramatisk-koncentreret karakter. Man har gerne forbundet symfonien med begivenheder i Gades eget liv,⁸⁸ og det kan naturligvis være en del af baggrunden. Men på mig virker den udpræget nordisk-dramatisk, som om komponisten har levet sig ind i en verden, der ikke er den, han selv lever i. Hvorfor har det motiv, som indleder denne symfonis 4. sats, en særlig »nordisk« klang? Det er vanskeligt at forklare, men må ligge i en forening af en meloditype, der henpeger på folkevisen,⁸⁹ med et mørkt-ladet, dramatisk præg i satsen som helhed, en dynamisk udfoldelse, som et Thorsridt. Der sker i sjældnen grad noget i denne musik. En af molklangene minder om Kuhlau, en slags elverdans, som i *Elverhøi* (Agnetes Drøm i 4. akt,⁹⁰ hvor elverpigerne danser, den anden melodi, Allegro). Også Hartmanns 1. symfoni har i 3. sats noget, der minder om *Elverhøi* (elverdans, efter indledningens kraftigt nedadgående motiv i strygerne), men med kraftigere linier, ligesom hos Gade. Her mærkes en sammenhæng i traditionen. 3. sats hos Gade har et festligt og storslået hovedmotiv med blæsere, der i begyndelsen går over i en helt munter, næsten hvirvlende strygerklang, men som strygerne arbejder sig videre, kommer der dog et vist gys over dem. Hovedmotivet kommer igen og afløses denne gang af et bredt hyggepræget marchtema, som dog også pludselig vendes til noget gysende. Endelig sluttet med hovedtemaet. Trods de mange skift i musikken virker den udpræget som en

Figur 5. Oehlenschlägers tragedie »Væringerne i Miklagard« foregår i middelalderens Byzans, hvor nordiske vikinger har fået ansættelse som soldater for kejseren: Væring. En af den er skuespillets helt, Harald Haaderaade; han er forelsket i den byzantinske pige Maria, der her med sine piger synger en byzantinsk ode for ham. På dette billede fra Det kgl. Teaters opførelse i 1930 står han rank som helt i midten af scenebilledet med hænderne i siden (Det kgl. Teaters arkiv).

helhed med en norrøn karakter, man fornemmer afgørende begivenheder i en storslået ramme. 1. sats har mere karakter af en sej arbejden sig opad til en afsluttende kraftig udladning, 2. sats har et følelsesladet folketoneagtigt tema, men når sit følelsesmæssige højdepunkt i en kort obosolo. Denne symfoni er velegnet til at vise forskellen mellem den danske og den nordiske linie; i det musikalske stof indgår klart elementer, som den danske linie også arbejdede med, men et storslået præg og en kraftig mørk klang viser ud over den. Folketonen er med, men ikke som et dominerende element, og udladningerne er kraftigere end noget, vi finder i *Elverskud* og *Liden Kirsten*.

Den 8. symfoni⁹¹ har også en nordisk karakter,⁹² ikke meget folkevisen, men et bredt episk motiv i 1. sats. Figuren, der indleder anden sats, får snarere én til at tænke på klipper end på noget dansk landskab. Andantinoen består af et harmonisk motiv og et mere dystert, der flettes sammen, men begge fornemmes at udspringe af folkevisen.

Gades koncertstykker med dansk og nordisk tema

Gades koncertstykker er egentlig små operaer. I dem har koret en fremtrædende plads, og der er 3 personer – en

form der minder om den græske tragedie. *Comala* har skotsk motiv og bygger delvis på motiver fra *Ossian*-ouverturen, men har som helhed et mere afdæmpet, vemodigt tonefald. *Comala* elsker Fingal og sørger dybt, da hun får at vide, at han er falden i slag, men da hun får besked om, at han alligevel lever, dør hun af sindsbevægelse.

Elverskud er bygget over et folkevise-motiv. Hr Oluf møder natten før sit bryllup elverkongens datter og afslår hendes tilnærmelser; hun forbander ham, og om morgenen dør han. I sin berømte sang »Saa tidt jeg rider« synger han om sit splittede sind, om sin længsel efter lyset og efter mørket, udtrykt ved to forskellige typer kvinder. Indledningen til denne sang er ganske kort, men særdeles monumental og giver uhyggen i emnet – en uhygge som i sangen som helhed er ret neddæmpet. Gade formår at opnå en stor virkning gennem antydninger. Den tænksomme orkesterklang efter ordene »det er som mit Hjerte var delt i to« er et mesterværk af musikalsk finhed. Denne splittelse er meget dansk. Uhyggestemningen i skoven, da Hr. Oluf er alene, og elverpigernes dans er naturligvis alment romantiske motiver, men Gade har formået at give dem en enestående stemning, som føles meget dansk; det er vel tvivlsomt, om et pub-

likum, der manglede denne baggrund, ville høre andet end almindelig køn musik i det. N.M. Jensen har vist, hvordan Gade arbejder med motiver, der knytter sig til folkevisemelodier,⁹³ uden at han på samme måde som Kuhlau i *Elverhøi* direkte bruger allerede eksisterende melodier.

Baldurs Drøm (1858) er kun første del af en trilogi, som Gade aldrig gjorde færdig, men den er også i sig selv et sluttet værk. Når Gade aldrig afsluttede trilogien, skyldtes det måske den forkølede modtagelse; man begyndte nemlig straks at tale om, at nu var han ved at blive wagnerianer.⁹⁴ Det er nok ikke rigtigt, men så meget er der om det, at Gade her forener sin egen melodiositet med en talesang, som man for den sags skyld godt kan sige minder om Wagner. Tonen er lysere end hos Wagner, forspilletts springende polonaises rytme har ikke meget med Wagners Valhalstøner at gøre; det er kraften, ikke magten, der udtrykkes. Afslutningerne er også anderledes, mere prægnante, konservative om man vil. Kun indledningen til Friggas store arie har noget af den wagnerske dysterhed. Men det har været til stor skade for opfattelsen af Gade som komponist, at man ustandselig har sammenlignet ham med Wagner; lige fra den nærmeste eftertid er Wagner blevet gjort til målestok for ham; efter antiwagnerianismens uddøen bebrejdede man Gade, at han ikke havde nærmet sig den tyske komponist mere. Mere relevant skulle det vel være at se *Baldurs Drøm* som en del af Gades egen udvikling og i sammenhæng med den danske romantiks nordiske engagement.

Vi er i Valhal; efter forspillet bringer sangguden Braggi sin hyldest til Odin, til Frigga og til Baldur: Sålænge hans øje smiler, stråler Valhalla i hellig glans. Men den almindelige jubel afbrydes af Frigga (et dramatisk træk, melodien afbrydes), som siger, at han smiler jo ikke, han ser bedrøvet ud; hun

udspørger ham om, hvad der er sket, og efter nogen kredsen om emnet fortæller han om sin drøm, der er et forvarsel om hans død, i monologen »Højt over alle Bjerges Toppe mit Øie saa en Stjerne Sølvklar«. Han ligger i en skov og ser denne vidunderlige stjerne, som gradvis formørkes af en sky. Han synker ned i dødsriget og ser dødens dronning, Hel. Hvorledes skildrer man døden, tilværelsens eneste sikre realitet? Den musikalske finhed, jeg nævnte før, at man opnår en stor virkning med små midler, viser sig også her: Dødsriget er 4 monotone akkorder, der gentages. Baldur ser de dødes skygger og til sidst sig selv som en skygge mellem skygger. I operaer findes der læssevis af døds-scener, men meget få, der som denne egentlig beskriver døden.

Værkets hovedfigur er imidlertid Frigga. Det er hende, der udspørger Baldur om, hvad der er i vejen, og det er også hende, der gør noget for at afvende den truende katastrofe. Hendes store arie om, at hun vil tage hele naturen i ed, er det sværeste, Gade har budt en sanger, med store spring i højt tempo, og derved markeres vel på en anden måde end ved Baldurs beretning ariens betydning.

Heise skrev i en artikel om Gade specielt om *Baldurs Drøm*: »Eet synes os umiskendeligt, at dèr nemlig spores en fremmed Indvirkning, og det just den, man mindst nutildags skal ønske en Tonekunstner, nemlig Richard Wagner's, en Mand, der uden Tvivl er mere begavet i almindelig-kunstnerisk end i speciel-musikalsk Henseende(...) Gades Opgave er sikkerlig, rigtig forstaaet, af konservativ Natur; at skabe en ny Epoke er neppe hans Sag, snarere maaske at afslutte en foregaaende; i denne forvirrede, urolig søgende Tid at staa som den, der har bevaret sin sunde Sans og sin gode Natur«. ⁹⁵

Grundlæggende mener jeg, at han har ret; at et musikliv ikke kun kan bestå af eksperimenter, det er nok så

vigtigt, at der er nogen til at forvalte traditionen. For Gades vedkommende ser man, at han herefter bliver mere klassisk orienteret, skriver afrundede melodier, samtidig med at han emnemæssigt vender sig fra det nordiske til verdenshistoriens og -litteraturens store emner: *Korsfarerne*, *Kalanus* og *Psyke*. Men jeg vil sætte et stor spørgsmålstegn ved den opfattelse, at hans senere værker dermed blev af mindre interesse,⁹⁶ f.eks. bliver det dramatiske stadig mere fremtrædende. Det sene værk *Gefion* (1869) har dog igen et nordisk emne og tekst af Oehlschläger;⁹⁷ det har et energisk præg, og man genkender Gades yndlings vendinger ligesom klangskønheden. Snarere ligner det hans andre værker end Hartmanns *Vølvens Spaadom* (1872); den indledende figur i orkestret ligger tæt op ad *Kalanus*, barytonen har omtrængt samme funktion som i *Baldurs Drøm*, hvor han også er sangguden. Kun den figur i orkestret, der ledsager selve pløjningen, virker særpræget.

Heise og *Drot og Marsk*

Peter Heise havde før hovedværket *Drot og Marsk* flere gange strejft det nordiske, ikke mindst i sangcyklen *Gudrons Sorg*, hvor de enkelte sange ikke kun er adskilte helheder, men bindes sammen (gennemkomponeret) af klaverets tunge motiv med en udpræget »nordisk« klang, der vel skal udtrykke sorgen. Nils Schiørring taler om *udtrykkets arkaisk virkende streng-hed*;⁹⁸ det er rigtigt, men der er også stor dramatik i den strenge form. *Gudrons Sorg* har særlig interesse i denne sammenhæng ved, at teksten er fra den ældre Eddas beretning om Sigurd Fafnersbanes død. Den anden store sangcyklus, *Dyvekes Sange*, har i mindre grad dette præg, men lægger dog vel op til et vist folkevisepræg. Heises eneste symfoni i d-mol er et forsøg på at tegne Oehlschlägers *Helge* i mu-

sik.⁹⁹ Musikken til Ernst von der Reckes skuespil *Bertrand de Born* er trods det fransk-middelalderlige emne ikke fransk i sit tonesprog; den virker udpræget nordisk og vidner om, at for denne komponist var det nordiske ikke alene fantasi eller noget tilstræbt, men det var gået ham i blodet. I øvrigt dyrkede Heise tekster og motiver af vidt forskellig national oprindelse.¹⁰⁰

Drot og Marsk er højdepunktet i folkeviseefterligningen herhjemme;¹⁰¹ emnet er fra folkeviserne, men dog med historisk baggrund, teksten af Chr. Richardt og musikken lægger sig som helhed tæt op ad viserne, og mange enkelte numre har samme stempel; f.eks. »Det var sig Jomfru Svanelil« fra 1. akt. Emnet – mordet i Finderup Lade og især dets mulige baggrund – var højt elsket fra førromantikken (O.I. Samsøe planlagde et sørgespil herom¹⁰²) og gennem hele den litterære romantik (Oehlschläger, Boye, Hauch). Åse i *Drot og Marsk* er en udpræget folkeviseskikkelse og navnet ændret i forhold til forlægget.

Richardt har vel i nogen grad nærmet teksten til operaens krav; i forhold til Hauchs *Marsk Stig*, der af ham selv angives som forlæg,¹⁰³ har han skaffet den kvindelige hovedperson en stor markant scene ved at lade det være hende, der fortæller marsken om sin utroskab; hos Hauch er det Rane, som man vel også må sige, at handlingen i højere grad lægger op til. Heise har, bortset fra de romanceagtige numre, søgt væk fra den klassiske operaarie – marskens »Ingeborg, min Sjæl, mit Hjerte« fra 4. akts 1. scene er vel det eneste eksempel – over til en mere gennemført dramatisk stil; det ses af komponistens behandling af Richardts tekst: 3. akts 2. scene lægger teksten op til en stor arie fra Ingeborg, men Heise har skåret det meste af teksten væk og ladet et kort pludseligt udbrud af had stå som indgang til scenen.

Operaen er dermed mere karakteriseret ved de monumentale helstøbte scener end ved enkelte numre; således scenen på Viborg ting i 2. akt, hvor marskens og kongens karakterer står lysende klart overfor hinanden i både tekst og musik; ikke bare marskens kraftige vrede overfor kongens undvigemanøvrer, men indtrykket af at Stig er en personlighed i sin egen ret, og han hævder sin ret, står fast, hvorimod Erik støtter sig til sin stilling og er klar over, at hans sag ikke er god. En anden stort anlagt scene er de sammensvornes møde i marskens borg i 3. akt; her er det store kor »Mørket har os kaldet sammen« af en bevidst mørkladen tone, der præcist udtrykker teksten; scenen, hvor de sammensvorne hver fremfører deres klager, har fra komponistens hånd fået et strejf af humor, som teksten i og for sig ikke lægger op til. Dette er ikke uforeneligt med den nordiske bestræbelse; Oehlsenschlägers tragedier er som bekendt ikke uden humor. Den musik, der omgiver marsken operaen igennem, er klart mere nordisk end den, der omgiver kongen; mørkere, værdigere, ansvarligere, allerede ved hans første fremtræden står hans vikingeagtige skikkelse, udtrykt ved en kraftig, beslutsom og behersket march, i modsætning til kongens letsindighed, der især udtrykkes ved fløjten. Den varierede sang (»Jeg haver mig i min Urtegaard«/»Jeg havde mig i min Urtegaard«) hvormed marsken først betror kongen sin hustru, siden indleder sin undsigelse af kongen, har fra både digterens og komponistens hånd et utvetydigt folkevisepræg.

Periodens afslutning

Den videnskabelige interesse for det nordiske udvikledes fortsat, og dette betød til tider, at den sammenhæng, som den oprindeligt var udgået af, gik i opløsning: Således skrev musikhistorikeren Angul Hammerich i 1893¹⁰⁴ om

lurerne, der nu forlængst var placeret i Bronzealderen. Folkeviseforskningen begyndte at skelne mellem en østnordisk og en vestnordisk gruppe af viser, f.eks. af dansk eller færøisk oprindelse;¹⁰⁵ på dette punkt virker det, som om kunstretningerne har foregrebet en skelnen, som forskningen senere nåede frem til. I den grundtvigske højskole indtog den nordiske mytologi en tid lang – til 1880'erne – en fremtrædende plads.¹⁰⁶ Joseph Glæsers (1835-91)¹⁰⁷ sangmelodi »Høje Nord, Friheds Hjem« er et slagfærdigt eksempel på den højskolefriske opfattelse af det nordiske.

P.E. Lange-Müller (1850-1926) hører ikke til de udprægede »nordiske« komponister (snarere »danske«), men han skal dog nævnes i denne sammenhæng for operaen *Vikingeblood* (1900), der mest har Wagner som forbillede og næppe har meget med den nordiske linie at gøre.¹⁰⁸ Men folkevisen var Lange-Müller stærkt optaget af; hans »Genboens første Vise« er i folkevisetone med nervøst klaverakkompagnement. Mere nordisk har der vistnok været over Julius Bechgaards (1843-1917) *Kong Frode* (1893), som ganske vist også var Wagnerpåvirket; men jeg har ikke haft lejlighed til at høre noget af musikken.¹⁰⁹

Med antiromantikken (Nielsen, Laub) kommer andre momenter ind i musikstilen; og uanset at den vel i visse henseender kan kaldes »nordisk«, bl.a. ved sin interesse for folkemusikken, bryder den dog i vidt omfang med den nationale tradition og hører til i en anden sammenhæng end den her beskrevne. Heller ikke en udpræget senromantiker som Rued Langgaard kan siges at høre med her; trods sin store beundring for Gade og trods enkeltstående lyriske afsnit som »Sol og Bøgeskov« i den 14. symfoni *Morgen* og Rosengaardsvisernes folketone er han dog mere præget af Wagner og et internationalt klangunivers. Den nordiske linie må siges i væsentligt omfang at

høre til i en bestemt omend i musikhistorisk henseende lang periode fra Førromantikken til ca. 1920.

Konklusion

Denne artikel har måske forekommet at være en opvisning i balancegang på en knivsæg. Det skyldes, at der er to orienteringer, der har skullet fastholdes hele tiden: Den internationale baggrund og den hjemlige særudvikling, påvirkning udefra og dansk/nordisk særpræg. Den internationale baggrund, som allerede Behrend pegede på, ligger dels i de indvandrede komponisters betydning i bevægelsens begyndelse, dels i påvirkninger fra internationalt tonesprog; i dette sidste tilfælde vel også noget aftagende efterhånden. Der udvikledes i løbet af 1800-tallet en særlig »dansk« og en »nordisk« musikalsk tone, men ikke nogen særlig dansk operastil. Der var en række forsøg, som viser, at grundlaget og talenterne var der, men ikke nogen kontinuitet på dette område.

Historikere har normalt ikke beskæftiget sig meget med musikken, som regel vel mere med kunsthistorien. Dette kan hænge sammen med musikkens særlige karakter som kunstart; den taler i særlig grad til og fremkalder stemninger og fantasi; derfor har den en ophøjet plads i romantikkens verden. Her er tale om musik knyttet til en bestemt emnekreds, man var optaget af. Den foregående beskrivelse siger både noget om idealer, og om de virkemidler som blev brugt til at udtrykke dem. Komponisterne søger at udtrykke noget med de midler, som de nu engang har til rådighed, de frembringer en verden. Heri findes et underholdende element, men der kastes også et lys tilbage på den verden, man lever i, et ønske om handlekraft og troskab, om en udviklet selvstændig personlighed, en indsigelse mod over-

fladiskhed. Det fortæller også noget om sammenhængen i en kultur; der er nær sammenhæng mellem kunstarterne, især litteratur og musik, og på samme måde bruges alle musikkens former, især de store. Således skrev Hartmann i sit lange liv vedblivende musik til Oehlsenschläger. Den nære forbindelse med litteraturen viser sig også i tilbøjeligheden til det dramatiske eller episke; den nordiske linie tenderer mod programmusikken og er også derved karakteristisk romantisk.

Den romantiske bevægelse har haft stor betydning for vor måde at opleve på, uanset hvor meget verden har ændret sig siden. Den besidder stor spændvidde i emner og udtryksform og kan ikke presses ind i snævre kategorier; dette gælder også de musikalske bestræbelser, som her er beskrevet. Sammenligningen mellem Gade og Hartmann viser tydeligt, hvor store forskelle der kan rummes indenfor noget, der i en eller anden forstand er samme »stil«. N.M. Jensens analyse er værdifuld, men bygger på et for snævert nationalromantikkbegreb. Den nordiske linie spænder over både førromantikken og romantikken i hele dens udstrækning, den rækker udover de litteraturhistoriske og politiske brud og samler sig til en helhed over tid. Den er ikke kun nationalliberal og skandinavistisk; den er i løbet af perioden blevet noget alment, som man kunne referere til uden at gå ind i lange forklaringer, hvilket ikke har været tilfældet hverken før eller siden. Derfor danner den en art uforanderlig størrelse i dansk åndsliv i den temmelig lange og meget omskiftelige periode, her er tale om. De kunstnere – forfattere, malere og komponister – og de videnskabsmænd – naturforskere, arkæologer og historikere –, de politikere, som prægede perioden, har alle i Det kgl. Teater og i Koncertforeningen hørt denne musik. De har alle i en eller anden forstand levet med og været

indlevet i denne bestræbelse som en slags mørkere baggrund for tidens danske nationale tone, som noget der godt kunne spille sammen med skandinavismen i dens forholdvis korte blomstringsperiode, men som ikke kan begrænses til den. I dag kan man ikke nøjes med at henvise til sammenhængen, her er sket et kulturtab ikke mindst siden 1968; jeg har derfor prøvet at drage netop sammenhængen i emnekreds frem af glemsel, for at de enkelte værker ikke skal stå som isolerede kuriøse eksempler på noget uforståeligt. I den forbindelse må jeg også pege på oplevelsen og det intuitive som noget nødvendigt, analysen kan ikke stå alene; hvis man prøver at leve sig ind i denne verden, bliver udbyttet også tilsvarende.

Men hvis selve bestræbelsen, hvis selve det dragende ved emnekredsen, som talte til fantasien på en særlig måde, er noget konstant i dette tidsrum, er udtryksformen meget forskellig, og de enkelte stilarters eller tidspunkters virkemidler kan bringes i anvendelse, men så igen stadig i en bestemt retning, for at frembringe en bestemt virkning. Derfor er der noget, som går igen, alle forskelle til trods fra »Naar Sielen ei vil vinde« fra *Balders Død*, trods tekstens vemodige præg, i melodien, til I.P.E. Hartmanns nordiske musik.

Det er ikke nogen ny konstatering, at komponisterne i den omhandlede periode meget tit griber til folkeviserne og efterligner dem, men det forekommer mig dog, at den nordiske linie, og hvad der var originalt ved den, ikke kun kan beskrives med henvisning til folkeviserne og deres betydning. I Hartmanns nordiske balletter og i Gades 6. symfoni og *Baldurs Drøm* og i min fortolkning, marsken i *Drot og Marsk*, findes en nordisk bestræbelse, som har folkevisetonen som ét af sine elementer, men ikke som det ene afgørende eller bærende. En mørk klang,

men ikke kun det, også en mørk klang af en særlig karakter er et grundelement. En fantasiudfoldelse, som nok har et vist præg af identitet, men som desuden søger det storslående, og endnu fjernere, det mørke og blodige (*Hakon Jarl*), er betegnende for denne stræben. I marskens skikkelse forenes det karakterfaste og trofastheden med hævnmotivet. Folkevisetonen er snarere samlingspunkt i den danske linie (Gades 1. symfoni, *Elverskud*, Hartmanns *Liden Kirsten*). At hævde forskellen på de to bestræbelser overfor et mere snævert nationalromantikbegreb har været denne artikels formål. At søge nærmere at bestemme hvori den nordiske bestræbelse består, udover folkevisen, må være et oplagt program for kommende undersøgelser.

Noter:

Jeg takker fru Jørna Scharling og cand.teol. Jørgen I. Jensen for drøftelse af dette emne.

1. *Salmonsens Leksikon* 14 (1923), s.v. Kunzen.
2. Om skandinavismen og dens konservative modstandere se: E. Møller: *Skandinavisk Stræben og Svensk Politik omkring 1860*, 1948, s. 184-199.
3. Jvf. B.E. Jensen i anmeldelse af *Dansk Identitetshistorie*, *Historisk Tidsskrift* 95/1, 1995, s. 95f.
4. Se W. Behrend: *I.P.E. Hartmann*, 1918, s. 80.
5. N. M. Jensen: *Den danske romance 1800-1850 og dens musikalske forudsætninger*, 1964.
6. N.M. Jensen: *Dansk nationalromantik, Musik og Forskning* 13, 1987-88, s. 37-56.
7. Sst., s. 49.
8. Sst., s. 50f.
9. Sst., s. 47.
10. N.M. Jensen: Niels W. Gade og den nationale tone, i: Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie* 3, 1992, s. 188-336 227-230, 230, n. 94.
11. Sst., s. 242.
12. Se J.T. Lauridsen: Vikingernes sande efterkommere, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 7/4, 1993, s. 15-28.
13. Se Adam Oehlenschlägers *Hakon Jarl*, 4. akt; *Nordens Guder* »Om Vanerne« (f.eks. i *Udvalgte Værker* II, 1854, s. 41). Oehlen-

- schläger kan have været påvirket af den særprægede oldgransker M.F. Arndt, der mente, at runerne kom fra Asien, se J.E. Olesen i: *Skalk* 1985/2 s. 30. Jvf. I.I.A. Worsaae: *Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøje*, 1843 – et ellers nationalt præget værk.
14. A. Hammerich i *Salmonsens Leksikon* 16, 1924, s. 104.
 15. Se P. Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* 3, 1953, s. 143-150.
 16. E.C. Werlauff: *Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog i dets første Aarhundrede*, 1847, s. 137.
 17. Finnur Jónsson: *Udsigt over den Norsk-Islandske Filologis Historie* (Festskrift udgivet af Københavns Universitet i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag), 1918, s. 35.
 18. K.Aa. Bruun: *Dansk musiks Historie* 1, 1969, s. 48f.
 19. I. Davidsen: *Fra vore Fædres Tid*, 1884, s. 123.
 20. Bruun: *Dansk musiks Historie* 1 (se note 18), s. 63.
 21. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 2, London 1980, s. 278.
 22. Bruun: *Dansk musiks Historie* 1 (se note 18), s. 62.
 23. Se T. Krogh i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg. 1938, s.v. Kunzen.
 24. Om striden: O. Feldbæk og V. Winge: Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation, i: Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie* 2, 9-109, s. 39-53.
 25. N.M. Jensen: *Den danske Romance* (se note 6), s. 53f.
 26. Se Bruun: *Dansk musiks Historie* 1 (se note 18), s. 98.
 27. G. Busk: *Friedrich Kuhlau*, 1986, s. 106.
 28. Baggesen: *Trylleharpens Historie*, 1818, s. 218.
 29. Bruun: *Dansk musiks Historie* 1 (se note 18), s. 117-119.
 30. Se om Weyse Sven Lunn's artikel i: *Dansk Biografisk Leksikon* XXV, 1943, 453-468.
 31. Jvf. Busk: *Kuhlau* (se note 27) s. 106.
 32. Bruun: *Dansk musiks Historie* 2 (se note 18), s. 29.
 33. Blot som eksempler kan nævnes: Nyerups og Rasks danske oversættelse af *Edda* fra 1808, Grundtvigs *Nordens Mytologi* 1808 og 1833, og N.M. Petersens *Bidrag til den oldnordiske Litteraturs Historie*, 1865 m.m.fl. Jvf. den kronologiske oversigt i P. Hansen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, III, (2. udg.) 1902, s. 1175-1197.
 34. Se K. Ebbesen: Lorenz Frølich og arkæologien, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, 1994/3 s. 3-12.
 35. Jónsson: *Udsigt* (se note 17) s. 42.
 36. Chr. Elling i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., XI, 1937, s. 163.
 37. L. Swane i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg. XIV, 1938, s. 568.
 38. H. Bramsen i: *Dansk Biografisk Leksikon* XXII, 1942, s. 166.
 39. Se W. Munk-Jørgensens oversigt: Der var et yndigt land, *Skalk* 1985/1 s. 19-29; om Bach se O. Andrup i *Dansk biografisk Leksikon* 2. udg. I, 1933, s. 594-598.
 40. Se Bruun: *Dansk musiks Historie* 1 (se note 18), s. 140-146.
 41. Se *Breve fra og til Adam Oehlenschläger 1798-1809* II, udg. H.A. Paludan m.fl., 1945, s. 227, 247.
 42. Se Busk: *Kuhlau* (se note 27), s. 163f.
 43. *Bidrag til den oehlenschlägerske Litteraturs Historie*, ved Liebenberg, II, 1868, s. 164. -Se N.M. Jensen i Niels W. Gade (se note 10) s. 227-230 om værkets placering og modtagelse.
 44. Se G. Busks gennemgang af romancerne, *Kuhlau* (se note 27) s. 190-194.
 45. Davidsen: *Fædres Tid* s. 162; om Weyses holdning, se Ch. Kjerulf: *Niels W. Gade*, 1917 s. 35.
 46. Se N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 203-210.
 47. Se Kjerulf, s. 36.
 48. Se R. Neiiendam i: *Dansk Biografisk Leksikon* (2. udg.) XX, 1941, s. 318; Bruun *Historie* (se note 18) II s. 311-314. Om Rungs *Stor-men paa København* som dansk nationalopera, se N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 270-272 (han omtaler ikke *Svend Dyrings Hus*). Om Rungs *Svanehammen* og dens molfarvede nordiske tone, se Bruun II s. 315.
 49. Sst., s. 320.
 50. S. Lunn i *Dansk Biografisk Leksikon* (2. udg.) XI, 1937, s. 503.
 51. *Samlede Digte*, 4. udg., 1868, s. 367.
 52. Sst., s. 366.
 53. Nye Digte, 1883, s. 46.
 54. Sst.
 55. N.M. Jensen: *Niels W. Gade* (se note 10) 188-336.
 56. A. Hammerich i *Salmonsens Leksikon*, 2. udg. X, 1920, s.v. Hartmann s. 925.
 57. N. Schiørring: *Musikkens Historie i Danmark* 1-3, 1977-78; 2 s. 286 udtrykker sig på lignende måde.
 58. Se den interessante firedeling af Hartmanns værker i A. Hammerichs ovennævnte artikel (se note 56).
 59. Carl Ploug: *Nye Digte*, 1883, s. 46.
 60. Se eksempler i *Ordbog over Det danske Sprog* 24, 1948, sp. 438.
 61. Bruun: *Historie* (se note 18) II s. 59.
 62. G. Hove: *I.P.E. Hartmann*, s. 35.
 63. Men se dog J. Thornberg: *J.P.E. Hartmanns*

- ouverturer. En analytisk præsentation *Musik og Forskning* 1 (1975) 42-55.
- 64 Jvf. Bruun: *Historie* (se note 18) II s. 30.
- 65 Jvf. Bruun: *Historie* (se note 18) II s. 20-22.
- 66 Se N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 225.
- 67 Om disse se Hove s. 112-128; Bruun: *Historie* (se note 18) II s. 49-54.
- 68 Teknisk beskrivelse af ouverturen hos Thornberg *Hartmanns ouverturer* (se note 63) s. 52-53.
- 69 Se sst., s. 47-49 for en teknisk beskrivelse.
- 70 Sst., s. 54.
- 71 Om operaens »kunstneriske folketone«, se N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 272-274.
- 72 Jvf. Bruun: *Historie* (se note 18) II, s. 46.
- 73 Thornberg: *Hartmanns ouverturer* (se note 63) s. 46.
- 74 *Breve fra og til Adam Oehlenschläger 1798-1809* I, udg. H.A. Paludan m.fl. 1945, s. 181.
- 75 Bemærk udtrykket *Havets Harper* i Thomas Langes fortælling *Eventyrets Land* (Udvalgte Skrifter I, 1906, s. 294).
- 76 Jvf. N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 247.
- 77 Jvf. N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 275f.
- 78 Se Bruun: *Historie* (se note 18) II s. 59-61.
- 79 Jvf. biskop Münsters tale »Ved Adam Oehlenschlägers Jordefærd«, 1850, s. 7.
- 80 Om denne ballet se en kyndig, men dog noget ensidig fremstilling hos A. Fridericia: *August Bournonville*, 1979, s. 314-321.
- 81 Sst., s. 189f.
- 82 Se N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 244 om tidens almindelige interesse for Skotland. Jvf. P.v. Rubow i »Mere om Førromantikken« *Danske Studier* 1926, 433-50 s. 46, Ossian havde tilhængere i alle lejre.
- 83 Hansen: *Litteraturhistorie* III (se note 33) s. 106.
- 84 Om dette som om den mere tekniske side af ouverturen »kunstneriske folketone«, se N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 245f.
- 85 N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 250 finder melodien indledning i anden sats; jeg er dog ikke sikker på, at den, som hører satsen, af sig selv vil forbinde motivet med melodien, men derimod kommer der nok et vist stemningsfællesskab.
- 86 Trods Bruun: *Historie* (se note 18) II s. 102-106.
- 87 Se W. Behrend i: *Dansk Biografisk Leksikon* (2. udg.) VII. bd., 1935, s.v. Gade s. 566.
- 88 K. Flors beskrivelse i *Symfonibogen*, 1947, s. 192-198 er karakteristisk. Bruun: *Historie* (se note 18) II s. 110 taler dog om dens nordisk farvede hartmannske tone.
- 89 Jvf. N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 301.
- 90 Jvf. J.L. Heiberg: *Poetiske Skrifter* 3, 1848, s. 385.
- 91 Jvf. N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 310-311.
- 92 Jvf. W. Behrend i: *Dansk Biografisk Leksikon* (2. udg.) VII, 1935, s.v. Gade s. 571.
- 93 Se N.M. Jensens fornemme analyse af musikken i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 285-289.
- 94 N.M. Jensen har samlet de samtidige reaktioner i *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 302-304.
- 95 *Illustreret Tidende* 25. marts 1860 (citeret i: G. Hetsch: *Peter Heise*, 1926, s. 109f.).
- 96 Denne opfattelse har været meget udbredt og præger Charles Kjerulfs monografi *Niels W. Gade* fra 1917, se især siderne 252-259. Synspunktet optræder stort set uforandret i *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udg. 5, 1980, s.v. Gade (N.M. Jensen). En noget anden opfattelse i N.M. Jensen: *Niels W. Gade* (se note 11). Se Hetsch: *Heise* (se note 95) s. 133-34 om Heises begejstring for *Korsfarerne*.
- 97 Egl. »Bragis Sang om Gefion« fra *Nordens Guder*, forkortet af Gade. Om *Gefion* se N.M. Jensen i: *Dansk Identitetshistorie* (se note 11) s. 304-309.
- 98 Schiørring: *Musikkens Historie* 3 (se note 57), s. 52.
- 99 Hetsch: *Heise* (se note 95) s. 212.
- 100 Se E. Abrahamsen i: *Dansk biografisk Leksikon* IX, 1936, s.v. Heise s. 186-188.
- 101 Se om operaens tilblivelseshistorie Hetsch: *Heise*, (se note 95) s. 162-181.
- 102 K.L. Rahbek (udg.): *O.I. Samsøes efterladte digteriske Skrifter* 1, 1805, s. 131-142.
- 103 Chr. Richardt: *Drot og Marsk*, 1878 (forord uden sidetal).
- 104 *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
- 105 Dette var Ernst von der Reckes tanke, »Folkevisestudier. Vestnordisk Indflydelse i Dansk« *Danske Studier* 1907, 79-120.
- 106 R. Skovmand: *Højskolen gennem 100 Aar*, 1944.
- 107 Se E. Abrahamsen i: *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg. VIII, 1936, s. 186-188.
- 108 Se Gerhard Lyng: *Danske Komponister i det 20. Aarhundredes Begyndelse*, 1917, s. 177.
- 109 Sst., s. 37-40.

Amtsarkiverne og deres historie

Karl Peder Pedersen

Fortid og Nutid 1999:4, s. 305-319

De gamle danske amtsarkiver, der i dag ligger på landsarkiverne, rummer utroligt meget materiale af lokalhistorisk relevans. Det er imidlertid et problem, at arkiverne kan være vanskelige at forstå og at trænge ind i. I artiklen kortlægges amtsarkivernes udviklingshistorie helt tilbage fra før 1660 og frem til dette århundrede, og ikke mindst lægges vægt på at belyse samspillet mellem samfundsudvikling og administrativ praksis. Da amtsarkiverne i udpræget grad er korrespondancearkiver, fokuseres særligt på dette område, i det håb at dette store, og hidtil meget lidt benyttede kildemateriale, vil blive brugt af flere.

Karl Peder Pedersen, f. 1952, ph.d., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Har skrevet bøger og artikler om dansk landbo-, koloni- og forvaltningshistorie, bl.a. *Vestfynske fæstebønder* (1984) og *Enevældens amtmænd* (1998), og han har bl.a. udgivet sammen med Erik Nørr: *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920* (1998) og sammen med Florian Martensen-Larsen og Ditlev Tamm: *De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970* (1992).

At amtsarkiverne ikke er nogen let kildegroupe at give sig i kast med, har ganske mange arkivbenyttere i årenes løb måttet sande. For i det hele taget at komme i gang, er man ofte nødt til at ty til gamle, håndskrevne seddelregistraturer, der langt fra alle er lige let læselige. Allerede her kan den interesserede arkivbenytter støde på så store vanskeligheder, at jagten på amtsarkivalierne afblæses. Er man imidlertid så heldig, at der foreligger en nyere registratur, betyder det ikke automatisk, at amtsarkivet ligger åbent, indbydende og umiddelbart forståeligt foran ens fødder. I de sidste 100 år har man nemlig, når man udarbejdede registraturer, i store træk respekteret den orden, som arkivalierne oprindeligt befandt sig i, da de var hos myndighederne. Denne orden var normalt ikke tilfældig eller vilkårlig – der lå en bestemt logik bag. Problemet er imidlertid at denne logik eller systematik i hovedtrækkene var blevet fastlagt helt tilbage i 1600-tallet, og efterhånden

som tiden gik, fremstod den stadig mindre indlysende og forståelig. Det betyder at vi, selv når vi står med en nyere amtsregistratur i hånden, må undres over, hvorfor arkivalierne er grupperet på en – for os at se – særdeles besynderlig måde. Som regel kan man hurtigt finde frem til en række særlige forvaltningsområder, hvor amtmændene var aktive, og hvorfra der er bevaret særlige arkivalier. Det drejer sig typisk om skiftevesen, politivæsen og forligsvæsen. Men hvad med resten af amtsarkivet? Her er det betydeligt sværere. Efter ca. 1850, hvor alle sager registreredes i journaler og henlagdes i journalnummerorden, er det dog nogenlunde til at finde ud af, men før den tid melder vanskelighederne sig. Protokoller med mærkelige titler dukker op, og hertil kommer et virvar af pakker indeholdende breve ordnet efter afsendergrupper og efter emner.

I denne artikel opridses amtsarkivernes skabelseshistorie tilbage fra

1600-tallet og frem til det 20. århundrede. Hvordan opstod og organiseredes amternes arkivalier, og hvilke principper lå til grund for arkivdannelsen? Hvilke krav stillede skiftende konger og centralforvaltninger i det hele taget til amtmændenes administration og arkivbehandling? Det er nogle af de spørgsmål de følgende sider gerne skulle give svar på. Alt sammen med sigte på at gøre amtsarkiverne mere »forståelige«, og dermed mere tilgængelige for de mange, der kan have glæde at inddrage arkivalier fra amterne i deres arkivundersøgelser.¹

Åbne og lukkede breve

Amterne var i bund og grund en enevældig nyskabelse, men når det er sagt, må man ikke glemme, at amtmændene videreførte i vid udstrækning traditioner og praksis, som var grundlagt af deres forgængere, lensmændene. Derfor må vi først kaste et blik på lensarkiverne og deres dannelsesproces.

I 1593 gav Christian 4. lensmændene ordre om at lade alle kongelige åbne breve »registrere og indskrive i en bog, hvilken registreret bog (...) skulle stedse og altid blive hos lenet uforrykt til stede og ikke borttages«. Om baggrunden for bestemmelsen siges det, at kongen havde bidt mærke i, at fratrædende lensmænd ofte tog alle breve og forordninger med sig, når de forlod lenet. Det havde den højst uheldige konsekvens, at nye lensmænd »aldeles intet vide, hvad for mandater (befalinger), forordninger og andre breve, som i deres formænds (forgængeres) tid her i riget er udskrevne og der i lenet forkyndt, og af sådanne årsager såre lidet holdes over; hvis (hvilke) mandater, forordninger og breve, som Vi over alt Vort rige har ladet publicere og udgå«.²

1593-ordren omfattede alene kongelige åbne breve, dvs. de retsstiftende

dokumenter som forordninger, bevillinger, bestallinger, skøder mv. Åbne breve blev læst op på de lokale ting, og skulle så vidt muligt bringes til alles kundskab. I 1615 udvidede Christian 4. protokolleringspåbudet til også at omfatte de kongelige lukkede breve, dvs. ordrer og andre skrivelser til én enkelt eller en kreds af personer. Lukkede breve til lensmændene havde karakter af interne og fortrolige forvaltningsskrivelser, og de blev kun læst af den eller de, som de var adresseret til.³ Udover brevbogsføringen pålagdes det nu også fratrædende lensmænd at videregive de »tingsvidner, domme og andre breve, som siden i samme len til nogen underretning kunne fornøden gøres«.⁴ Bestemmelsen, der gentages i en lidt kortere form i den store reces fra 1643,⁵ instruerede altså lensmændene om at lade alle modtagne kongebreve kopiere, således at kommende kolleger ikke var helt på herrens mark. Originalbrevene betragtedes åbenbart som lensmændenes private ejendom, som det stod dem frit for at tage med, når de forlod lenet, hvorimod de forskellige retslige dokumenter opfattedes som tilhørende embedet, hvorfor de også *in originali* skulle forblive på stedet.

I dag er kun ganske få af de kopi-bøger, som Christian Firtal foreskrev, bevaret. En af disse stammer fra det sydsjællandske Jungshoved len. Den har sikkert kun overlevet tidens tand, fordi svenskerne under Karl Gustav-krigene førte den hinsidan som krigsbytte. Herfra vendte den gamle bog i 1927 tilbage til Danmark, hvor den nu befinder sig på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Protokollen blev i 1651 anskaffet af stedets nytiltrådte lensmand, Niels Banner, og på dens sider lod han løbende skriveren kopiere alle de kongebreve, der indløb de 3 år, han sad på Jungshoved.⁶

Efter enevældens etablering i 1660

gik der ikke lang tid før regionalforvaltningen ændredes. I 1662 afskaffedes len og lensmænd til fordel for amter og amtmænd, og samtidig ophøjedes lenenes skrivere til selvstændige embedsmænd. Opkrævning af skatter og afgifter samt den omfattende regnskabsaflæggelse i tilknytning hertil blev nemlig nu udskilt som selvstændigt forvaltningsområde under kongeligt udnævnte amtskriveres (amtsforvalteres) ledelse. De vigtige regler for regnskabsaflæggelse, der skærpedes betydeligt i årene efter 1660, kom derfor kun i mindre omfang til at berøre amtmændenes daglige forvaltningsvirksomhed.

Da enevældens egen lovbog, Danske Lov, langt om længe så dagens lys i 1683, rummede den en gentagelse af Christian 4.'s bestemmelser om kopibogsføring.⁷ Som før nævnt findes kun ganske enkelte af disse kopibøger bevaret fra før 1660, og heller ikke fra 1660'erne kendes mange. Først efter 1670 begynder de at dukke op i amt efter amt, f.eks. Ribe stiftamt (1674ff)⁸, Frederiksborg amt (1678ff),⁹ Københavns amt (1688ff),¹⁰ Dueholm, Ørum og Vestervig Kloster amter (1688ff)¹¹, og Fyns stiftamt/Odensegård, Dalum, Sct. Knud og Rugård amter (1704ff).¹² Et typisk eksempel er den *Journal over modtagne kongelige befalinger og kammerkollegiebreve*, som Jørgen Ernst von Reichou påbegyndte, da han i 1685 overtog embedet som amtmand over Ålholm, Maribo kloster og Halsted amter, og som han fortsatte med at føre helt frem til sin død som Lolland-Falsters stiftamtmand i 1735. Sammenholdes von Reichous journal med Niels Banners 30 år ældre kopibog, viser det sig at der er kommet flere nye ting til. Brevene indføres nu ikke længere i deres fulde udstrækning, men kun i resuméform, og disse indførsler er fortløbende nummererede. For en mindre dels vedkommende oplyses det desuden, hvor originalbrevene findes hen-

Register eller Lort Compendium <i>Om de foranstaaende Registraturer V. Landt før og Lort Sunders indført, forbeholdt.</i>	
	Pagina.
I.	
Christiani Quarti Breve in originali	2.
II.	
Frederici Tertii Original Breve	2.
III.	
1. Christiani Quinti Original Breve og kongelige Forordninger, samt Læstings og anden Collegies Breve	2 og 3.
2. Afskrevne anden Documenter, etc.	3 og 4.
IV.	
1. Kongen, og Landets Breve samt kongelige forordninger og Placater, etc. anden Collegies Breve	4 og 5.
2. Anden Particulair Breve	6 og 7.
3. Kongen, Holsten og Jættelands Ritter, etc.	7 og 8.
4. Kongen og Landets Breve, samt andre Landesforvaltnings Breve	8. til 11.
5. Commissioner, Projecter og Afskrevne de pracaution mod afskrevne forrige Indtægter, med videre	11 og 12.
6. Kongen, Valten og Ritterskriver, etc.	12 & 13.
7. Kongen og Jætteland, etc.	13.
8. Afskrevne anden Breve, etc., for inden og nu an pagre om Fre- dericborg Menagerie	13. til 16.
Appendix	
i pagre med Læst Breve	16.
V.	
Og afskrevne Landt.	
Indbundne Breve, etc.	17. til 20.
FANSS.	

Figur 1. Indholdsoversigten i Frederiksborg amtsarkivs registratur fra 1730. Registraturen er inddelt efter kongernes regeringsperioder, og som man kan se er der bevaret materiale fra Christian 4.'s tid (I). Under IV finder man de nyeste arkivalier fra Frederik 4.'s æra. Inden for hver gruppe er kongebrevene placeret først. Samtlige protokoller, hvoraf den ældste er fra 1601, er fortegnet under V (Indbundne bøger etc) (LAK. Frederiksborg-Kronborg amter. Registratur 1730-58).

lagt. Det sker ved notitser i margenen, hvor der f.eks. kan stå: »*Landmilitisdokument*« eller »*Dokumenter vedr. ulovlig skovhugst*«. Der er ingen tvivl om, at disse henvisninger til særlige »emnepakker«, markerer undtagelser fra den generelle regel, nemlig at brevene henlagdes efter afsendergrupper. Dertil kom at nogle breve enten blev sendt videre eller henlagt sammen med andre breve vedrørende samme sag. Også dette bemærkedes i journalen; f.eks. kunne der stå: »*Original følger amtsforvalterregnskab*« eller det kunne om brev nr. 810 oplyses, at det ligger »*hos nr. 802*«. ¹³

Mens de breve, lensmændene modtog fra kongen og centralforvaltningen, tidligere betragtedes som deres privatejendom, ændredes dette med enevælden. Fra 1660'erne og fremefter finder vi nu i stort omfang originalbrevene bevaret i amtsarkiverne, hvor de ligger ordnet efter afsendergrupper, og inden for disse i kronologisk orden. Af sådanne brevserier, der begynder i enevældens første årti, rummer f.eks. det store fynske stiftamtsarkiv 14 pakker forordninger 1662-1808, 39 pakker reskripter 1664-1808, 40 pakker rentekammerbreve 1663-1789, 3 pakker breve fra Landetatens generalkrigskommissariat 1670-1763 og 4 pakker med breve fra fynske amtmænd, amtsforvaltere mv. 1664-1739. ¹⁴

Før 1660 og i den ældre enevældige forvaltning spillede de enkelte breve – dokumenterne – en ganske central rolle. Ordet dokument kommer af det latinske *documentum*, der betyder bevis. Det var denne mening, der lå i ordet, når den lolland-falsterske stiftamtmand Reichou talte om f.eks. »*landmilitisdokument*«. Det drejede sig for amtmændene – såvel som for lensmændene før dem – om at være i besiddelse af bevisligheder, således at de kunne optræde med den fornødne kraft i de situationer, hvor de skulle gøre sig gældende som regionale em-

bedsmænd og som kongens repræsentanter. Hertil føjedes det faktum, at dokumenterne, som manifestationer af kongens afgørelser, var definitive, kategoriske og inappellable. Amtmændene og de øvrige regionale og lokale embedsmænd havde blot at føre det, brevene befalede, ud i livet. Kongebrevene fik dermed nærmest et guddommeligt præg, og det forekom amtmændene selvindlysende at anføre dem først, når der udarbejdedes arkivoversigter. Dermed grundlagdes den opstillings-systematik, som videreførtes i de senere amtsarkivregistraturer, og som med nutidsøjne ikke forekommer overvældende logisk. Som eksempel gengives oversigten i den registratur over Frederiksborg-Kronborg amter, som amtsfuldmægtig Rasch udarbejdede i 1730 (figur 1). ¹⁵

Kopibøger vinder frem

Registreringen af modtagne breve, som blev påbudt i 1593 og gentaget flere gange siden, omfattede *alene* brevene fra kongen og centraladministrationen. ¹⁶ Med denne ordre sikrede regeringen sig, at dens regionale embedsmænd var orienteret om dens beslutninger, og det siger sig selv, at det måtte være en ret så afgørende forudsætning for, at man kunne opbygge den stærke stat, som Christian 4. og hans efterfølgere så brændende ønskede sig.

Når det gælder andre modtagne skrivelser eller amtmændenes egne afsendte breve, eksisterede der intet krav om, at disse skulle føres til protokols. Her var det helt op til den enkeltes forgodtbefindende at foranstalte, hvad han måtte finde, der kunne være behov for. Allerede i årtierne omkring 1700 begyndte man i større amter at føre *kopibøger over afsendte breve*; i første række over skrivelserne til centraladministrationen, men efterhånden også omfattende hele den udgåen-

de korrespondance. I Ribe stiftamtsarkiv er bevaret sådanne kopibøger fra 1684ff,¹⁷ og for Københavns amts vedkommende fra perioden 1694-1708 og igen fra 1724.¹⁸ I Odense begyndte stiftamtmanden i 1705 at lade samtlige breve fra og til centraladministrationen afskrive i en »kollegieprotokol«, og fra 1709 findes bredt dækkende kopibøger. Efter at den tidligere chef for Tyske Kancelli Christian Lente i 1717 var blevet øens stiftamtmand, blev denne registrering for alvor sat i system. Kopier af alle breve til embedsmænd og indbyggere i Odense, Sct. Knud, Dalum og Rugård amter indførtes i en såkaldt »landprotokol«, mens stiftamtets skrivelser til byerne blev afskrevet i »købstadsprotokollen«. Derudover anskaffede Lente en tredje protokol til brevene til Fyns biskop og en række andre forvaltningschefer. Kollegieprotokollen lod han fortsætte uanfægtet endnu nogle år, hvorefter der indførtes særlige protokoller for hhv. modtagne og afsendte skrivelser fra centraladministrationen. Dette firestrengede kopibogssystem var i brug frem til stiftamtmandsskiftet i 1740, hvor man gik over til én kopibog rummende afskrifter af samtlige afsendte breve.¹⁹

I Thisted varede det betydeligt længere inden man på amtet begyndte at gemme kopier af afsendte breve. Det skete faktisk først efter amtmandskiftet i 1747, hvor man for så vidt angik brevene til centraladministrationen lod dem indskrive i kollegieprotokollen, der også rummede de modtagne breve fra København. Samtidig tog man også en særlig korrespondanceprotokol i brug, hvori man afskrev alle udgående skrivelser til regionale og lokale myndigheder og borgere. På denne måde fortsatte man frem til 1793, hvor der indførtes en moderne journal.²⁰

Det er givetvis ingen tilfældighed, at det netop var i de store amter (dvs. stift-

amterne og amter med meget kron- og ryttergods), at kopibøgerne først dukker op. Her nåede korrespondancen allerede få årtier inde i det 18. århundrede et betydeligt omfang, og amtmændens og kontorpersonalets hukommelse slog nu ikke længere til i det daglige arbejde på kontoret. Et meget sigende udtryk for denne udvikling er den fynske stiftamtmand Christian Sehesteds korrespondance med de 9 fynske og langelsandske købstæder. I 1724 sendte han dem 34 breve, men i de følgende år voksede brevstrømmen, således at der i 1737 afgik i alt 341 breve til byernes borgere og myndigheder. Der var dermed tale om en kraftig stigning, som kun var mulig, fordi man tog kopier af den udgående korrespondance.²¹

Når danske amtmænd på dette tidspunkt begyndte at lade deres udgående breve afskrive i kopibøger, skyldtes det i første række det administrative behov, der meldte sig når korrespondanceomfanget øgedes kraftigt, således som vi f.eks. lige har set det ske i Odense. Heri lå dog ikke det eneste incitament, men givetvis det vigtigste. Der er ingen tvivl om, at amtmændene også havde en mere personlig interesse i at føre kopibøger. Ikke mindst de første enevældige konger var ganske barske herrer, der ikke veg tilbage fra at anvende hårdhændede metoder over for politiske modstandere eller over for folk, de var utilfredse med. Selv om amtmændene generelt kunne regne med kongernes gunst og velvilje, lå det også klart, at gik noget galt, kunne ingen føle sig sikker. Derfor var det vigtigt for enhver embedsmand at have dokumentationen i orden, og her kunne kopier af de modtagne ordrer og breve vise sig at være en særdeles nyttig sikkerhedsforanstaltning.

Ved siden af generelle korrespondanceprotokoller hændte det ind imellem, at amtmændene lod brevvekslinger angående specielle eller særligt vigtige forvaltnings- eller indsatsom-

råder afskrive i separate protokoller. Som eksempel kan nævnes den fynske stiftamtmands pestprotokol, hvori han 1709-15 indførte korrespondancen vedr. pestbekæmpelse.²²

Op gennem 1700-tallet blev danske amtmænd således stadig mere skrivende. Det drejede sig ikke alene om breve, med nok så meget om de mange attestationer på supplikker og regnskaber, pasudstedelser mv. Alle disse handlinger kunne registreres i særlige *resolutionsprotokoller* (nu og da også benævnt: *resolutions- og erklæringsprotokoller*), hvoraf de ældst bevarede er fra 1700-tallets begyndelse. For Københavns amts vedkommende kan konstateres et lille forspil, idet amtmændens erklæringer i perioden 1694-1701 indførtes i kopibogen over afsendte breve, og først derefter i en særlig *resolutionsprotokol*.²³ I Fyns stiftamt kom man først efter flere forsøg i gang med en kontinuerlig protokolførelse i 1713,²⁴ hvorimod vi skal helt frem til 1793, før amtmændene i Thisted fandt det påkrævet at anskaffe sig en speciel protokol til registrering af disse embedshandlinger.²⁵

De første journaler

I løbet af 1700-tallet øgedes korrespondancen mellem København og amterne voldsomt. Mens Frederik 3. og Christian 5. regerede, var der langt fra hver uge post fra det enevældige magtcentrum til landets stiftamt- og amtmænd. Eksempelvis modtog amtmændene i København, Odense (Fyns stiftamt) og Thisted i hele året 1696 kun hhv. 8, 15 og 2 breve fra centraladministrationen (Danske Kancelli og Rente-kammeret). I 1730 var omfanget øget til 19, 36 og 14, og i 1790 til 433, 378 og 264 breve. Samtidig havde også amternes egen udgående korrespondance udviklet sig tilsvarende.²⁶ Der var således tale om en kraftig vækst, som

eskalerede efter 1770, hvor niveauet på få år fordobledes. Selv om udviklingslinien i 1700-tallets første årtier kan synes beskeden anskuet i det lange perspektiv, var der alligevel tale om en markant stigende tendens, der stillede nye krav til forvaltningen. Et signal om dette markerer forordningen af 10. marts 1719, der påbød alle – myndigheder så vel som privatpersoner – at »*separere materierne og ej indføre i én relation, memorial eller supplik flere materier end de, som til et hvert sted henhører*«. Tidligere havde eksempelvis en amtmand kunnet nøjes med at sende ét brev til centraladministrationen med samtlige de spørgsmål, der brændte på. Efter 1719 gik dette ikke længere, fra nu af skulle han skrive separate breve til de enkelte instanser om hver enkelt sag.²⁷

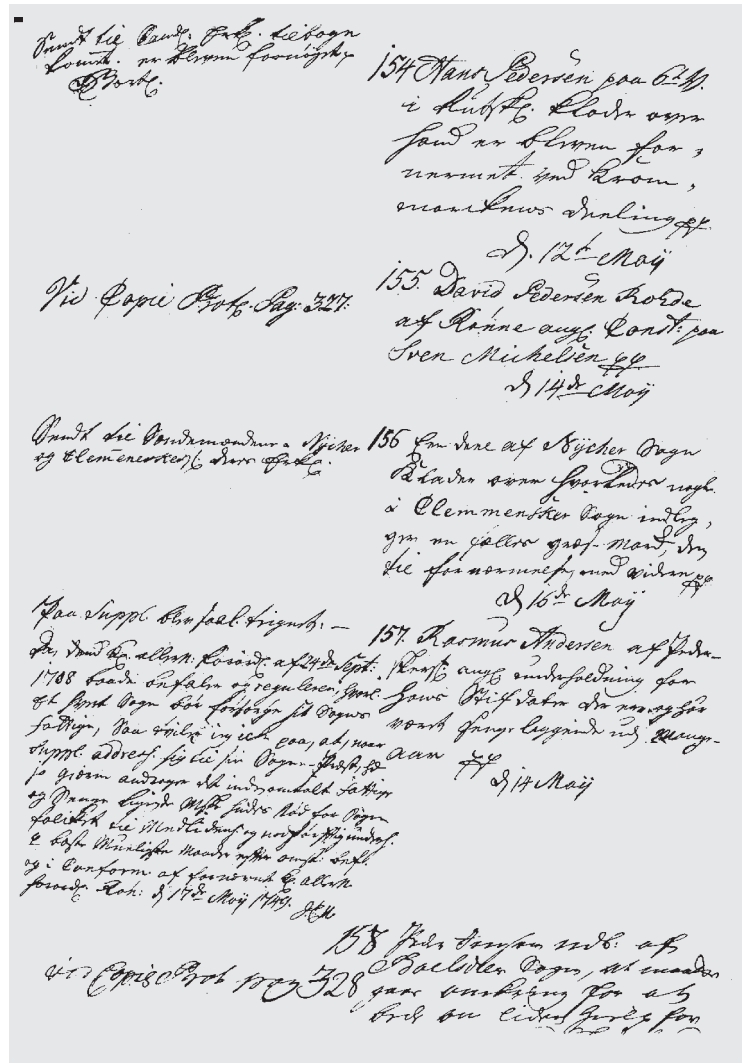
1719-forordningen tvang således automatisk amtmændene til at skrive flere breve, men det gjorde så sandelig også den almindelige samfundsudvikling, der involverede amtmændene i større omfang end tidligere. Som vi har set det tidligere, 10-dobledes den fynske stiftamtmands korrespondance med købstæderne 1724-37, og det gjorde ikke alene en kopibog påkrævet, men det fordrede også efterhånden et bedre sagsstyringsredskab. Svaret hed *journalen*. Denne betegnelse, der kommer af den franske ord for dagbog, anvendtes frem til midten af 1700-tallet om en hvilken som helst kronologisk registrering eller bogføring af oplysninger og data. Efterhånden blev den imidlertid en fast benævnelse for en særlig protokol, hvori man i resuméform registrerede samtlige modtagne breve, og hvori de efterfølgende skridt, og i nogle tilfælde også afgørelsen, noteredes, således at man ved at kigge i journalen kan følge, hvad der skete med den enkelte henvendelse. Brevene blev samtidig fortløbende nummererede, således at brevnnummeret kunne bruges som identifikationsnøgle.

Figur 2. Side i Bornholms amtsjournal 1749 med indførslerne nr. 154-158. I nr. 154 læser vi, at »Hans Pedersen paa 6te Vloredgård i Rutsk[er] klader (dvs. klager) over hand er bleven fornærmet ved Kroemarchens deeling pp. (dvs. med videre)«. Klagen er modtaget den 12. maj, og om det videre forløb er i venstre margin noteret: »Sendt til Sand[manden]s Erk[klæring]; tilbagekommet; er blevet fornøjet, Bortl[agt]». I mange journaler noterede man også datoerne for afsendte og modtagne breve i den enkelte sag. Allerede i denne tidlige journal benyttes i vidt omfang forkortelser, og ikke mindst disse kan gøre det til en vanskelig opgave at trænge ind i teksten (LAK. Bornholms amt. Ekstraktprotokol 1749-50).

Den første journal i ordets moderne betydning er fra Ribe. Her indførte stiftamtmand Christian Carl Gabel i 1731 »en journal, som er 746 sider, hvorudi skal indføres daglig ved dag og datum, hvad breve og memorialer, der indkommer, [hvor]når de er besvarede med hostegning på hvad pagian (side) udi protokollen (kopibogen) at besvaringen findes, så det straks efter denne journal kan ses og findes«. Gabel havde 1717-25 været topembedsmand i Admiralitetskollegiet, og kendte herfra til journaler. Uvist af hvilken årsag indstilledes journaliseringen i

Ribe efter et par år; formentlig betragtede amtets fuldmægtige og skrivere journalen som overflødig og for omstændelig.²⁸

Når forsøget med at indføre en journal på det ripensiske amtskontor mislykkedes, må man ikke undlade at tage i betragtning, at Gabel egentlig var ganske tidligt ude. I 1731 anvendtes hos amternes overordnede instans, Rentekammeret, endnu ikke journaler. Sådanne toges først i brug i 1740, efter en skandale, hvor man ikke havde kunnet finde nogle vigtige papirer.²⁹ Set i det perspektiv må man sige, at

den netop i 1740 nyudnævnte bornholmske amtmand Johan Urne var på forkant med udviklingen, når han straks efter at være ankommet til øen, indførte en journal (eller ekstraktprotokol, som den kaldtes). Urnes bornholmske journal var indrettet på samme måde som rentekammerjournalen. Hver side var inddelt i to spalter, hvor der i den højre i kronologisk orden indførtes resumeer af de enkelte breve, mens det i venstre kolonne noteredes, hvad der videre skete i sagen. Disse oplysninger var ledsaget af henvisninger til kopiprotokollen (modtagne breve fra København) og ekspeditionsprotokollen (afsendte breve) (se figur 2). Amtmand Urne havde mere held med journalen end hans Ribekollega, for den var i brug frem til amtets nedlæggelse i 1781.³⁰ Måske skyldtes det, at Urne selv førte pennen, mens stiftamtmanden i det store amt måtte sætte personalet til det? Det lille Bornholms amt blev i hvert fald dermed lidt af et pionéramt på journalområdet. Efterhånden fulgte andre amter dog med; således Københavns amt fra 1756³¹ og Holbæk amt fra 1772,³² og da det 18. århundrede randt ud lå der journaler på så godt som alle amtskontorers skrivepulte.

I takt med brevantallets vækst i slutningen af 1700-tallet, blev journalerne mere uoverskuelige og »tungere« at bruge, og derfor begyndte man nogle steder at opdele dem i afsnit, således at man ikke behøvede at bladre hele protokollen igennem, hver gang man skulle finde en bestemt oplysning. Disse underinddelinger var først baseret på afsendergrupper, og senere, da man havde »opfundet« sagsbegrebet, på emnegrupper. Da Bornholms amt i 1787 genoprettedes, indførte den nye amtmand straks en amtsjournal, som i forhold til Urnes journal rummede det raffinement, at den var inddelt i 5 afsnit, nemlig: 1. Forordninger, 2. Kgl. resolutioner, 3. Breve fra central-

administrationen, 4. Breve fra stiftamtmand og biskop og 5. Breve fra alle andre.³³ To år senere indrettede den fynske stiftamtmand Frederik Buchwald sin journal på ganske tilsvarende måde, og i 1793 fulgte amtmanden i Thisted trop.³⁴ Når man mange steder begyndte at opdele journalerne i afsnit svarende til de forskellige afsendergrupper lå det egentlig lige for – det svarede jo til den måde brevene henlagdes på. Gennem denne videudbygning på det gamle systems grund kunne man for en tid gøre journalerne mere håndterbare, men rigtigt godt blev det ikke, før man brød med traditionerne og gennemførte en saglig inddeling af journalerne, sådan som vi skal se det i næste afsnit.

Breve bliver til sager

Den mangedobling af brevstrømmen mellem København og amterne, der fandt sted i løbet af 1700-tallet, fortsatte for fuld kraft ind i næste århundrede. I 1790 modtog amtmændene i København, Odense³⁵ og Thisted hhv. 433, 378 og 264 breve fra Danske Kancelli og Rentekammeret; tal der i 1830 var steget til hhv. 624, 769 og 264 breve. Tilsvarende øgedes også amternes egen udgående korrespondance eksplosivt i samme periode; f.eks. for den fynske stiftamtmands vedkommende fra 1.270 til 4.039 breve.³⁶ Mens sagerne under de første enevældige konger normalt kun omfattede 1-2 skrivelser, blev de i løbet af 1700- og 1800-tallet langt mere digre. Parter skulle høres, udtalelser og indberetninger indhentes, og dertil kom korrespondancen mellem de forskellige myndigheder, som kunne have interesser knyttet til sagen og afgørelsen. I samme periode blev amtmændene involveret i flere sagsområder, og samtidig bureaukratiseredes forvaltningen. Omfattende og detaljerede regelsæt gjaldt efterhånden

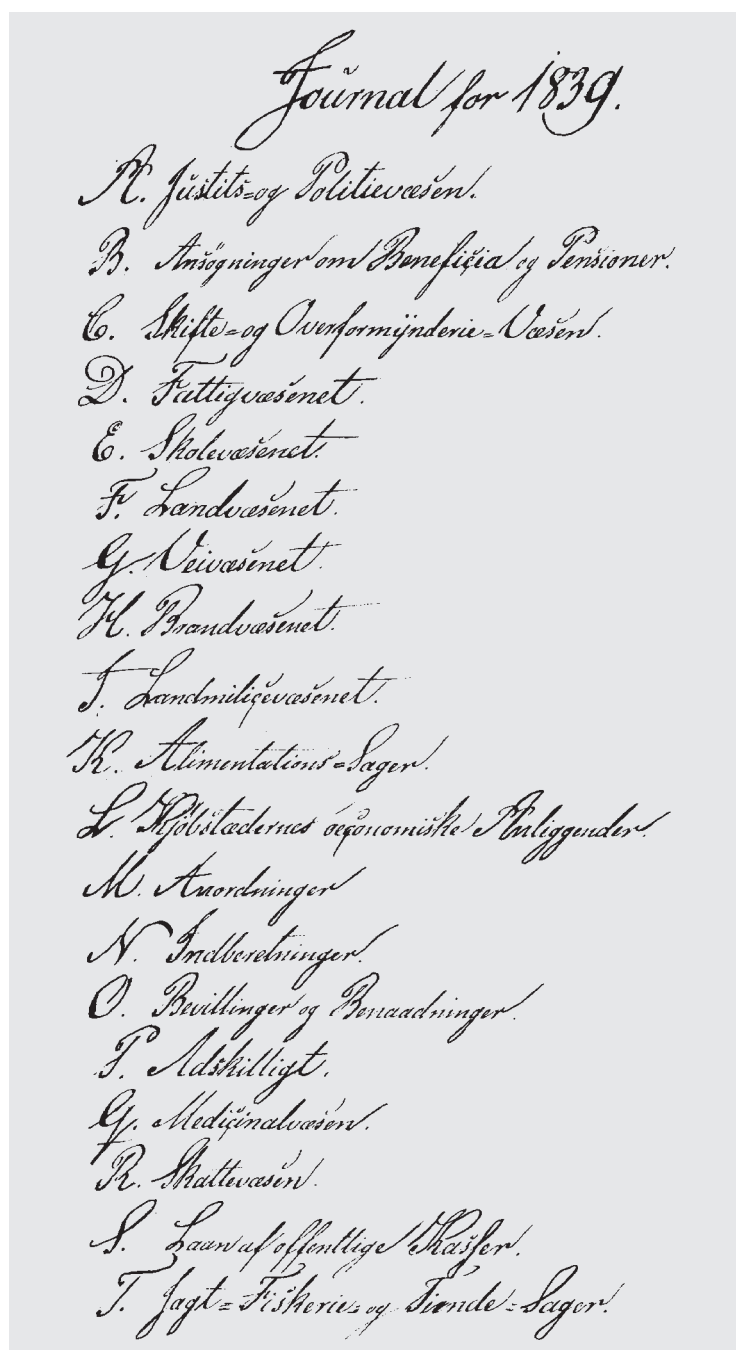
den for alle forvaltningsområder, og nye bestemmelser kom hele tiden til. Det var denne udvikling, der satte journalerne under pres, og frem voksede *sagen* som det nye, centrale forvaltningsbegreb. I de tidlige journaler fra 1730'erne og 1740'erne udgjorde det enkelte brev den basale enhed, og formålet med journalføringen var alene at følge, hvad der skete med brevene. Efterhånden som sagsbehandlingen på alle forvaltningsniveauer blev mere omfattende, blev det oplagt at begynde at rubricere de enkelte breve efter sager.³⁷ På den måde fastholdt man et overblik, som ellers ville gå tabt i det øjeblik, der skulle holdes styr på flere tusinde enkeltbreve. Samtlige breve, der angik én bestemt sag fik nu tildelt ét og samme journalnummer, og derved kunne man nemt lokalisere det enkelte brevss sagstilhørsforhold. Ordningen gjorde det også lettere for amtmændene at træffe ensartede afgørelser, hvilket i takt med forvaltningens juridicering efter 1800 blev en meget vigtig forvaltningsmæssig målsætning.

Sager falder det naturligt at inddele efter emner, og derfor lå det lige for også at inddele journalerne efter emner. Indførelsen af sådanne emneopdelte journaler, hvor hver emnegruppe betegnedes med et nummer eller bogstav fandt sted 1800-1850, men mange steder skete det gradvist. På Bornholm toges efter amtmandsskiftet i 1837 en emneinddelt journal i brug, og samme år begyndte man også i Odense i et vist omfang at inddele journalen efter emner, men vi skal dog først frem til 1858 før en næsten 100% emneordning var gennemført i det fynske stiftamt.³⁸ I Thisted amt udbyggede man allerede i 1805 den afsendergruppeinddelte journal med 16 emnegrupper, der med forskellige tilføjelser benyttes i resten af århundredet.³⁹ I Københavns amt foretog man ingen opdeling af journalerne før i 1816, da man ind-

førte en emneopdeling med 15 fastnumre. Det holdt dog kun 5 år, hvorpå man vendte tilbage til den gamle rent kronologiske journaliseringsform, som videreførtes uændret århundredet ud, suppleret af et udførligt register.⁴⁰

I løbet af 1800-tallet fik de fleste amter emneopdelte journaler. Der opereredes med 20-30 emner – det passede til alfabetets bogstaver – og som regel fik emnerne det samme bogstav over en årrække. Desværre er det kun et fåtal af amtsjournalerne, der er udstyret med en indholdsoversigt, og derfor kan det godt være vanskeligt at fastslå under hvilket bogstav man skal søge en bestemt type sager. Et stor hjælp er det derfor at de enkelte journalbind, der for det meste dækker ét år, normalt er forsynet med udførlige person- og sagsregistre. Selv om man i det store og hele brugte samme journalsystem, fandt der ingen koordinering sted mellem de enkelte amtskontorer. Fattigvæsenssager kunne derfor f.eks. i Viborg amt ligge under O og i Odense amt under Æ. Dette var fra begyndelsen med til at gøre amtsarkiverne til en vanskelig tilgængelig arkivgruppe, og i 1899 gav den jyske landsarkivar Saxild dem følgende skudsmål: »*Amternes journaliseringssystemer er i sandhed ofte grufulde, udviklede, ulogiske og som det synes, ofte upraktiske*«. Først i slutningen af 1950'erne blev der indført et fælles journalsystem for alle landets amtskontorer.⁴¹

Selv om man i amterne begyndte at føre journaler, betød det *ikke* at man samtidig også arkiverede sagsakterne i journalnummerorden. Faktisk fortsatte man mange steder med at henlægge sagerne efter korrespondancepartnere eller efter emnegrupper. Et godt eksempel er i så henseende Bornholms amt, hvor amtmand Urne, som før omtalt, allerede i 1740 indførte en journal, men hvor man først delvist fra 1801 og fuldstændigt fra 1837

Figur 3. Indholdsoversigten i Viborg amtsjournal fra 1839. Den sagsgruppeinddelte journal med 19 grupper var blevet indført af stiftamtmand Schønheyder i begyndelsen af 1820'erne. Nu er det forvaltningsområderne, og ikke brevene fra kongen, der fokuseres på (Gengivet efter Fra Viborg Amt 1978, s. 137).

henlagde akterne som journalsager i journalnummerorden. Frem til 1801 sorterede man brevene i to hovedsystemer, dels efter afsendergrupper, og dels efter emner (»gruppesager«). Mellem 1802 og 1837 henlagdes sagerne

enten som journalsager eller gruppesager. Ud fra et brugersynspunkt, er det naturligvis særdeles problematisk, at man ikke kan vide præcist, hvor papirerne til en given sag findes henlagt.

Figur 4. Johan Franciscus Schønheyder (1773-1850) var 1820-31 stiftamtmand i Viborg, og det var ham, der moderniserede amtsjournalen. På maleriet ser man Schønheyder i amtmandsuniform siddende med et netop modtaget brev. På bordet ligger en opslået protokol; måske er det amtsjournalen (Maleri af ubekendt, Viborg Stiftamt).

Amtsjournalerne fulgte lige fra de allerførste den samme journaliseringspraksis som lå til grund for Rentekammerets journal. Hver ny sag tildeltes et journalnummer, men samtidig noteredes det hvilke tidligere og senere sager, den evt. knyttede an til. Ved at gå alle numrene igennem kunne man stykke hele sagskomplekset sammen, og under det sidste sagsnummer ville man finde samtlige sagens akter samlede. Da langt de fleste af amternes sager var »enkeltstående« afgørelser, og ikke større sagskomplekser, som det ofte var tilfældet i Rentekammeret, optrådte tilbage- og fremvisninger relativt sjældent. I nogle tilfælde undlod

man dem helt, idet man ved hjælp af navneregistrene hurtigt har kunnet forfølge sager fra år til år.

Forsvundne arkivalier

I den forudgående fremstilling har jeg ikke forholdt mig til det faktum, at så godt som alle amtsarkiver er ufuldstændigt bevarede. Meget er i tidens løb gået tabt, enten ved regulære kassationer eller ved løbende frasorteringer, og derfor står vi ofte over for sørgelige torsoer. Værst er det vel gået ud over Svendborg amt, hvis gamle arkiv i 1856 blev solgt til Drewsens papirfa-

brik. Så godt som alle papirer og protokoller fra før 1820 forsvandt ved den lejlighed.⁴² Sådanne næsten totale udraderinger af amtsarkiver hørte heldigvis til sjældenhederne, hvorimod forløbets ydre omstændigheder må siges at være ganske typiske. I 1856 var det nemlig på tale at flytte amtmanden og amtskontoret fra Nyborg til Svendborg, og det er givetvis disse planer der fik amtmanden til at beslutte sig for at skille sig af med amtets ældre arkivalier, som befandt sig på loftet af Nyborg rådhus. Først i løbet af 1800-tallet blev landets amtmænd forsynet med embedsboliger, og indtil da havde amtskontoret og amtsarkivet befundet sig i tilknytning til amtmandens privatbolig.⁴³ Det betød, at kontor og arkiv flyttedes hver gang, der tiltrådte en ny amtmand. Dette ikke alene sled på arkivalierne, men førte ofte til at man kasserede mest muligt for at undgå at transportere for meget. Det er derfor ikke særligt overraskende, at de amtsarkiver, der *ikke* var udsat for flytninger, fordi de havde mere eller mindre permanent til huse på kongelige slotte (Frederiksborg, Odense Slot og Aalborghus) er blandt de bedst bevarede.

Før 1800-tallet gjorde man fra regeringens side meget lidt for at sikre og bevare amtsarkiverne, og spørgsmålet om embedsarkivernes bevaring, registrering og evt. kassation overlod man til de enkelte amtmænds forgodtbefindende. Da den fynske stiftamtmand Christian Rantzau i 1741 ønskede et ekstra værelse på Odense Slot til amtsarkivet, afslog Christian 6. ansøgningen med en bemærkning om, at der i stedet skulle foretoges kassationer, således at arkivalierne fortsat kunne være i det ene rum, hvor de hidtil havde været opbevaret. For den meget historisk interesserede stiftamtmand var det en ubehagelig ordre, som det heldigvis – ikke mindst for den fynske historie – ved Rentekammerets hjælp

lykkedes ham at få lagt i glemmebogen.⁴⁴

Omkring 1800 havde amtsarkiverne nået ganske betragtelige dimensioner, og problemerne omkring dets opbevaring og registrering blev presserende.⁴⁵ I 1819 fik den sjællandske stiftamtmand som den første bevilliget penge til en ordning af det omfattende embedsarkiv, og dermed vedkendte staten sig et direkte medansvar for amtsarkivalierne. I 1821 fik også den københavnske amtmand en ekstraordinær arkivbevilling, og i 1840'erne skete det samme for amtmændene over Frederiksborg og Præstø amter. I Rentekammerets indstilling til kongen vedrørende det frederiksborgske amtsarkiv fra 1841, udtrykte man det på den måde, at *»Rentekammeret anerkender fuldkommen nytten og nødvendigheden af, at de til amtsmandsposterne hørende arkiver konserveres og holdes i en sådan orden, at de derværende protokoller og dokumenter uden megen vanskelighed kunne benyttes«*. På samme tidspunkt kan der også fra centralt hold spores en tendens til at gribe mere direkte styrende ind i forbindelse med amtmændenes arkivforvaltning. Det kom bl.a. frem i 1842, hvor amtmand Neergaard i Præstø ønskede at få penge til et ordningsarbejde, og i den forbindelse oplyste, at han havde planer om at kassere alt det, der efter hans mening var værdiløst. I Rentekammeret ville man ikke uden videre give ham en kassationsbemyndigelse, men man pålagde ham at indsende en fortegnelse over arkivalierne med oplysning om hvilke, der – efter hans mening – skulle bevares, og hvilke der skulle kasseres. Det er oplagt at Rentekammeret i den foreliggende situation, hvor en amtmand søgte om penge til arkivarbejde, stod stærkt. Langt vanskeligere havde man ved at trænge igennem over for de amtmænd, som aldrig involverede de centrale myndigheder i deres arkivforvaltning. At ud-

Figur 5. Malerier af danske amtskontorer eksisterer, så vidt vides, ikke. På det her gengivne billede ser man den kendte preussiske embedsmand Ludwig Vinckes kontor på slottet i Münster, mens han var amtmand (landrat) på stedet. I et tilstødende lokale må man forestille sig, at kontorpersonalet har arbejdet, og i dette rum har også journaler, kopibøger og andre protokoller befundet sig. (Koloreret stik af Georg F. Reichman, ca. 1845, gengivet efter Ludwig Freiherr Vincke (1774-1845), *Ausstellungskataloge Staatslicher Archive*, heft 27, Münster 1994, s. 60).

stede generelle bevarings- og kassationsbestemmelser for hele sektoren var ikke noget man på den tid overhovedet overvejede at give sig i kast med.⁴⁶

300 års amtsarkiver

De danske amtsarkiver er til trods for omfattende decimeringer gennem tiderne stadig en stor og vigtig kildegruppe. På Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm fylder de i alt 4,4 hyldekilometer, hvoraf en mindre del dog er amtsrådsarkivalier. En statistisk opgørelse, der baserer sig på 4% af landsarkivets samlede læsesals-ekspeditioner i 1998 viser, at 7% af ekspeditionerne til læsesalen gjaldt amtsarkiverne, mens 40% omfattede pastorsarkiverne (primært kirkebøger) og 25% retsbetjentarkiverne (primært skifte- samt skøde- og panteprotokoller). Ser vi nærmere på, hvilke amtsarkivalier, der blev ekspederet, tegner

der sig følgende billede: Journaler og journalsager (72%), kopibøger (7%), skifteprotokoller- og dokumenter (6%), indkomne breve (14%), indberetninger (1%) og domsakter (1%). Hvad angår den tidsmæssige spredning befinder tyngdepunktet sig ubetinget i 1800-tallet, idet 61% af alle ekspeditionerne lå i denne periode, mod 24% i 1700- og 15% i 1900-tallet.

Statistikken bekræfter den påstand, som fremførtes i artiklens begyndelse, nemlig at amtsarkiverne såvel i forbindelse med slægts- som lokalhistoriske undersøgelser kan udnyttes langt bedre end det faktisk sker. Forhåbentlig har denne artikel bidraget til at fjerne lidt af mystikken omkring amtsarkiverne. Vil man yderligere overbevises om mulighederne i amtsarkiverne mange pakker kan det stærkt anbefales at læse Rita Holms artikel i *Fortid og Nutid* 1983, hvor hun beretter om alt det spændende hun fandt, da hun begyndte at åbne nogle pakker med breve til den københavnske amtmand.⁴⁷

Noter:

1. Fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe har i en række artikler leveret glimrende indføringer til amtsarkivernes kildemateriale. Det drejer sig om: De lokale landvæsenskommissioner og deres arkivalier, *Arkiv* 1968-69, s. 180-91; Det personalhistoriske materiale i amtsarkiverne og dets udnyttelse, *Østjysk Hjemstavn* 1970, s. 47-63; Skiftemateriale i amtsarkiverne, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1995, s. 153-160. Dertil må føjes hæftet: *Amtmanden var med til det hele. Amtsarkiver og deres brug* i Arkivernes Informationsserie fra 1991. Man kan også med stort udbytte læse Anna Rasmussens artikel: Sørgmunter slægtshistorie, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1999:1, s. 22-33.
2. Åbent brev til alle rigets lensmænd, 9. juli 1593. Trykt i: V.A. Secher: *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660* 2, 1889-90, s. 647-48.
3. Margit Mogensen: Brevbog (kilde 4) i: Erik Nørr og Karl Peder Pedersen. *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920*, 1998, s. 30-35.
4. Christian 4.'s reces af 1615, art. 40. Trykt i J. Kolderup-Rosenvinge: *Gamle danske love* 4, 1824, s. 324-25.
5. Christian 4.'s store reces af 1643, 2. bog, 1. kap. 4. art. Trykt i Kolderup-Rosenvinge: *Gamle danske Love* 4, 1824, s. 404f.
6. Originaltitlen er: »*Viroti colla hvorudi findes alle kongl. brefue fra Phillippi Jacobidag 1651 och til Phillippi Jacobidag 1654 Jungshoffuetz Lehn vedrørende*«. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (LAK). Jungshoved len. Kopibog 1651-55.
7. I Danske Lov, 3. bog, 1. kap., 1. art. slås det fast, at amtmændene »*skulle alle kongelige forordninger og befalinger, ligesom de en hver sin tid er udgiuene, lade registrere og i en bog indføre, som hos amtet altid skal forblive, og når de komme fra amtet, den til deres efterkommere levere, tillige med hvis tingsvidner, domme og andre breve, som i amtet til underretning kunne fornøden gøres*«. Jf. amtmandsinstruksen af 8. marts 1690 § 16 (C.F. Wegener: Instruxer for Collegier og højere Statsemdsmænd umiddelbart efter Souveraineteten, *Aarsberetninger fra det kgl. danske Geheimearchiv* 2, 1856-60, s. 281-282).
8. Hans H. Worsøe: Journalsystemer i Ribe amtsarkiv. En forbrugervejledning, *Fra Ribe Amt* 1975, s. 327.
9. I en registratur fra 1730 omtales en – nu forsvundet – »*kopibog over kgl. befalinger*« fra 1678 og fremefter. LAK. Frederiksborg-Kronborg amter. Registratur 1730-58, s. 18.
10. LAK. Københavns amt. Seddelregistratur over Københavns amtsarkiv og Registratur 1819, med enkelte rettelser 1830.
11. Landsarkivet for Nørrejylland (LAV). Registratur over Dueholm, Ørum og Vestervig kloster amter.
12. Landsarkivet for Fyn (LAO). Foreløbig registrant over Odense amts arkiv, s. 64-77, 81-119 og 138.
13. LAK. Alholm, Maribo kloster og Halsted amter. Journal over modtagne kgl. befalinger og kammerkollegiebreve 1685-1735.
14. LAO. Foreløbig registrant over Odense amts arkiv, s. 64-77, 81-119 og 138-177.
15. LAK. Frederiksborg-Kronborg amter. Registraturer 1730-58. Registratur, 1. november 1730.
16. Disse breve bør derfor i bedste fald kunne findes i 3 udgaver, nemlig 2 i amtet (original og kopi) og 1 i centraladministrationen (kopi).
17. Som note 8.
18. LAK. Seddelregistratur over Københavns amtsarkiv. Fra Frederiksborg amt vides en sådan kopibog anlagt i 1707. Frederiksborg-Kronborg amter. Registratur 1730-58, s. 24-25.
19. At man på dette tidspunkt ikke skelnede mellem kopibog og journal, ses bl.a. af at den første kopibogs originale titel er: »*Copibog eller journal fra 14. april 1709*«. LAO. Foreløbig registrant over Odense amts arkiv.
20. LAV. Dueholm, Ørum og Vestervig kloster amter B 1A-39-41. Korrespondanceprotokoller 1747-81.
21. Karl Peder Pedersen: *Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848*, 1998, s. 253.
22. LAO. Odense, Dalum, Sct. Knud og Rugård amter 440-443. Kopibog over breve til og fra amtmænd ang. pesten 1709-15 med tilhørende breve.
23. LAK. Københavns amt. Kopibog over udgående breve 1695-1701 og protokoller over bevillinger, ordrer, resolutioner, pas, attestationer, revisionspåtegninger på diverse regnskaber 1701-08.
24. 1. juni 1700 anlagdes den første resolutionsprotokol, men den førtes kun året ud. Da Pritzbuer blev stiftamtmand i 1705 gjordes et nyt forsøg, men heller ikke den gang orkede man at skrive længere en til årets udgang. I 1709 begyndte man for 3. gang, og denne gang holdt man ved i næsten to år. Derpå fulgte en pause frem til Frederik Giedde i 1713 blev stiftamtmand, og fra da af førtes erklærings- og resolutionsprotokoller (ind imellem kaldet forestillingsprotokoller) resten af 1700-tallet. LAO. Odense, Dalum, Sct. Knud og Rugård amter. 11-12. Erklærings- og resolutionsprotokoller 1700, 1705, 1709-11 og 1713-40.

25. Som note 11.
26. Karl Peder Pedersen: *Enevældens amtmænd* (se note 21), bilag 10, s. 419.
27. Frd. af 10. marts 1719.
28. Hans H. Worsøe: *Journalsystemer i Ribe amtsarkiv* (se note 8), s. 328.
29. August Wiemann Eriksen og Karen Hjorth: *Rentekammerjournalen – et 250 års jubilæum*, *Arkiv* 1990-91, s. 49-71.
30. LAK. Bornholms amt. Ekstraktprotokoller 1740-1801, kopiprotokoller 1740-79 (modtagne breve), kopibøger 1787-1801 (afsendte breve) samt ekspeditionsprotokoller 1700-1811.
31. LAK. Københavns amt. Ekstraktprotokoller 1756ff.
32. LAK. Holbæk amt. Journaler 1772ff. Først med det 2. bind journaler, der begynder i 1778, inddeles journalen i to spalter, således som det var tilfældet med rentekammerjournalerne og den bornholmske amtsjournal.
33. LAK. Bornholms amt. Ekstraktprotokoller 1787-1801.
34. Kaj Habekost: *Odense og Svendborg amters journalsystemer til ca. 1900*, 1977, s. 1; Hans H. Worsøe og Poul Rasmussen: *Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse* 1, 1980-81, s. 19-20 og 33-34 og LAV. Registratur B 2: Thisted amt og Afleveringer 1990-91: Randers, Thisted og Ribe amter.
35. Omfatter for 1790's vedkommende også Assens-Hindsgavl amter.
36. Som note 26.
37. Begrebet *sag* benyttedes frem til 1700-tallet alene inden for retsvæsenet (retssag, sagens akter mv.), og først efter 1750 tages det i anvendelse inden for forvaltningen.
38. LAK. Bornholms amt. Journal 1837ff. og Kaj Habekost: *Odense og Svendborg amters journalsystemer til ca. 1900*, 1977, s. 1-8.
39. Hans H. Worsøe og Poul Rasmussen: *Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse* 1, 1980-81, s. 19-20 og 33-34. LAV. Registratur B 2: Thisted amt og Afleveringer 1990-91: Randers, Thisted og Ribe amter.
40. LAK. Københavns amt. Journaler 1801ff.
41. Hans H. Worsøe: *Det personalhistoriske materiale i amtsarkiverne* (se note 1), s. 129. I midten af 1950'erne nedsattes et udvalg under Indenrigsministeriet med den opgave at lave et fælles journalsystem og kassationsplan for samtlige amts- og amtsrådsarkiver. Derved skabtes for første gang et fælles journalsystem. *Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1956-60*, 1961, s. 70-72.
42. Gustav L. Wad: *Træk af Vandalismen i Fyen*, i: *Festskrift til Kristian Erslev*, 1927, s. 475f.
43. Da Rigsarkivet i 1880'erne undersøgte amtsarkivernes bevaringstilstand, viste det sig, at næsten alle opbevarede under elendige forhold. Ikke ét eneste arkiv var anbragt brandsikkert, 10 lå på lofter, 3 i fugtige kældre, 2 i fugtige stueetager og kun 2 befandt sig tørt og godt. *Meddelelser fra Det kongelige Gehejmearkiv og de dermed forenede Kongerigers Arkiv*, 1883-85, s. 17.
44. Gustav L. Wad: *Træk af Vandalismen i Fyen* (se note 42), s. 474f.
45. Da Rentekammerets chef C.D. Reventlow i 1796 inspicerede amterne i hertugdømmerne, gjorde han ofte i sin rejsedagbog bemærkninger om dårlige arkivforhold, og et sted gav han udtryk for det ønske, at Rentekammeret ville gøre noget ved sagen. Claus Bjørn: *ReiseBemerkungen Sr. Excellenz des Herrn Geheime Staats Ministers und Kammerpräsidenten Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch Die herzogthümer im Jahre 1796*, 1994, s. 178-179, se også s. 65, 164 og 175.
46. Bl.a. den sjællandske stiftamtmand i 1819 og 1821, amtmanden på Frederiksborg (1841) og i Næstved (1842). RA, Rtk. 251.2. Dansk relations- og resolutionsprotokol 1841, nr. 135-254. Forestilling nr. 252 af 27. april 1841, kgl. res. af 29. april 1841 (Frederiksborg amtsarkiv) og Rtk. 251.8. Dansk relations- og resolutionsprotokol 1842, nr. 79-169. Forestilling nr. 85 af 1. marts 1842, kgl. res. af 2. marts 1842 (Præstø amtsarkiv).
47. Rita Holm: Breve til amtmanden. Kilder til 1700-tallets lokalhistorie, *Fortid og Nutid* 1983, s. 191-206.

Tanker om lokalhistorien

Signalement af de lokalhistoriske årbøger anno 1998

Mikkel Venborg Pedersen

Fortid og Nutid december 1999, s. 320-323

I sidste års decembernummer bragte *Fortid og Nutid* Kim Furdals debat-anmeldelse af de lokalhistoriske årbøger anno 1997. I år har redaktionen bedt Mikkel Venborg Pedersen om at kigge nærmere på 1998-årbøgerne, og det er der kommet denne tankevækkende anmeldelse ud af.

Mikkel Venborg Pedersen, f. 1970, cand.mag. i europæisk etnologi og syd-østeuropastudier. Museumsinspektør på Frilandsmuseet. Har bl.a. beskæftiget sig med sønderjyske forhold og eliteforskning.

Det er et ofte hørt udsagn, at nutiden bliver mere og mere historieløs. I bund og grund er udsagnet vrøvl – ingen kan være historieløs, alle lever i tid og er derfor en del af historien. Med udsagnet menes dog normalt, at de nuværende, eller måske de yngre, generationer af i dag ikke tænker tidsligt, historisk, når de forsøger at skabe mening i egen tilværelse. Således forekommer udsagnet sandt. Kulturel identitet er noget, man i postmodernismen skifter fra dag til dag eller time til time. Politiske problemer bliver af såvel dagspresse som politikere forklaret ud fra, maksimalt, en tiårs horisont. Økonomi synes nærmest at forstås som et evigtgyldigt kredsløb efter givne love, man ikke har indflydelse på, og som heller ikke er menneskeskabt – og således ikke af historisk proveniens. Synkronien hævdes, synes, føles at have vundet over diakronien. Historismen behersker ikke tankegangen så basalt, som vi ellers havde vænnet os til. Naturhistorie er forlængst blevet til biologi, litteraturhistorie til litteraturvidenskab, og de økonomiske og politiske discipliner synes helt at have glemt verden af i går,

eller i hvert fald verden fra før de store samfundssyntesetænkere som Mill, Spencer, Weber m.fl.

Pessimismen, for udtryk for denne tankegang er jo som regel pessimistisk i deres sigte, er dog svær at bevare, når man, som jeg, er blevet bedt om at kaste et blik på den velsignelsesrige mangfoldighed af lokalhistoriske årbøger fra historiske samfund, arkiver og museer, der hvert år tilflyder *Fortid og Nutid*. I hvert fald gav en sådan krydslæsning anledning til nogle overvejelser, som jeg vil forsøge at fremsætte her i stedet for en egentlig anmeldelse. For hvordan skulle man yde bare det uddrag, som jeg har haft liggende foran mig, retfærdighed?¹ For slet ikke at tale om de årbøger, der ikke nåede mit bord? Årbøgerne dækker såvel arkiver som historiske samfund som museer, og selvom disse institutioner som regel er selvstændige i forhold til hinanden, omend med tæt dagligt samarbejde, vil jeg her tillade mig at behandle årbøgerne under et.

Generelt er indtrykket af »årgang 1998«, at ambitionsniveauet er højt – og at det ofte nås. Ser man først på det umiddelbare indtryk, så er langt de

fleste årbøger i godt udstyr med god trykning og en misundelsesværdig korrektur; i de nedslag af artikler, som jeg foretog, var forekomsten af trykfejl, forglemmelser og mærkelige forskydninger så godt som ikke eksisterende. Og det skal hyldes, når det forekommer, for alt for ofte sparer forlag og trykkere den sidste korrektur. Det synes imidlertid, at årbogen er der så megen ære i, at der ofres også den sidste omgang – til glæde for læseren og for skribenterne vel også. Da mange af årbøgerne også tjener det formål at være arkivets, samfundets, museets årlige præsentation af egen formåen, ikke mindst overfor lokalsamfundet, er det en fuld forståelig mekanik med fine følger.

Ikke fordi der ikke er forskel på årbøgernes udstyr. I spidsen ligger, som altid, det gamle, solide Historisk Samfund for Sønderjylland med *Sønderjyske Årbøger*, men andre er fuldt på højde, for eksempel *Historiske Meddelelser om København*, *Fynske Minder* eller *Sjæk'len* fra Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg for blot at nævne nogle. Billederne står knivskarpt, de er rigelige, og den i dag teknisk stadig nemmere typografering sætter også sine spor. At de artikler, som jeg har læst, overvejende bærer præg af både fortælleglæde og en god sprogbehandling gør ikke fornøjelsen mindre. Er de forskellige foreninger, arkiver og museer stolte af deres årbøgers fremtræden, er det alt overvejende vel fortjent.

Det kan jo imidlertid være meget godt, men, vil nogle nok spørge, hvad står der rent faktisk i disse årbøger? Hvem skriver? – er det måske mest interessante spørgsmål i den sammenhæng.

I museernes årbøger er det, undtaget enkeltmuseernes udgivelser, de respektive faglige inspektører i området, som folder sig ud i den årlige artikel fra netop deres område. Karakteren af

netop årbogen som genre er således meget udtalt, ligesom det er tydeligt, at de sidste godt 30 års professionalisering har gjort museernes faglige soliditet godt. Artiklerne spænder fra beretninger til egentlige mindre afhandlinger, og det er, som det skal være. At museer er livlige steder forekommer i hvert fald åbenbart. Arkivårbøgerne, men der er kun tre »rene« i materialet, deler samme karakteristika, med *By, marsk og geest* fra Ribe som den, der mest nærmer sig det rent videnskabelige regulære tidsskrift; forskellen er faktisk svær at få øje på. Som det gælder for Sønderjylland er det impoerende, hvilket omfangsrigt lokalhistorisk arbejde, der finder sted i Ribe Amt, og hvor mange spændende publikationer begge områder får udgivet mellem år og dag.

Foreningernes årbøger er mere blandede, omend de naturligvis alle jo indeholder beretninger og, de fleste, regnskaber osv., som årbøger nu engang gør. Der er regulære artikelsamlinger, gerne med skribenter fra universiteterne og de store museer, der har arbejdet i området, for eksempel i forbindelse med en udgravning eller en lokal punktundersøgelse i forbindelse med større arbejder. Og der er de lokale foreningsmedlemmer, der dyrker interessen og har årbogen til at publicere, hvad det munder ud i. Disse sidstes artikler bærer ofte præg af erindringer, hjulpet af lokalhistorisk arkivararbejde (man aner bag mange af disse skitser slægtshistorikeren), men der er dog bemærkelsesværdigt mange egentlige afhandlinger. Vægtningen ligger nok ofte anderledes end den rent professionelle ville gøre det, men grundigheden og materialekendskabet er tit højt, enkelte steder bemærkelsesværdigt som afhandlingen om pest på Bornholm i *Bornholmske Samlinger*, der da også optager så langt det meste af årbogen. Og det er jo, som det bør være. De mange afteners sysler

omkring det lokale arkiv og i den lokale forening viser sig her i årbøgerne. De er foreningernes medlemmers årbøger. Man præsenterer sig for det lokalsamfund, som netop årbogsskribenterne vel kender bedre end de fleste. Og viser gennem sin glæde sin interesse, at dette her, det er værd at beskæftige sig med. Bliver enkelte artikler vel detailrige og boblende må det tilskrives denne basale glæde, som springer ud af årbøgerne.

Det er egentligt pudsigt, men det er karakteristisk, at jo længere mod vest, man kommer, des større forekommer ambitionsniveauet, og des oftere indfries det. Sjællænderne har noget at leve op til. Det er vanskeligt at sige præcist, hvad det er, der gør det, men de jyske skrifter anno 1998 er generelt bare bedre, mere vægtige i artiklernes indhold, udsyn og også i udstyr. Man kunne næsten forfalde til horrible stereotyper om specielt vestjydsk vestrang og -lyst, tæft for at få frivilligt arbejde til at lykkes, også økonomisk ved skriftudgivelser, og deres stille soliditet. Men det vil vi ikke gøre, der må være andet på spil. Jeg vil nøjes med at gentage, at her er der værdig konkurrence til sjællænderne, og andre øboer såmænd, selvom også de har gode eksempler, for eksempel den imponerende *Fra Amt og By* fra Roskilde, der er viet den mangeårige foreningsformand. Tag handsken op – og det bliver endnu bedre!

Mange af årbøgerne har også afsnit med lokalhistorisk litteratur, ofte i samarbejde med de lokale biblioteker, enkelte har anmeldelser af bredere karakter, der gør årbogen også videnskabelig særdeles anvendelig. Arbejder man som professionel med lokale forhold, er der således ingen grund til at kimse af de gode årbøger, hvad jeg selv allerede ofte har erfaret gennem arbejde i Sønderjylland men nu må opfatte mere generelt. For selvom mange righistorikere, men nok færre end for et

par årtier siden, rynker på næsen af det lokale perspektiv, er det jo en noget kunstig opdeling af verden. I takt med at interessen for mentalitets-, social- og kulturhistoriske emner stiger, og det gør den med hast i disse år over hele Europa, jo mere kunstig bliver adskillelsen mellem lokalt og nationalt perspektiv; det nationale er i sin sammenhæng jo også en udvælgelse af et område fra en større helhed. Lad så være at den lokale foreningsmand, der skriver om sit barndomshjem, ikke har den store syntese i hovedet. Men hans meddelelse er jo alligevel vigtig for syntesen sidenhen. Både til at informere denne, men, og det er måske vigtigst, til at falsificere den. Mennesker lever jo et konkret liv – og ikke et syntesernes liv. Til at fastholde denne, jeg havde nær sagt livsvigtige, indsigt, tjener de mangfoldige lokale nedslag, som er at finde i de lokale årbøger.

Alene ud fra perspektivet nationalhistorie/lokalhistorie er der således god grund for lokalhistorien, man kan dér ofte se tydeligt, hvad ellers glemmes i mere generelle fremstillinger. Lige så vigtigt er dog selve den historiske tanke. History-workshop, Geschichtswerkstadt, Grav-hvor-du-står, Folkeforskning var for et par årtier tilbage catch-words for en forening af den professionelle og den historisk interesse-rede. Der var, og er, megen romantik lagt ned i disse begreber, og de forekommer på sin vis næsten naive allerede i dag. Og så alligevel ikke. Man kan jo godt se den rige høst af lokalhistoriske årbøger som et udtryk for, at den lokale formidling af den historiske tanke faktisk lever og har det godt. Som et udtryk for, at lokalhistorien blomstrer i en grad som måske ligefrem nærmer sig europæisk rekord. Rødderne for de enkelte foreninger er ofte ældre og går tilbage til det historisk tænkende 19. århundrede. Nutidens blomstring er dog bemærkelsesværdig.

Et andet kodeord for foreningen af det lokale og historiske studier kan være det efterhånden så benyttede identitet. Den lokale identitet har som en hjørnesteen stedet, ideen om at »her har jeg rod, herfra min verden går«, ligeså vel som en lokal identitet består i et forestillet fællesskab mellem dem, der bor et bestemt sted og således formodes at dele en afgørende sum af erfaringer og påvirkninger. For stadig flere i nutidens Danmark bliver dette en romantisk tanke; vi har aldrig flyttet os så meget og så ofte som i dag på kryds og tværs af hinanden, mellem land og by, mellem landsdel og landsdel, og mellem Danmark og udlandet. Men for mange andre er det lokale tilhørsforhold en realitet, om ikke andet, så en skabt realitet, når den ofte flyttende når frem til et sted, hvor man slår sig ned, måske danner familie osv. Faktisk er antallet af tilflyttere i lokalhistorisk arbejde bemærkelsesværdigt højt.² Vinder de her, hvad de andre, altså dem der opfattes at stå med en førstefødselsret til stedet, allerede har? Næppe, de vinder nok noget andet, en anderledes konstrueret lokal identitet, på andre præmisser og med en anden vægtning af vigtige træk. Men det er i og for sig også ligegyldigt. Man kan hævde, at de i hvert fald vinder en lokal identitet, vinder en plads for sig i det forestillede lokale fællesskab. Om ikke andet vinder de en hobby forbundet med glæde. Og det kan man jo ikke få for meget af.

Jeg synes, at årbøgerne anno 1998 vidner om denne glæde, om en glæde ved ikke blot det lokale, men ved det historiske perspektiv som sådan i forståelsen af dagligdagen. Så historieløshed i tiden? Næppe. Og dog. For det kan jo være, at vi nærmere har at gøre med et flersidet fænomen, dette her med historieløshed, at nogle tænker historisk og andre absolut ikke, som jeg indledte disse tanker. Lad mig således slutte med et ønske, nemlig at

måtte den interesse og historiske bevidsthed, der således synes at findes så rigt rundt om i landet, komme til at informere dem, der ikke ofrer den historisk informerede analyse megen tanke. Også det er en værdig opgave for de lokalhistoriske foreninger, arkiver og museer.

Noter:

1. Artiklen bygger på gennemgang af følgende årbøger for 1998: *Historiske Meddelelser om København; By, marsk og geest* (Ribe); *Koldingbogen; Sønderjyske Årbøger; Årbog 1998* (Gladsaxe); *Århus Stifts Årbøger; Sorø Amt; Præstø Amt; Bornholmske Samlinger; Fra Amt og By* (Roskilde); *Vejle Amt; Fynske Årbøger; Langs Mølleåen* (Lyngby-Taarbæk); *Lolland-Falster; Hardsyssel; Vendsyssel; Thy og Vester Hanherred; Fra Himmerland og Kjær Herred; Randers Amt; Skivebogen; Viborg Amt; Ribe Amt; Søllerødbogen; Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg; Sjøk'len* (Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg); *FRAM* (Ringkøbing Amt); *Mark og Montre* (Ribe Amt); *Give Egnens Museum; Brudstykker fra Blichereggen; Ølgod Museum; Ærø Museum; Årbog for Svendborg og Omegns Museum, Cartha* (Kerteminde) og *Fynske Minder*.
2. Knud Prange: *Lokalhistorie – en håndbog*, indledningen, 1989.

Anmeldelser

Jørgen Jensen: Manden i Kisten. Hvad bronzealderens gravhøje gemte, 208 s., ill., Gyldendal, 1998, 248 kr.

Et særligt kendetegn ved dansk arkæologi er, at mange bøger herom siden 1830-erne har kunnet forstås af enhver læser, læg som lærd. En sådan kulturhistorisk arv i et lille fag er værd at tage vare på. Det lever Jørgen Jensens bog, *Manden i Kisten*, op til. Jørgen Jensen formår både at skrive et smukt dansk og at berige læseren, uden at forklare indviklede forhold indviklet. Det skyldes ikke alene kvaliteten af sproget og af fagligheden. Det tredje element bæres af forfatterens kærlighed til emnet, de prægtige, danske egekirker fra ældre bronzealder og deres historie. Det gælder både deres oldtidshistorie og deres findehistorie.

Bogens hovedpersoner er nok højfolkets mænd og kvinder, men i næsten samme grad deres udgravere. Højfolket er mere end 3000 år gammelt, mens deres fremfindingshistorie er mindre end 200 år gammel. Den ældste egekirke blev fundet i 1823, den yngste i 1975. Men herimellem ligger fremfindingen af en lille halv snes, fire mænd og tre kvinder, der er ganske specielt velbevarede. Jørgen Jensen formår også at give læseren et indre billede af det landskab, som bronzealderfolket virkede i og påvirkede. Det er en god tradition, som en af forfatterens forgængere i sin bog om samme emne, *P.V. Glob: Højfolket*, fra 1970 ligeledes mestrede.

Jørgen Jensen har i nogle overskrifter til de enkelte kapitelafsnit benyttet en udsagnsrig samtidsskarakteristik ved findetidspunktet. Brugen af den slags overskrifter er, når den personificeres, en balancegang mellem det rammende og det for indforståede. Her tænkes på overskrifter som f.eks. »Mit navn er Boye«. Fra mund til mund er det blandt kolleger på Nationalmuseet gennem generationer blevet fortalt, at Vilhelm Boye (1837-1896), når han var på antikvariske rejser i landet, præsenterede sig med: »Mit navn er Boye, jeg graver i dysser og gamle høje« (s. 121-128). Det er både sødt og sjovt, og kan gå an, når indholdet i afsnittet vitterligt handler om Boyes og tidens andre udgravninger, og afrundes af Boyes skriftlige hovedværk fra 1896: *Fund af Egekirker fra Bronzealderen i Danmark*.

Men når beskrivelsen af Danmarks fremmeste arkæolog, J.J.A. Worsaae (1821-1885), i en afsnitoverskrift karakteriseres som værende »Den evige Grinebider«, er en sådan overskrift efter anmelderens mening for kryptisk, også selvom den senere bliver forklaret (s. 88-90). Karakteristikken er ikke skrevet af hvem som helst. Det er skuespilleren og forfatteren Johanne Luise

Heibergs samtidsskarakteristik af bemeldte herre. Hun skrev, at Worsaae i selskabeligt samvær – sagt med nutidens sprogbrug – var noget af en »distanceblænder«.

Det signalerer den valgte overskrift, men ikke andet. Sammen røber overskrift og indhold imidlertid en rammende ambivalens. På den ene side beundres Worsaae for sine faglige resultater, mens hans selvvisenesættelse, som den også bekræftes af andre samtidsskilder, synes at have været en anelse irriterende. De svarer ganske til Heibergs, at hun, som Jørgen Jensen fortæller, fik lyst til »at stikke« smilet væk med en ganske lille knappenål.

Man kunne måske have ønsket sig, at Jørgen Jensen også havde bearbejdet f.eks. de sydsvenske fund af egekirkegrave på samme måde, som de i Sydslesvig fundne, er omtalte. Det gjorde en af bogens helte, foromtalt Vilhelm Boye, da han fik udgivet sit hovedværk. Det havde sikkert ikke ændret opfattelsen af højfolket og egekirkegravene og hører derfor til petitesseafdelingen, når emnet udfordrer en rigsdansk læsende målgruppe og begrænses til de mest velbevarede.

Til petitesseafdelingen hører endvidere, at Jørgen Jensen karakteriserer en ung mand i en egekirke fra Borum Eshøj, syd for Århus, som værende »en ung kriger« (s. 165). Når han nu vitterligt ved sin begravelse havde fået en kort bronzedolk, stukket ned i en lang sværdske af træ, er netop dette måske at overfortolke det arkæologiske kildemateriale. Mange mandsgrave rummer våben, men ikke andre end denne med karakter af »snyd«. Til petitesseafdelingen hører imidlertid ikke noteapparatet, som især er for ihærdige fagfolk. Alle andre giver op. Bogens anvendelse af slutnoter er, for at sige det direkte, møgirriterende. Noternes nummerering følger kapitlerne og læseren skal bruge unødig energi på at huske i hvilket kapitelnummer, hun eller han befinder sig i, for at finde frem til det rette notenummer. Det gør bogen meget lidt brugervenlig.

Det ville have hjulpet læseren, hvis kapitelnummeret, som noterne alene refererer til, var fremgået på de enkelte sideopslag. Som det er, skal man enten huske, eller først slå op i indholdsfortegnelsen, førend det egentlige noteopslag. En anden mulighed, som samme forlag og samme bogtilrettelægger benyttede ved en af Jørgen Jensens tidligere bøger, *Thomsens Museum – Historien om Nationalmuseet*, fra 1992, ville have været, at noterne refererede til de enkelte afsnits overskrifter. Det var dog til at acceptere, selvom enhver ved, at tal er nemmere at huske. Overskrifterne i denne bog står såmænd på de enkelte sideopslag, men til ingen verdens nytte. Fortløbende notenumre ville eksempelvis have været en tredje mulighed med bedre logik,

end den her benyttede. I *Manden i kisten* ville det have været i alt 372. Er det mon et for højt tal at fatte? Endelig kunne bogtilrettelæggeren have valgt at supplere noterne med at oplyse en reference til tekstsidernes tal, såfremt det ikke har været ønsket at have kapitelnumre på de egentlige sideopslag i hovedteksten.

På dette område lever bogen ikke op til Jørgen Jensens skriftlige fremstilling. Det samme gælder nogle af illustrationerne. De fremtræder i en langt ringere kvalitet end deres forlæg, de rigtige tegninger og fotografier. I en elektronisk verden, hvor det er muligt, at gøre selv dårlige billeder skarpe, kan målet ingensinde være at gøre skarpe billeder uldne, for blå eller for gule. Det er ærgerligt og skæmmer den ellers kønne bog.

Bogen rummer både en fortegnelse over de særligt, omtalte fund af egekister og stikordsregistre – begge dele til nytte for enhver læser af denne fremragende bog.

Stine Wiell

Bjarne Lønborg: Vikingetidens metalbearbejdning, Fynske Studier 17, 1998, Odense Bys Museer, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 146 s., ill., 150 kr.

Vikingetiden er den sidste af jernalderens perioder, og den danner adskillelsen mellem den forhistoriske og historiske tid, mellem det ukendte og kendte og mellem det uskrevne og skrevne. Med udgangspunkt i denne delte situation løfter Bjarne Lønborg i bogen om *Vikingetidens metalbearbejdning* sløret for nogle af de komplicerede arbejdsprocesser, fortidens metalhåndværkere benyttede til at producere såvel smykker som våben – såvel masseprodukter som unikke genstande. Tankevækkende er det, at en hidtil upåagtet skriftlig kilde fra 1100-tallet om metalhåndværk kan inddrages til sammenligning og tolkning af nogle af arbejdsprocesserne omkring vikingetidens metalgenstande og værktøjsinventar. Man kan kun opfordre andre til at søge efter flere ukendte kilder, som på lignende måde kan bidrage til tolkningen af uløste spørgsmål om vikingesamfundet.

Styrken i Lønborgs arbejde ligger i hans store forkærlighed for og faglige kendskab til vikingetidens metalarbejder, som læserne allerede ved flere lejligheder har nydt godt af. Værdifuldt er det, at Lønborg gennem eksperimentelle undersøgelser selv har efterprøvet de arbejdsprocesser, han beskriver. Det er netop et område, der i disse år forskes meget i bl.a. på Forsøgscentret Lejre. Derfor må en samlet fremlæggelse af de forskellige processer omkring vikingetidens metalbearbejdning hilses velkommen.

Bogen er opdelt i 9 kapitler, 2 kort og 5 appendiks (A-E), ordforklaring, noter, summary og anvendt litteratur. Bogen indeholder først et afsnit om de forskellige ædelmetaller, der har været benyttet til fremstilling af vikingetidens genstande. Forfatteren gør selv opmærksom på, at et analysearbejde om metallernes oprindelsesområde er påkrævet. Dette er hermed givet videre. Som et ekstra appendiks kunne man have ønsket sig en liste over metallernes betegnelser, ligesom et stikordsregister sidst i en bog altid er gavnligt for læseren.

De tekniske kapitler om støbning, spåntagning, sammenføjning, slibning osv. er alle afsnit, der indeholder mange iagttagelser med nyttige informationer og personlige kommentarer. Pludselig træder oldtidens håndværker direkte frem i lyset, når redskabets størrelse naturligt må afhænge af hans hånd. Støbeformsfragmenter til vikingetidens mest benyttede smykketype de skålformede spænder – kendes bl.a. fra Ribe, og de er ofte publicerede. En omtale af støbeformsfragmenter til trefligede spænder ville have været interessant, da de ikke er så kendte. De er kun fundet i Hedeby, bortset fra en enkelt fra York med en udsmykning, som derimod ikke er identisk med noget kendt smykke. Der er emner, der kunne være uddybet mere, f.eks. at nogle arbejdsprocesser især er knyttet til byerne. Spørgsmålet er så, hvilke arbejdsprocesser hørte til landdistrikterne? Er det mon udelukkende processer til fremstilling af »billigvarer«? De tekniske og håndværksmæssige forklaringer er ind imellem vanskelige at forstå, men nogen hjælp kan der hentes i afsnittet om »Ordforklaringer« (s. 99-102), som er en fremragende idé i denne bog. En så pæn udarbejdet bog som Lønborgs, måtte gerne kunne benyttes også af den brede gruppe af folk, der generelt har en stor interesse for forhistorien, men som ikke lige har de kemiske og tekniske processer præsent.

Teknikkerne og arbejdsprocesserne i vikingetiden (oldtiden) er mangfoldige og ofte meget vanskelige. Man må spørge sig selv, om det er rigtigt, at vikingerne f.eks. kunne ramme en temperatur så nøjagtigt mellem 357° og 375° (s. 63)? Lønborg siger ikke, at de gjorde det, men antyder, at det var den mest tilrådelige arbejds-temperatur her for kviksølvs kogepunkt. Den slags spændende iagttagelser er der mange af i Lønborgs bog.

Fremhæves skal gennemgangen af de forskellige redskaber, der blev benyttet til udførelsen af fortidens herligheder. Man har fundet flere eksempler fra Skotland i vest over Danmark og det øvrige Skandinavien til Rusland i øst (Appendiks E, s. 98). Her undres man over, at et redskab som bor til småhuller ikke kendes, ligesom små file åbenbart heller ikke er fundet. Skyldes det reelt manglende fund eller er der tale om, at man benyttede redskaber, vi endnu ikke har ef-

terprøvet? Der er arbejdsprocesser, som sætter spor, men som man muligvis ikke har værktøj til. Til gengæld kan vi erfare, at der også er arbejdsprocesser, som ikke sætter spor. Det er i alle disse situationer, at Lønborgs og andre forskeres eksperimenter er yderst værdifulde.

Der har i vikingetiden ikke været samme håndværksmæssige opdeling i fagdiscipliner, som vi kender det i dag. I oldtiden har håndværkeren arbejdet efter evne og mestret flere arbejdsprocesser for at opretholde livet. En specialisering har formentlig kun været til stede hos de håndværkere, der arbejdede for kongen. Her kommer Lønborg frem til noget meget essentielt. Med bogens sidste afsnit, kap. 9, kan vi se, at også informationerne fra håndværket og metallerne kan fortælle om et hierarkisk opdelt samfund i vikingetiden. Forskellige udsmykningsformer og teknikker har krævet høj håndværksmæssig kunnen. Karakteristisk er, at jo højere i hierarkiet man befinder sig, jo mere gennemført er udførelsen af de enkelte genstande. Det havde været interessant at vide, hvor længe de forskellige arbejdsprocesser varede? Foruden udførelsen i ædelmetal samt de vanskelige udsmykninger må også produktionstiden afsløre placeringen i oldtidens samfund.

Bemærkningerne til indholdet eller det manglende i bogen kan opfattes som kritiske, men sammenfattende må det siges, at en bog om vikingetidens metalbearbejdning har været ventet længe. Med Lønborgs entusiasme får vi et indblik i oldtidens mange forskellige håndværkssituationer og vikingetidens genstandsmateriale. Bogen er rigt illustreret med billeder og klare tegninger. Og det komplette resumé på engelsk gør, at bogen vil kunne bruges internationalt.

Iben Skibsted Klæsøe

Michael Kræmmer: Den hvide klan. Om Absalon og hans slægt og om magtspillet og magtens mænd i det 12. århundrede, Spektrum 1999, 198 s., ill., 248 kr.

Med jævne mellemrum kommer der bøger om middelalderen, hvis primære sigte er at fortælle om den til en bredere kreds, end historiske fagbøger traditionelt gør. Vivian Ettings bog om Kalmarunionen fra 1998 var en sådan, og her i middelalderåret må man sige, at forlagene har fulgt den formodede større interesse om perioden op med adskillige udgivelser. En af dem er denne nye monografi fra Spektrum om en af de store skikkelser i dansk middelalderlig historie, Absalon. Bogen har bevidst udeladt en akademisk fremtoning, idet fodnoter og forskningsdis-

kussioner er udeladt. Det er et dristigt fravalg for et århundrede, hvor kilderne er så få, og hvor meget står og falder med, hvilke antagelser man stiller op som sit udgangspunkt. Muligvis har Skyum-Nielsens gamle forsøg fra begyndelsen af 1970'erne *Kvinde og slave* skræmt, for her var det populariserende sigte sidestillet med kildehenvisninger i en sjælden komprimeret form. I stedet har forfatteren satset på en djærv fortællestil, hvor der er levnet god plads til ræsonnementer; hvordan skal man nu forstå dette, hvad taler for, hvad imod. Bedømt som formidling virker dette godt, for som læser bliver man ubesværet ført gennem det meste af et århundredes politik uden at tabe tråden eller føle overvægten af et for stort persongalleri. Og selve hovedfiguren bispem, bygherren, borgbyggeren og venderens betvinger kommer man også i glimt tæt på. Dog kunne jeg have undværet de af og til noget billige og anakronistiske overskrifter som »Landmandsliv og Familieidyl«.

Bogen er bygget op i fire omtrent lige store kapitler, som henholdsvis omfatter Absalons barndom og ungdom, hans studieår i Paris og tiden frem til blodgildet i Roskilde (1157), tiden som Roskildebisp og sidst årene, hvor han tillige var ærkebisp. Dertil er føjet et femte, som mere har udsynets karakter og gør status. En egentlig indledning savnes derimod. For så vidt er det lidt af et kunststykke at kunne disponere stoffet på den måde, for vor viden om de første 30 år af Absalons liv er med et jysk udtryk ikke ret stor. Det vil sige, at vi ved næsten ingenting om dem. Hvad skal man så gøre? Det er her man skal mærke sig bogens titel, for dette er fortællingen om en slægt, Hviderne, som i ly af dygtig politik kom til at sætte sit afgørende præg på det meste af et århundrede. Skikkelsen Absalon er slægtens fremmeste eksponent, og derfor er han den røde tråd i bogen. En biografi er det med andre ord ikke. Af samme grund fraskriver Kræmmer sig at diskutere med Hans Olriks biografi om Absalon fra 1908-09, som han omtaler som det rådende standardværk på området. Sit eget bidrag kalder han beskedent for »et synspunkt«.

Dette er dog mest af alt en retorisk øvelse, for – Absalon kunne ikke have lært det bedre i Paris – Kræmmers bog er et langt opgør med det udgangspunkt, som var Olriks trolige afsæt for 90 år siden, nemlig Saxo. Saxo er blevet til det partiske indlæg, som ikke uden videre kan tages for pålydende. Fædrelandets søn, rigets udkårne, den retfærdige kristne forkæmper falmer, og tilbage står kun omslagets foto af Absalon til hest på Højbro Plads. Hvad sætter Kræmmer så i stedet? Ja, som undertitlen angiver, findes ordet magt her to gange. Magtens nøgne væsen bliver vel kernen. Kræmmer kan dårligt beskyldes for at ville romantisere, og kongers og stormænds kyniske handlinger forbliver, hvad de er. Erik Emune foretrak således at drukne sine fjender

(s. 39), Valdemar blindede og kastrerede dem (s. 117), andre slog dem ret og slet ihjel. Krig og vold var en del af dagligdagen, og dermed også af tidens måde at tænke på. Dette er vel det egentlig nye hos Kræmmer. Der er en lydhørhed over for kilderne, og især den anderledeshed, de giver udtryk for i forhold til i dag. Kræmmer betvivler vel dybest set, at man kan sætte sig i disse menneskers sted, for vilkårene var så forskellige i forhold til vores, at det måtte give helt andre støbninger. I det lys må man som historiker videregive det, man ser og læser i kilderne, nøgternt og retfærdigt over for den tid, man behandler. For Kræmmer betyder det, at ingen fordømmes på grund af deres handlinger. På den ene side er det befriende i forhold til en stor del af historikernes tradition på området, på den anden side kan man diskutere, om Kræmmer ikke går for langt. Når årbøgerne hæfter sig ved denne eller hin konges grusomhed, er det vel ikke fordi de sympatiserer med ham. Snarere er det en påpegning af, at her overskred tronindehaveren en grænse. Og grænser betyder, at man havde et ståsted, et moralkodeks. Dette kodeks har Kræmmer efter min bedste mening ikke forsøgt at indkredse. Det ville tænkeligt også være svært, for der har helt sikkert stået kamp om det i det 12. århundrede. Kirken var på vej frem, og dens synspunkter vandt i stigende grad tilslutning. Kommer man op i det følgende århundrede har vi beretningerne om stormænd, dronninger og andre celebre personligheder, der sætter det hidtidige ud af kraft, og på radikal vis ønsker man at virkeliggøre kristne idealer som pleje af syge osv. I en eller anden forstand var jorden vel blevet gødet herfor af cisterciensernes lære. Man kunne godt forestille sig, at netop i kraft af Saxo ville disse sejrende idealforestillinger kunne indkredses.

En vending som den just anvendte »*man kunne godt forestille sig*«¹ hører til Kræmmers foretrukne. Som allerede nævnt giver den plads for gode refleksioner, men den bliver også benyttet til det, som vi ikke kan vide noget om, og hvor det ene gæt kan være lige så godt som det andet. Tendensen hertil er især udpræget i bogens første to kapitler. Det udspringer for så vidt af lysten til at formidle og komme sit publikum i møde. Inden Kræmmer har set sig om, er han havnet på dybt vand. Hvordan var livet på gården i Fjenneslev, da Absalon var barn? Hvad spiste man? Hvordan rejste Absalon til Paris? Hvem mødte han mon dernede? Eller som på side 56: »*Det er vanskeligt at sige, om han [Absalon] blev imponeret ved sit møde med Paris*«. Ja, men hvorfor så stille spørgsmålet?

Kræmmers imødekommenhed har tvunget ham til at sætte sig ind i en meget bred vifte af forhold, al ære for det, men fremstillingen er desværre nogle gange blevet derefter. For det første vil en seriøs drøftelse af nogle af de oven-

nævnte forhold ikke kunne besvares, uden at man involverer sig i arkæologiske forhold, og på det punkt er Kræmmer afholdsmand, dvs. han er historiker. For det andet kan man umuligt sætte sig ind i alt. Den på side 24 afbildede gravsten fra Anst kirke (Anst herred, Ribe Stift) med motivet af et ægtepar samt en under dem stående kalv tages helt for pålydende: den animalske produktion var betydningsfuld. Men stenen er både blevet udlagt som skulle den stamme fra slægten Kalv og tjene som en advarsel mod den syvende dødssynd, luxuria. Manden omfavner kvinden – det ses normalt ikke på gravsten – og under dem er dyret. Fravalget af noter, som kunne have uddybet sådanne forhold, er i dette tilfælde en skam.

Hvorom alting er, bogen er i sin helhed faldet heldig ud. Nye læsere vil med fordel kunne begynde her, for den er på bedste vis en appetitvækker. Tilbage står kun at påpege, at trykfejl er der få af, men de findes, se eksempelvis s. 44, anden nederste linie og s. 100, fjerde øverste linie. Mere uheldigt er det, at Harald Hen ikke optræder som en af Estridsønnerne i tavlen over kongeslægten gengivet side 182. Han er dog behandlet i teksten, så det er kun en beklagelig smutter.

Lars Bisgaard

Hans Henrik Appel: Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet, Odense Universitetsforlag, 1999, 713 s. + CD-ROM-bilag, 350 kr.

I 1950'erne og 1960'erne stod Landhistorisk Selskab for udgivelsen af et omfattende tingbogs-materiale fra 1600-tallet, rækker af tingbøger fra Skast herred, Åsum herred, Sokkelund herred og Herlufsholm birk. Man har længe kunnet undre sig over, at dette rige, lettillgængelige kildemateriale kun i meget begrænset omfang blev udnyttet i forskningen. Nu foreligger så hele to solide afhandlinger med baggrund i dette materiale: Knud E. Korff: *Ret og pligt i det 17. århundrede. Retspraksis samt økonomiske, sociale og kriminelle forhold i Åsum herred 1640-48* (anm. i *Fortid og Nutid* 1998:3, s.236), og Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren*, der har sit væsentligste grundlag i Skast herreds tingbøger.

Ikke mindst Hans Henrik Appels bog, der er forsvaret som disputats, viser allerede med sit store omfang og brede spektrum af emner, hvilket rigt stof og hvilke rige muligheder der ligger i dette tingsbogsmateriale. Han har dog suppleret dette, ikke blot med den utrykte forlængelse af de trykte fra årene 1636-40 helt op til 1699 og spredte tingbogsbind fra andre herredsting, men også med et omfattende materiale i Ribe bispearkiv, i

Ribe stiftets arkiv, i kirkebøger og kirkeregnskaber og i centraladministrationens arkivmateriale, Rentekammeret og Danske Kancelli. Det er der kommet en meget læseværdig bog ud af, en dybtgående undersøgelse af lokalsamfundet i et sydvestjysk herred i en stor del af 1600-tallet.

Med udgangspunkt i en række nyere teoretiske synsvinkler ud fra begreber som statssamfund og rangssamfund, magtstat og skattestat, normer og social kontrol, civilisationsproces og kriminaliseringsproces gennemanalyseres lokalsamfundet ud fra en mikrohistorisk synsvinkel og med anvendelse af familierekonstitutionsmetoden på en række områder. Resultatet er blevet en samfundsanalyse og samfundsbeskrivelse, hvor målsætningen har været at afdække de mekanismer, hvorigennem socialiseringsprocesserne udspillede sig.

Grundlæggende er *ejerforhold, produktionsapparat og producenter*, hvor sammenstilling af data fra kildematerialet og resultaterne af familierekonstitutionsmetoden igen giver anledning til overvejelser over, hvor langt man egentlig kan komme på grundlag af et mere eller mindre fragmentarisk materiale, der er blevet til i en nuanceret virkelighed med mere eller mindre bevidst uklare begreber, når det gælder person- og brugsbetegnelser og skattekrav eller blot betydningen af udtrykket *øde gård*.

Måske er dette heller ikke så vigtigt. Der er alligevel gode muligheder for at komme tæt på *ægteskab og familie, slægtskab, naboskab og handelskab, landsbyens fællesskab og fjendskab, anvendelsen af fysisk vold, fæsteforhold, magts-taten i lokalsamfundet, det kristne fællesskab og den kirkelige disciplin samt den enkeltes placering i fællesskabet*. Flere af disse afsnit belyser forhold, som hidtil kun har været meget lidt kendt. Det gælder lokalsamfundets fogeder, kongens delefoged og ridefogeder og herregårdenes ridefogeder, ladefogeder og bondefogeder, hvis rekruttering, aktiviteter og stilling i forhold til befolkningen gennemgås nøje. Det gælder forholdet mellem lokalsamfundets beboere, landsbystyre, konflikter, storbønder og magtelite. Det gælder udviklingen af magtstatens funktioner i og påvirkning af lokalsamfundet, hvor der påvises en voksende centralisering. Nyt lys kastes over andre områder og problemer, som eksempelvis de komplicerede forhold omkring skifteregistreringer, deres repræsentativitet og dækningsgrad. Livet i menigheden og præstens stilling og handlingerne i kirken. Ægtekabssstiftelse og formueoverlevering. Magtstrukturer og magtelite i lokalsamfundet – uden at man dog føler, at vi kommer om bag ved de mekanismer, der styrer disse forhold. Institutionerne det åbenbare skriftemål og herremandens minde som konfliktløsningsorganer er af ikke mindre betydning end tingstedet.

Et par afsnit til sidst beskæftiger sig specielt

med det, der er baggrunden for det rige tingbogsmateriale, *herredstinget og herredstinget som brugerstyret konfliktløsningsorgan*, af Hans Henrik Appel for tiden efter 1600-tallets midte set ændret i retning af *herredstinget som juridisk maskineri*. Herredsting og retsvæsen behandles ud fra en nyere synsvinkel på domstolene som *social arenaer og magtens teatre*, og de mange forskellige former for sager gennemgås, varsel, lysning, fordeling osv., og en række sager ses ud fra deres indhold, sagesfald og aftingning, misgerninger og fredsbrud, tyverisager osv.

Hans Henrik Appels bog giver et bredt, meget indgående indblik i et bondesamfund i 1600-årene. En mængde forhold er belyst, og forfatteren viser stor forståelse for forhold og begreber, der i dag kan forekomme os meget fjerne. Ikke altid kan man dog være enig med ham. Det forekommer således usandsynligt, at skrivekyndigheden skulle have været så udbredt, som han hævder, i et bondesamfund på den tid, når man tager skrivekyndigheden blandt den tids skippere og en noget senere tids bønder i betragtning. At det er en fejlslutning, når det konstateres, at de mange gældssager umiddelbart skulle vidne om en udbredt pengeøkonomi og et monetariseret marked, fremgår af mange regnskaber, der viser, at kreditgivning var overordentlig udbredt. Det gælder også, når bønderne foretog deres meget begrænsede køb af helt nødvendige varer hos købstædernes købmænd. Det kan her undre, at Hans Henrik Appel konstaterer, at købstadfolks gældsfordringer drejer sig om fæsteafgifter eller tiende, og at køb af klæde, plovjern o.a. kun spores indirekte gennem skifterne, for han anfører dog selv i kildefortegnelsen Ribe-købmanden Hans Friis' regnskaber, og de vidner i rigt mål om noget andet.

Bogen er velskrevet, og forfatteren benytter i mange tilfælde på en frisk måde moderne udtryk og vendinger på datidige forhold, så de i højere grad gør indtryk. Teksten gøres i høj grad levende gennem normaliserede, moderniserede gengivelser af tekster fra tingbøgerne, man hører i talrige tilfælde den tids mennesker snakke. Og den brede fremstilling understøttes på en god måde af en udbredt brug af figurer og kort. Et personregister, omfattende også forfatterne til den anvendte litteratur, gør det lettere at holde sammen på oplysningerne i den store tekst.

Udover grundlaget i det omfangsrige utrykte kildemateriale bygger bogen også på en omfattende trykt litteratur, dels teoretisk, dels vedrørende området og generelt forhold i tiden. En vigtig del af kildematerialet fremlægges endda til sidst i bearbejdet tabelform på den CD-ROM, der følger med bogen. På den læser man efter installation af et læsprogram det materiale, der ligger bag grafer og kort, 148 A4-sider med 73 tabeller, herunder en stor tabel, der anfører alle de personer, der fungerede som stokkemænd på tinget i årene 1636-57 og 1660-81. Fra tabeller-

ne henvises eventuelt til kortene i bogen. Med dette CD-ROM-bilag og ved sin form i øvrigt er Hans Henrik Appels bog et godt eksempel på et arbejde, der ikke blot fremlægger resultater og en forskers synspunkter, men også i vidt omfang åbner mulighed for andre for at arbejde videre med stoffet og problemstillingerne.

Ole Degn

Geschichte Schlesiens. Vom frühen Mittelalter bis 1920. Dänisch-deutsche Historikerkonferenz des Institut für Grenzregionforschung in Zusammenarbeit mit der Akademie Sankelmark vom 28. bis 30. September 1997 in Sankelmark, Udgivet af Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1998, 180 kr.

Som angivet i titlen og undertitlen er denne bog en samling bearbejdede foredrag, 15 i alt, af danske og tyske historikere, holdt ved en fælles konference i Sankelmark. Det er ikke første gang, at historikere på begge sider af grænsen mødes om det Slesvig, som de har fælles interesse i. Viljen til samarbejde har imidlertid ikke været så stor, at det har udviklet sig til en tradition. I adskillige perioder siden 1920 har modsætningerne i landsdelen været en hindring for frugtbar udveksling af synspunkter og erfaringer. Det må derfor tages som udtryk for en positiv vilje til fornyelse og samarbejde, at konferencen på Sankelmark og siden denne bog har set dagens lys.

Bogens opbygning er både kronologisk og tematisk, hvilket er en styrke. De fleste af artiklerne behandler hver sin side af det samme tema, nemlig: Slesvig som et selvstændigt og egenartet område med vægt på områdets ydre grænser og indre integritet. Derved fremstår der en rød tråd i behandlingen af hertugdømmets historie fra den tidlige middelalder til delingen i 1920; dog glimrer perioden 15-1700 ved sit fravær!

Slesvigs ydre grænser behandles for middelalderens vedkommende i tre artikler om henholdsvis hertugdømmets opståen omkring år 1200 (Thomas Riis), Slesvig og Norden 11-1400 (Esen Albrechtsen) og bispedømmet Slesvig som en del af den universalkirkelige struktur (Günter Weitling). Hertugdømmets integritet, eller mangel på samme, indgår som et element i en artikel om den senmiddelalderlige krises betydning i henholdsvis Øst- og Vestslesvig (Bjørn Poulsen). Forfatteren benytter her et perspektiv fra den nyere internationale forskning, og sætter spørgsmålstegn ved, om den senmiddelalderlige krise nu også var en krise, eller om der snarere var tale om en (kort) overgangs- og omstillingsperiode, der i øvrigt var væsensforskellig i Øst- og Vest-

slesvig. På dette sted er der et spring frem til 1700-tallet, hvor Slesvig blev inkorporeret i kongeriget. En artikel om godsstrukturer i Slesvig 1750 (Carsten Porskrog Rasmussen) danner dog en slags bro, idet de geografiske forskelle i landbrugsstrukturen fremhæves, og dermed videreføres et perspektiv fra Bjørn Poulsens artikel.

Inkorporationen og dens følger behandles af Harald Gustafsson og Lars N. Henningsen. Gustafssons artikel inddrager rigets øvrige dele for første (og eneste) gang i bogen, nemlig i en overordnet diskussion af begreberne *helstat* versus *konglomeratstat*, mens Henningsen beskæftiger sig med ideen bag og realiteten i inkorporationen. Slesvigs indre forhold er atter belyst med udgangspunkt i landbosamfundet, og ligesom i Bjørn Poulsens artikel bliver nye synsvinkler præsenteret. Martin Rheinheimer tager sit udgangspunkt i et omfattende studium af slesvigske landsbyvedtægter og argumenterer bl.a. for, at vedtægterne var bøndernes egen måde at integrere landsbysamfundet i den tidlige moderne stats system; den lokale myndigheds konfirmation af vedtægterne var bøndernes garanti for, at de havde gyldighed!

Perioden fra 1840'erne til 1920 fylder traditionelt meget i Slesvigsk historie, og bogen her gør ingen undtagelse. Af de sidste seks artikler behandler de fire forskellige aspekter i relation til problemstillingen: slesvigsk, tysk-dansk identitet. Tre af forfatterne behandler henholdsvis propagandaen op til 1848-konflikten (Henning Unverhau), den nationale symbolik i mindesmærker, sange m.v. 1864-1900 (Inge Adriansen) og den slesvigske presse 1864-1920 (René Rasmussen), mens spørgsmålet om, hvornår der opstod en slesvigsk identitet behandles af Hans Schultz Hansen. I en for bogen lidt utypisk teoretisk tung artikel redegør Bjørn Hansen for den sene industrialisering i Slesvig. Som rosinen i pølseenden afsluttes der med en begivenhedshistorisk gennemgang af folkeafstemningen 1918-20 (Broder Schwensen).

Når en samling foredrag udgives i bogform, bliver resultatet ofte broget. Det er også tilfældet med *Geschichte Schlesiens*. Som helhed er bogen imidlertid et positivt udtryk for, at historieforskningen i grænselandet er inde i en positiv og frugtbar udvikling, hvor man er åben overfor fornyelse i synspunkter, angrebsvinkler.

Jesper Thomassen

Arnt Jerup Wiis: Kanoner, krudt og kugler – og mange andre forhold ved Læsø Forsvarsvæsen 1807-1814, Udgivet af Læsø Museum, 1998, 125 s., ill., 148 kr.

Kanoner, krudt og kugler behandler et relativt upåagtet aspekt af Englandskrigen 1807-1814,

nemlig det lokale forsvars organisation og virksomhed, og i nogen grad også indflydelse i et lokalsamfund. Det ikke kun et ret upåagtet aspekt af en markant periode i Danmarkshistorien, der behandles, men også et upåagtet lokalsamfund. Såvel geografisk som historisk, skriver Arnt Jerup Wiis (s. 11), er det vanskeligt at få øje på Læsø. Øens historie, særligt under Englandskrigen, er kun sporadisk og ofte fejlagtigt behandlet; et forhold, som Wiis' bog råder bod på. Forfatteren betegner forudsætningen for bogen som en samling af Læsø-episoder 1807-1814, som Læsø Museum nu har formidlet i foreliggende form, og skønt bogen da også indeholder mange og lange kildecitater, så er den ikke søvndyssende. De væsentligste nationalhistoriske rammer er anført, men ellers er bogen en spændende beretning om det lille øsamfund i krigstid.

På Læsø havde man allerede i slutningen af 1700-tallet taget initiativ til at organisere et kystforsvar mod sørøvere, bl.a. med kanoner fra strandede skibe, så man var til en vis grad beredt, da storpolitiske dønninger rullede ind mod øen. Da den frivillige kystmilits senere blev forstærket med regulære tropper, blev Læsø, med dens kanoner og grunde farvande, et yndet tilflugtssted for kaper og kanonbåde, der her kunne søge beskyttelse for engelske krigsskibe. Læsø fik på den måde en funktion i krigen, omend forstærkningen ikke havde et omfang, der kunne modstå egentlige landgangsoperationer, eller var i stand til at modtage store grupper krigsfanger. Det sidste var faktisk mere sandsynligt, eftersom det var lettere for en kaper at bringe en prise til Læsø, frem for at gøre den lange tur til Fladstrand (Frederikshavn) eller Hals, og netop mulighed for stranding eller erobring af et stort skib gav de befalingshavende på Læsø problemer: Hvis man på den ene side bjærgede mandskabet, ville man faktisk lade øen falde i fjendehånd, men på den anden side: »... at skyde paa dem eller lade dem crepere, saafremt de kunde reddes, kunde vel heller ikke forsvares.« (s. 37-38.) De mange episoder skildres indgående og giver et levende indtryk af træfninger, stranding, organisering af vagt- og signaltjeneste, indkvarteringer m.m., og af forholdene på øen i øvrigt. Således under den udstationerede kaptajn Høhling sig over, at Læsøboerne sender kvinderne ud på vagttjeneste (s. 50-51), og over, at kvinderne håndterede heste i modsætning til mændene (s. 68), hvilket imidlertid skyldtes, at det normalt var kvinderne der tog sig af den slags arbejde, mens mændene var på søen. Alt i alt bliver læseren grundigt orienteret. Hvert enkelt kapitel er behørigt forsynet med noter, og bogen afsluttes med de nødvendige fortegnelser over litteratur og arkivmateriale. Kun enkelte mangler kan konstateres, som f.eks. ved en tvist i forbindelse med indkvartering (s. 64). Der rede-

gøres for sagens opståen, men ikke dens udgang. Det afsluttende personregister er ikke komplet. Disse få anker til trods må det konstateres, at der er tale om en vellykket og gennearbejdet redegørelse for forholdene på Læsø 1807-1814.

Billeddelen er mere problematisk. Bogen er udelukkende illustreret med tegninger af Jan Jerup. En del af disse fremstiller begivenheder, som tegneren forestiller sig dem, og er blottede for dokumentarisk værdi. Som illustration kan det måske forsvares. Mere ærgerligt er det, når tegneren f.eks. gengiver en hirschfinger, en kirke eller et gravminde. I de tilfælde havde et fotografi haft såvel illustrativ som dokumentarisk værdi. Helt galt går det, når en tegning af Læsø Ting- og Arresthus er gengivet »frit efter Bing« (s. 62) – Bing var birkedommer på Læsø – eller når et landskab gengives »frit efter akvarel af P.C. Skovgaard« (s. 76). I sådanne tilfælde ville originalen være at foretrække.

Men lad det nu være. I en periode, der ellers er karakteriseret af Nelson og Napoleon på europæisk niveau, og af guldalder og statsbankerot på dansk niveau, er det både nyt og oplysende at læse om livet i en afsides dansk lokalitet i denne turbulente tid, og tillige inspirerende, ikke mindst i de af landets kystområder, hvor de fysiske levn efter batterier og andre installationer forekommer i større mål end på Læsø.

Henrik Gjøde Nielsen

H. Arnold Barton: Northern Arcadia. Foreign Travelers in Scandinavia, 1765-1815, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 223 s., ill., £39.95.

For Sveriges og Norges vedkommende findes der grundige bibliografier over udenlandske rejsendes skildringer af landet, men Harald Ilsøes *Udlændinges Rejser i Danmark* fra 1963 rækker ikke længere end til år 1700. H. Arnold Barton har ikke blot påtaget sig den ikke ubetinget taknemmelige opgave at registrere en stor del af de mange rejsedagbøger, rejsejournaler, rejsebetretninger og rejsebeskrivelser, der omhandler de nordiske lande inklusive Island og Færøerne i anden halvdel af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede, men også at læse dem grundigt igennem for at tegne et samlet billede af de forskellige europæiske, hovedsageligt engelske, franske og tyske og en enkelt italiensk rejsendes oplevelser, indtryk og observationer. Forfatterens flid og grundighed fremgår allerede af bogens første kapitel, præsentationen af de vigtigste rejsende og deres forskellige nationale og sociale baggrund og oversigten over deres mest almindelige transportmidler og foretrukne rejse-

ruter. Selv om det kun handler om de overvejen- de adelige og borgerlige rejsende, der, i nogle tilfælde dog først langt senere, fik offentliggjort deres optegnelser, tegner dette kapitel et præcist og nuanceret billede af Skandinaviens placering i den europæiske litterære rejsekultur, der igennem sin voldsomme vækst i de sidste årtier af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede i stigende grad inddrog også de mere periferle dele af kontinentet.

Bogens andet kapitel handler om det som også forekommer at have optaget størst opmærksomhed hos de fleste rejsende: finkulturen, kunst og videnskab, selskabslivet, eliten og magthaverne i de efter skandinavisk målestok større byer, som de rejsende især i begyndelsen af den undersøgte periode fortrinsvis opholdt sig i. Ved at sammenligne de forskellige rejsendes mere eller mindre kritiske vurderinger af civilisationens fremgang eller mangel på samme i København, Stockholm, Christiania, Bergen og en lang række mindre skandinaviske byer tegnes der et nuanceret billede af, hvordan den nordiske periferi har taget sig ud i de kosmopolitiske rejsendes kritisk vurderende øjne. Genrens anekdotiske tilbøjeligheder gør sig også gældende i analysen i dette som i de efterfølgende kapitler.

Anderledes håndfast er problemstillingen i bogens tredje kapitel, der retter opmærksomheden mod landskabet og de materielle levevilkår, der i de europæiske rejsendes øjne gjorde Skandinavien til en verden af forskelligheder: de tysktalende dele af det danske kongerige fremstår gennemgående som de mest fremskredne, men forfatteren tager desværre ikke selv stilling til rimeligheden i vurderingen af forskellene mellem de forskellige skandinaviske regioner hos de forskellige rejsende, der jo heller ikke baserede deres vurderinger på ensartede, for ikke at tale om videnskabelige, i moderne forstand statistiske kriterier. Mens de rejsende i 1760'erne og 1770'erne først og fremmest var optaget af byerne, eliten og den officielle kultur, retter blikket i de efterfølgende årtier sig i stigende grad mod landet og mod bondebefolkningen.

Fjerde kapitel handler derfor om de rejsendes vurdering af landbefolkningens levevilkår i de forskellige regioner og deres etnografiske skildringer af fester og ritualer, markeder og underholdning, dans og musik, samt sprog og læsefærdighed. Selv om der ikke hersker enighed blandt de rejsende, tegner der sig alligevel noget, der ligner et mønster: bønderne i Slesvig-Holsten blev gennemgående anset for at være mere velstående end dem i Danmark, der også i sammenligning med de svenske fremstår som forholdsvis fattige og tilbagestående. Sammenlignet med svenskerne var nordmændene i de rejsendes øjne til gengæld præget af større åbenhed og frihedstrang, hvorimod finnerne fremkalder langt mere modstridende reaktioner. Kun forholdsvis

få rejsende nåede så langt som til Lapland og Finmarken eller Island og Færøerne, der behandles i et særskilt femte kapitel under overskriften *Ultima Thule*. Selvom forfatteren kun har afsat knapt 30 sider til formålet, når han alligevel i det mindste at nævne de mest centrale temaer og motiver i tidens etnografiske portrætter af samerne, færingerne og islændingene. Islands prekære stilling under den dansk-engelske krig påkalder sig naturligt nok størst opmærksomhed, og analysen af de engelske rejsendes skildringer af Islands geografi, ressourcer og indbyggere udgør en af bogens mest vellykkede afsnit. På den anden side kunne man godt have ønsket sig en grundigere diskussion af fx det forhold, at så mange af de rejsende tegner et så nærgående billede af skriftkulturens og lærdommens forbavsende store udbredelse blandt datidens islændinge, men en sådan diskussion ville nok kræve inddragelsen af andre kilder, end dem forfatteren har valgt at holde sig til.

Det sjette og sidste kapitel er et forsøg på at afdække et mønster i overgangen fra den første, oplyste generation af rejsende til deres »præromantiske« efterfølgere for derigennem at placere ændringerne i de litterære billeder af Skandinavien i en bredere idehistorisk kontekst. I den bredere europæiske offentlighed, hos Montesquieu, Rousseau eller Herder fx, har Schweiz måske nok spillet en større rolle som projekti- onsflade for de sentimentale og pittoriske, snarere end utilitaristisk oplyste, længsler og fantasier om frihed og naturtilstand. I Skandinavien var det til gengæld især de mange oldtidsmin- der, der formåede at fange de rejsendes opmærk- somhed. Og det er netop i forbindelse med dis- kussionen af schweizeren Paul Henri Mallet's værker *Introduction l'histoire de Dannemarc* (1755) og *Monuments de la mythologie et de la poésie des Celtes, et particulièrement des anciens Scandinaves* (1756) og deres virkningshistorie, at Barton også kommer ind på, hvordan de ude- frakommende iagttagere har påvirket deres værteres selvforståelse. Også på dette punkt kun- ne man have ønsket sig yderligere overvejelser, der igen ville have ført videre til andre kilder.

Som det fremgår af konklusionen holder for- fatteren tungen lige i munden i forhold til spørgsmålet om, hvorvidt rejselitteraturen siger mest om de beskrevne forhold eller om de rejsendes egen baggrund og selvforståelse. Under overskriften »The Eyes of the Beholder« lægger den afsluttende opsummering mest op til det sidste, men undervejs får man ofte det indtryk, at det snarere er den beskrevne virkelighed, man får noget at vide om. Meget er således, på nærmest postmoderne vis, overladt til læseren. *Northern Arcadia* er en overmåde oplysende og velskrevet bog, som ikke just belemrer læseren med henvisninger til den omfattende nyere litte- ratur om europæernes skiftende billeder af sig

selv og de andre i Europa og resten af verden. H. Arnold Barton har valgt først og fremmest at lade kilderne komme til orde. Det er op til læseren og den kommende forskning at stille, og prøve at få besvaret, de mange mentalitets- og videnskabshistoriske spørgsmål, som det righoldige materiale så glimrende lægger op til.

Michael Harbsmeier

Bodil Bundgaard Rasmussen, Jørgen Steen Jensen og John Lund (red.), layout Freddy Pedersen: Christian VIII & Nationalmuseet. Antikker, mønter, medaljer, Nationalmuseet 1999, 178 s., ill., 188 kr.

Efter Christian VIII's død den 20. januar 1848 overgik kongens Antikcabinet på Amalienborg og Det kgl. Mønt- og Medaliecabinet på Rosenborg i 1851 til Det oldnordiske Museum i Prinsens Palæ ledet af Christian Jürgensen Thomsen, siden 1892 kaldt Nationalmuseet. I anledning af 150-året for kongens død afholdtes i 1998 et symposium om de to samlingers betydning for Nationalmuseet, og seks indlæg er nu udgivet og samlet som velskrevne, velillustrerede artikler. I bogen, der er i læsevenligt format med tiltalende layout af Freddy Pedersen, er både et nyttigt personregister og en fyldig litteraturliste, hvor flere titler omtalt i den første artikel dog mangler. Bogen, der henvender sig til enhver kulturhistorisk orienteret læser, må ses som et glimrende initiativ fra Nationalmuseets side og signalerer disse udenlandske samlingers betydning som en integreret del af dansk kulturarv. Det er lykkedes forfatterne at fremstille utallige, overraskende aspekter af historien om den aktive kongens samleriver og engagement set i kulturhistorisk perspektiv.

Overinspektør ved Antiksamlingen i 1949, Niels Breitenstein, skrev den grundlæggende artikel om samlingen i »Christian VIII's Vasecabinet« i bogen *Antik-Cabinetet* udgivet af museet i 1951. Den handler om kongens rejse, det nære samarbejde med antikvarerne P.O. Brøndsted og Christian Tuxen Falbe, erhvervelser osv. Der savnes et stort honnør til Breitenstein, hvis pionerarbejder tydeligvis er inspirationen, det er kun blevet til småhenvisninger i noteform. »Af intet kommer intet«, som arkitekten Martin Nyrop har sagt, og sådan hænger tingene jo sammen.

Grunden til Vasecabinetet blev lagt på prins Christian Frederiks og prinsesse Caroline Amalies rejse til Tyskland, Italien, Frankrig og England 1818-22. Rejsens forløb kendes fra prinsens dagbøger og optegnelser publiceret i 1970'erne. Mødet med Roms ruiner og museer, men især

opholdet i Napoli i 1820 og 1821 som Ferdinand af begge Siciliers gæst, vakte prinsen ildhu, velskolet som han var af sin barndoms lærere. Prinsen besøg i museer og samlinger, kontakten med kunstnere, lærde og udenlandske samlere, er beskrevet sagligt af Bodil Bundgaard Rasmussen, med hovedvægten på Napoli-opholdet. Det blev til erhvervelser af græske og romerske oldsager fra biskop Capece Latros samling, mønter m.m. takket være rådgivning af P.O. Brøndsted, hofagent i Rom 1819-23, et samarbejde der varede til Brøndsteds død i 1842.

Napoliopholdet betød også en betragtelig forøgelse af møntsamlingen. Jørgen Steen Jensen beretter i en veloplagt artikel om Christian VIII som numismatiker, et emne han før har skrevet om, men nu samlet i én historie. Siden Frederik III samlede kongerne mønter, men Christian VIII overgik alle sine forgængere ved at anlægge en betydelig samling af græske mønter fra Syditalien og Sicilien og en anseelig samling revolutions-medaljer fra 1830'erne og 1840'erne, hvor kongen støttede sig til statsmanden Élie Louis Decazes, hertug af Glücksbjerg og ejer af Dehns Palæ. Medaljerne inspirerede prinsen til at bestille Akademiets C.F. Hansen- og Thovaldsen-medaljer m.fl. hos medaljør Christen Christensen, der lærte prægeteknik i Paris.

Anne Haslund Hansens fortæller morsomt om den lille samling ægyptiske rariteter af små ushabtfigurer, samt 30 amuletter og indlæg i mumiekister doneret af den ukendte Georg Booth. Det kan undre, at hun ikke i sin omtale af Winkelmann og Høegh-Guldbergs samling nævner Wiedewelts Samling af ægyptiske og romerske Oldsager (1786), det første katalog på dansk, der beskrev og gengav oldsager. John Lund har tidligere skrevet om søofficeren Christian Tuxen Falbes betydning som agent og antikvar i Tunesien i 1820'erne, og indrager nu også hans arbejde for Vasecabinetet siden 1828 og de oldsager, han skaffede som dansk konsul i Grækenland i 1830'erne. Lunds artikel tydeliggør Falbes vigtige rolle, hans omhyggelige katalogarbejder og bringer en liste over hans gaver til majestæten 1832-46. Der er et hesteben fra en metope på Parthenon-templet, et hovedværk »omend måske noget overvurderet – i græsk arkitektur og kunst«, skriver Lund om templet, en forfriskende bemærkning, det ville vi gerne læse mere om. Lund mener, at J.L. Ussing medvirkede til at 200 antikke vaser og oldsager sendtes af arkitekten Chr. Hansen fra Athen til samlingen i 1847. Det lyder dog mærkeligt, Hansen brød sig ikke om Ussing, og vi venter stadig på museumsfolkens historie om den Hansens'ske samling, det kan blive spændende.

Anders Monrad Møller har skrevet en mosaik om samlingernes betydning for Christian VIII med håndplukkede citater fra kongens dagbøger, det er ganske morsomt og oplysende, men der savnes supplerende forklaringer og referen-

cer til kollegers arbejder, citaterne svæver i luften og har ikke speciel relevans til netop Nationalmuseet. Bogen afrundes af Jørgen Jensen, der i 1992 udgav *Thomsens Museum*. Han går utraditionelt til værks i beskrivelsen af samarbejdet mellem kongesønnen og borgersønnen Chr. Jürgensen Thomsen; et jævnaldrende, jævnbyrdigt par præget af tidsånden, og takket være kongens indsats kunne hans samlinger »overgives til det unge folkestyre som en kostelig arv fra enevældens tid«, konkluderes det. Den udenforstående bliver så glimrende oplyst om dette i bogen *Christian VIII og Nationalmuseet*.

Ida Haugsted

Emanuela Barrellai: Herman Schubart, Udgiverselskabet for Historisk Samfund for Fyns Stift, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 1998, 80 s., ill., 125 kr.

Den danske diplomat Herman Schubart (1756-1832) er nok mest kendt som svoger til finansminister Ernst Schimmelmann, som ejede det kendte landsted Sølyst ved Skovshoved.

Det var dette familieskab, som skaffede Herman Schubart en arvefjende i grev Anton Wedel-Jarlsberg. Den halvforrykte greve mente nemlig, at Schubart, takket være den schimmelmanske kreds, havde franarret ham en diplomatisk post. Men ellers var Schubart en vellidt og dygtig gesandt for Danmark i flere lande, indtil han i 1819 slog sig ned på Sollerupgård på Fyn.

Det er med udgangspunkt i denne sidste periode og i hans efterladte erindringer, at lektor Emanuela Barrellai har skrevet bogen. Den fremtræder som et overordentlig smukt billedværk, men teksten lever ikke helt op til udstyret. Handlingsforløbet virker springende og forvirrende, og man kan ikke lade være med at ønske, at forfatteren havde ladet sig nøje med at få oversat Schubarts erindringer til dansk. Selv har hun fået disse, som er skrevet på fransk, for fem år siden sat i trykken på originalsproget. Forfatterne må imidlertid roses for at vække interesse for den danske diplomat, som er en betragtning værd for vores kendskab til periodens historie.

Hasse Neerbek

Claus Bjørn (udg.): Dorothea Charlotte Hermine von Rosen. En hoffrøkens erindringer 1844-46, 1999, 62 s., ill., 98 kr. Forhandles gennem Knud Grøphic Consult, Odense.

Selvom der ikke er tale om en stor kildeudgivelse, hverken af omfang eller indhold, fortjener dog Dorothea Charlotte Hermine von Rosens (1823-1909) erindringer at fremhæves på grund af deres kulturhistoriske værdi. Amtmandsdatteren Dorothea von Rosen fra Segeberg i Holsten var fra 1844 hofdame hos Christian 8.'s dronning Caroline Amalie, hvor hun loyalt forrettede sin tjeneste indtil dronningens død i 1881, et hverv der næsten synes at have været et kald for hende. Man fornemmer tydeligt hofdamens store ærbødighed og loyalitet over for både dronningen og kongen, der begge kom til at indtage en stor plads i hendes liv og gerning. Dorothea von Rosen blev aldrig et af hoffets midtpunkter og ønskede det heller ikke.

I første række kom hendes arbejde for dronningen, og hun opstillede tidligt nogle retningslinjer: »Efterhaanden, som jeg bedre lærte Forholdene og Menneskene at kende, følte jeg mig mere hjemme i min Stilling, og min Kærlighed til Dronningen voksede Dag for Dag. Efter de forskellige Samtaler med højerestillede, foresatte og andre Mennesker kom jeg til den Beslutning: 1) Aldrig at blive træt i Hensyntagen til overordnede og ældre. 2) Altid at forholde mig passiv, hvor jeg intet havde at gøre eller behøvede at handle, 3) og aldrig at tabe Selvbeherskelsen. Med disse Fortsæt for Øje haabede jeg heldigt at kunne løse min Opgave ved Hoffet« (s. 34).

Hofdamens erindringer belyser især Caroline Amalies helt egen kreds ved hoffet, hvor man bl.a. møder N.F.S. Grundtvig, men også det danske hof i 1840'erne, hvor brydningerne mellem dansk og tysk bidrog til at ødelægge idyllen i kongefamilien. Desuden indeholder erindringerne en række karakteristikker af kongefamiliens medlemmer og Dorothea von Rosens kolleger. Bogen, der er forsynet med et udmærket forord samt personfortegnelse og noter, fremtræder i et læsevenligt udstyr, som indbyder til fordybelse i hoffrøkenens verden.

Christian Larsen

Erik Nørr (udg.): Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909 I-IV, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie/Odense Universitetsforlag, 1999, 1571 s., ill., 795 kr.

Igennem 55 år holdt de to venner Otto Møller og Thomas Skat Rørdam kontakten ved lige igennem en omfattende brevvæksling, hvoraf de 492 er bevaret og foreligger nu atter på tryk. Allerede i 1915-16 udgav Thomas Skat Møllers søn Hemming Skat Rørdam korrespondancen mellem faderen og Otto Møller, men i en stærkt beskåret udgave. Dels var 200 breve udeladt, dels

var der foretaget større eller mindre beskæringer i de øvrige. Det sidste skete af hensyn til personer, der endnu levede, og som var omtalt i stærke vendinger. Bl.a. havde Otto Møller lige efter tabet af hertugdømmerne i 1864 skrevet til Thomas Skat Rørdam, at »ja hvem Gud vil revse, dem sender han en Gliksburger til Konge, thi der er dog nok Ingen, der var mere tjenlig til at kue det Sunde og fremlokke det Usunde«. Dette udsagn blev sammen med Rørdams replik om Christian 9.'s store enfoldighed udeladt. I 1915-16 var det nemlig ikke passende for en søn af biskoppen og den kgl. konfessionarius at offentliggøre sådanne bemærkninger. Også mange andre steder var mindre behagelige udsagn om chefer, kolleger, politikere og andre skåret væk.

Det må derfor hilses velkommen, at arkivar, dr.phil. Erik Nørr har påtaget sig det store arbejde med en ny- og genudgivelse af brevene, der samtidig markerer Selskabet for Danmarks Kirkehistories 150 års jubilæum. Nørr er en meget fin kender af perioden og har tidligere udgivet Otto Møllers og Jakob Severin Deichmann Branths brevveksling (1986).

Otto Møllers (1831-1915) og Thomas Skat Rørdams (1832-1909) fædre var bekendte, så de to drenge kendte hinanden, inden de i 1850'erne begyndte at læse teologi sammen. Selvom de havde fælles baggrund og udgangspunkt i grundtvigianismen, formede deres karrierer sig forskelligt. Efter embedseksamen tog Otto Møller hjem til Gylling præstegård øst for Horsens, hvor han forblev til sin død, først som faderens kapellan, siden som sognepræst. Til trods for at Otto Møller forblev i sin præstegård (og nødtigt forlod den), bevarede han kontakten til det lærde miljø, dels gennem en omfattende brevveksling, dels ved utallige tidsskriftsartikler og 33 bøger. Dette gjorde ham til en af tidens mest toneangivende teologer.

Thomas Skat Rørdam var den mere udadvendte, der gradvis steg i graderne, selvom det holdt hårdt. Som grundtvigianer mødte han modstand ved universitetet og særlig hos Sjællands biskop H.L. Martensen. Det lykkedes ham dog at blive sognepræst på Sydvestsjælland, også fordi man gerne så ham væk fra hovedstaden. Først i 1880 opnåede Rørdam at blive forfremmet til sognepræst ved Helligåndskirken. Derpå fulgte så udnævnelsen til Holmens provst i 1886, og som den første grundtvigianer blev han i 1895 Sjællands biskop.

På grund af de lange afstande mellem de to venner blev brevene et vigtigt middel til at opretholde kontakten. Stort set alt blev diskuteret. Det kunne være den nyeste teologiske litteratur, hvor der ikke blev lagt imellem fingrene. Rørdam skrev således om N.G. Blædels bog *Grundtvigianismen og den danske Folkekirke* (1873): »har Du læst Mage til løst og uvederheftigt Sludder? saadan rigtig Kællingseludder«. Ingen af de

to venner brød sig meget om biskop Martensen, og hans bøger blev også modtaget meget køligt. Martensens hovedværk *Den christelige Ethik* (1871-78) var ifølge Otto Møller »en velsmagende Bid for alle de fine, svage Maver; der er Sandheden tempereret, saa Ingen udsætter sig for Forkølelse i kold Alvorlighed«. Det bedste, man kunne sige om bogen, var, at den var »en christelig Moralskabsbog«; morsom var den jo, og ukristelig kunne den jo ikke være. Da anden del udkom i 1878, var det stadig Martensens »*Middelvejsmoral*«, der irriterede Otto Møller. Desuden syntes Møller, at Martensen havde placeret sig selv på »*Idealets Højde*«, hvorfra han belærte folk.

De var også hinandens sparringspartnere, når det gjaldt egne bøger. De sendte hinanden manuskripter til gennemlæsning og fik råt for usødet tilbage. I 1870'erne arbejdede Otto Møller på en bog om Jesu liv på jorden, og Thomas Skat Rørdam fik i 1875 en del af manuskriptet at se. Han bebrejdede, at Otto Møller forfulgte Lukas med »uudslukkeligt Had«, at stoffet ikke var tilstrækkeligt gennemarbejdet osv. Endelig brød han sig ikke om, at Møller nedgjorde alle, der var af en anden mening, »som om de enten var komplette Idioter eller snedige Forførere«. Ven-skabet var imidlertid så stærkt, at det holdt til trods for de hårde bedømmelser.

Tidens begivenheder og personer blev flittigt diskuteret og kommenteret. Således træder Georg Brandes ind på scenen i 1875. Thomas Skat Rørdam havde lært ham at kende ham hos sine svigerforældre og fandt, at han var en interessant forfatter, »der til en sjælden Grad af Fuldkommenhed forstaar at »gruppere sin Fortælling«. Men Thomas Skat Rørdam undlod heller ikke at bemærke, »at dersom det er muligt at Djævelen kan laane et Mske noget af sin Kraft til at besnære og forføre dem, der er begyndt at komme paa Glatis, da har han laant Brandes dem«.

Ved systemskiftet i 1901 overtog venstremanden J.C. Christensen Kultusministeriet, og Otto Møller gav deres nye chef følgende skudsmål: »en snu, lodden, men daarlig oplyst Person, en almindelig pseudeogrundtvigiansk Degn, der naturligvis ikke forstaar sig paa alt det, han skal have med at gøre«.

Man får også et levende indblik i præstegårdsliv og familieforhold i forrige århundrede. Især hos Otto Møller var barnedøden tæt på, og i årene mellem 1871 og 1882 døde fire af Otto Møllers i alt fem børn. Da datteren Ingeborg døde i 1871, skrev han til Thomas Skat Rørdam, at »jeg synes nu bedre end før at kunne forstaae, hvad det har at sige, at »Gud sparede ikke sin eneste Søn«.

Året efter havde Thomas Skat Rørdam besvær med at finde en ordentlig lærerinde til sine børn. Den første ansøger var »det underligste, ufornuftige Klokkefaar«, mens den anden var »et foruroligt intriguant og koket Fruentimmer, og hen-

des Undervisning tarvelig nok». Hertil svarede Otto Møller, at det nok ikke var helt uforskyldt. Han mente, at det hang sammen med, »at det skal være en fin Lærerinde, det er En, der er stor i Musik og i alskens Tungemaal«. Hvis Thomas Skat Rørdam ville nøjes med »en mere »folkelig« Børneoplærse, saa kunde man ogsaa faae det udført ved et mere menneskeligt Redskab«. Senere i livet havde pigerne alligevel ingen nytte af »alt dette Stads«, som en stadslærerinde proppe- de i hovederne på dem!

Dette er blot et uddrag af det store og spændende materiale, der findes i de fire statelige bind, som det har været en fornøjelse at gennemlese. Erik Nørres forbilledlige udgivelse af brevene er forsynet med en god indledning, et fint noteapparat, bibliografiske oversikter over vennernes litterære produktion, slægtsoversikter og et omfattende personregister, alt præget af flid, grundighed og lærdom. De 492 breve er en hovedkilde til dansk kirke- og kulturhistorie i 1800-tallets anden halvdel, som man ikke vil kunne komme uden om, når man beskæftiger sig med tiden.

Christian Larsen

Mette Skougaard og Jesper Herbert Nielsen (red.): Bondegård og museum. Frilandsmuseernes teori og praksis, Rapport i anledning af Frilandsmuseets 100-års jubilæum 1997, Landbohistorisk Selskab 1998, 203 s, ill., 168 kr.

Seminarrapporten *Bondegård og museum. Frilandsmuseernes teori og praksis* gir en interessant innføring i bondegårdsundersøkelsenes og frilandsmuseenes historier i Danmark. Svenske og norske bidrag bidrar til å kaste lys over utviklingen av frilandsmuseer og bondegårdsundersøkelser også i disse landene. Ettersom rapporten er en samling av bidrag til et seminar i anledning av Frilandsmuseets 100-års jubileum, ligger dens fokus naturlig nok på danske forhold. Seminaret samlet fler generasjoner bondegårdsforskere, noe som også gjenspeiler seg i bokens tekster. Vi har fått erfaringsbaserte tekster som dokumenterer utviklingen av, erfaringer med og endringer i både museumsvirksomhet og bondegårdsforskning. Men det er også gitt plass til større syntetiserende artikler som setter virksomheten inn i historiske sammenhenger, og artikler som fokuserer på fagteori og -praksis. Med andre ord: dette er et blandingsprodukt som både gir dokumentasjon og problematiseringer av fenomene bondegårdsundersøkelser og frilandsmuseer.

De tretten bidragene er rubrisert under tre hovedbolker: Studiet av den landelige bygnings-

kultur, Byggeskik og museum og Bondegårdsundersøgelser. Som man kan lese ut av disse overskriftene er hovedproblemstillingene det å undersøke bondegårder og å sette dem opp på museum, og ikke andre sider ved frilandsmuseene. En innvending mot boka er at bare et fåtall av artiklene bringer inn kulturhistoriske strømninger, museumspolitiske avgjørelser og ikke minst spørsmål knytta til museenes publikum og museenes virkning i samfunnet.

Et unntak er bokens desidert lengste og for meg den mest givende artikkelen, Tonte Hegards »Trek av den norske friluftsmuseumsbevegelsens historie«. I tillegg til å sette friluftsmuseenes framvekst en kulturhistorisk ramme og å gi en oversikt over endringer i den norske museumspolitikken fram til i dag, stiller også Hegard spørsmål ved hvordan friluftsmuseene virket på de besøkene den gang de var nye. Jeg kunne ønsket meg fler spørsmål av denne typen – om publikums reaksjoner, om forholdet til andre typer »underholdning«, om endringer i oppfattelsen av friluftsmuseene i politiske institusjoner, om skjæringsfeltet mellom forskning, folkeopplysning og nasjonsbygging – i anledning av museets 100-årsjubileum, men da hadde det blitt et annet seminar og en annen rapport. Men det kunne ha vært en nyttig motvekt mot at historiene om de nordiske friluftsmuseene, og i denne boka også bondegårdsundersøkelsene, fort henfaller til en historie om enkeltmenns initiativer, visjoner og utrettelig arbeid. De gjorde selvsagt et stort og viktig arbeid, men de virket i og med sin kultur, og grunnet til at jeg setter pris på Hegards artikkel, er at hun understreker den historiske situasjonen som preget aktørenes handlinger.

Bjarne Stoklunds innledende artikkel gir også en bakgrunn å se bondegårdsundersøkelsene mot. Den ser danske bondegårdsundersøkelser i et kulturhistorisk og museologisk perspektiv og gir, selv om den fokuserer på tre generasjoner bondegårdsforskere, en ramme å forstå framveksten av bondegårdsundersøkelsene og friluftsmuseene utfra. Og artikkelen hans gir et godt inntak til å gi seg i kast med problemstillingene i resten av boka. Han stiller både spørsmål ved hvorfor den landlige byggeskikken, dens utvikling og dens regionale variasjoner ble et viktig vitensfelt mot slutten av forrige århundre – og han stiller det like åpenbart viktige spørsmålet om hvorfor forskningsfeltet tapte interessen i løpet av 1960-årene. Han viser til at nyere bondegårdsundersøkelser har hatt som formål å belyse kulturell forandring i det 19. og 20. århundre, mens de eldre undersøkelser søkte de lange linjene i kulturutviklingen. Og han ønsker seg mer av denne typen undersøkelser som ønsker å rekonstruere de lange linjene i kulturutviklingen fra vikingtiden til i dag. Dette gir et interessant spenn i forhold til artiklene i

bokens siste del, og særlig bokens siste artikkel, »Nationalmuseets pilotprojekt til genoptagelse af bondegårdsundersøgelserne«, der det gis en detaljert redegjørelse for hvorfor og hvordan man ønsker å vektlegg og undersøke den nyere tid fra 1850 og framover.

I en bok med 13 bidrag kan ikke alle nevnes – men som forskjellige perspektiver på fenomenet bondegårdsundersøkelser og frilandsmuseer har de gitt meg et ypperlig inntak. Hadde dette vært en bokutgivelse måtte bidragene strammes inn og ensrettes i større grad – men da tror jeg man hadde gått glipp av de forskjellige stemmene og de ulike erfaringene som kommer til uttrykk, og den underholdende blandingen av dokumentasjon og diskusjon.

Brita Brenna

Bjarne Stoklund (red): Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale, Museum Tusculanums Forlag, 1999, 234 s., 198 kr.

Kulturens nationalisering afdækker med en artikelsamling en række emner, der ud fra forskellige vinkler repræsenterer »et etnologisk perspektiv på det nationale«. Som Stoklund i indledningen udtrykker det: »At analysere den proces, hvorved elementer fra »den gamle verdensorden«, fra naturen, fra historien eller fra dagliglivet vælges ud, tillægges ny betydning og bygges sammen til et nyt kulturelt system, er etnologernes spændende hovedopgave i studiet af det nationale«. Det er der kommet en til tider læseværdig og interessant bog ud af, til tider er emnet ikke helt så heldigt grebet an.

Tine Damsholts artikel har karakter at være bogens teoretiske fundament. Centralt for hendes artikel »Om begrebet folk« står skiftet fra 1700-tallets politiske nationsbestemmelse, forbundet med tiden omkring den franske revolution, til i 1800-tallet en kulturel nationsbestemmelse, knyttet til den tyske højromantik. Damsholt bruger blandt andet sognetopografier, eksemplificeret med Joachim Junge og Niels Blicher fra 1790'erne, til at illustrere to forskellige positioner i den samme patriotiske diskurs, men dog med det fælles udgangspunkt, at de ikke tillægger almuens kultur nogen værdi i sig selv. Denne holdning skifter i løbet af 1800-tallet, bl.a. under indflydelse af den tyske højromantik, til en opfattelse, hvor almuens får en egen værdi, hvilket anskueliggøres blandt andet med C.F. Allen, H.F. Feilberg og Christian Molbechs udgivelser. Damsholts pointe er jo spændende nok, men præget af mange gentagelser og sine steder manglende klarhed. Og helt grundlæggende savner man som læser et par overvejelser over

de her citerede kilders repræsentativitet. Sandt at sige virker det som om, at der mangler en smule greb om tingene.

Bjarne Stoklund bidrager til bogen med indledningen og to artikler om hhv. bondebygninger og folkekarakter i relation til den dansk-tyske grænse og 1800-tallets verdensudstillinger. Stoklunds indledning er veldisponeret og velskrevet og giver en oversigt over emnet, som man bliver klogere af. Stoklund redegør for måden, hvorpå den kristne enhedskultur udfordres af renæssancen og reformationen og endelig kuldcastes af den franske revolution i 1789, som river de gamle forståelsesmodeller ned: religionen, standssamfundet og fyrstemagten af Guds nåde. I tomrummet voksede »det nationale« frem, og Stoklund skelner mellem to idealtyper af nationer: den overvejende vestlige, »politiske« nation – »state into nation« -, der voksede ud af den franske revolution. Og den central- og østeuropæiske »kulturelle« nation – »nation as culture«, der fik sit idémæssige grundlag fra den tyske romantik.

I artiklen »Nationernes kulturelle arena. 1800-tallets verdensudstillinger« ser Stoklund det 19. århundredes store verdensudstillinger som det første virkelige massekommunikationsmiddel, der blev brugt som en konkurrence mellem de industrialiserede nationer, og som udviklede sig til også at være en kappestrid om kultur. De enkelte landes udstillinger blev brugt til at lade en formodet særlig national kultur eller stil komme til udtryk, og Stoklund påpeger, at flere af elementerne fra verdensudstillingerne (folkedragterne, befolkede bondestuer mv.) kom til at udgøre den væsentligste del af indholdet i de nye folke- og frilandsmuseer, der voksede frem i 1800-tallets slutning. Det er en interessant og god artikel med en enkelt tankevækkende perspektivering om EXPO 92 i Sevilla. Den anden artikel af Stoklund »Bondebygninger og folkekarakter. Striden om »den etnografiske grænse« mellem dansk og tysk 1840-1940 er ikke uinteressant, men man spørger sig selv, om emnet virkelig kan bære en hel artikel. Efter min mening kunne artiklens emne med fordel have været integreret i Mette Skougaards bidrag til bogen.

Skougaards artikel »Ostenfeldgården og den dansk-tyske strid om den nationale arv« er museologisk interessant. Skougaard påviser et skifte fra C.J. Thomsens samling af systematiske arrangerede genstande til de nye folkemuseers egentlige udstillinger (blandt andre Bernhard Olsens Frilandsmuseum i Lyngby, åbnet 1901), hvor man lagde vægten på at sætte genstandene ind i mere visuelt appellerende sammenhænge. Med afsæt i en trefasemodell påviser Skougaard, hvorledes musealiseringen af folkekulturen medvirkede til at gøre den folkelige kultur til en del af den nationale identitet, og afslutningsvis

lægger hun op til en diskussion om to indfaldsvinkler til museerne: er museerne arkiver/magasiner til opbevaring af historiske kilder, som gennem en analytisk tilgang fokuserer på de materielle levn, eller er museerne institutioner, der gennem en naturalistisk, iscenesættende tilgang skal medvirke til at tilfredsstille et behov for identitet ved at lede publikum til at identificere sig med nationale traditioner?

Edith Mandrup Rønn sætter sig i sit bidrag »Individernes generalstrejke mod folkestamens liv«. Kampen for en befolkning af »god kvalitet« mellem to stole, hvor hun på den ene side (jf. artiklens indledning s. 66) har som formål at påvise, at den tyske og danske model for arvehygiejne havde samme aner og samme mål, nemlig en tilbagevenden til en »renere« nordisk race, og på den anden side hæfter sig ved, at det ikke er de videnskabelige resultater, men formidlingen af dem, der skaber den politiske opmærksomhed (s. 74). Denne påstand kunne i sig selv bære en artikel, ville jeg mene, for den kunne godt trænge til at blive analyseret og beskrevet nøjere, end Rønn gør det. Rønns artikel er ikke veldisponeret, men springende, og artiklens to sidste afsnit om »Trællen, bonden og jarlen« samt »Slægtsarkivet« virker som umotiverede efterhæng.

Mikkel Venborg Pedersens artikel »Augustenborg mellem den gamle og den nye verden. De store modeller og det lokale liv« er et forsøg på at anskue nationalitetsforskning, ikke i de store generelle linier og udviklingsmodeller, men på lokalt plan gennem en undersøgelse af Augustenborgs hofbefolkning, som strukturelt og mentalt hørte hjemme i »den gamle verden« og med iboende præference for slesvig-holstenismen, set i modsætning til hertugdømmets dansksindede bønder – den nye tids folk. Det er et velskrevet forsøg på at overføre de store linier til lokalt plan. Mikkel Venborg Pedersen kunne sagtens have fået mere ud af sit emne, men artiklen fremstår som et af bogens mere originale bidrag.

Peter Dragsbo tager linien fra Venborg Pedersen op med artiklen »Mellem regionalisme og nationalisme. Ballum Slusekro og den slesvigske 'hjemstavnstil'«. Dragsbo bruger regionalismebegrebet i en komprimeret, men udmærket, nuanceret og pointeret artikel om byggeskik; på dansksindet side ikke kun et regionalt, men i høj grad også et nationalt projekt; på tysk side en regionalisme, grænsende til modkultur. Det regionale i en national konflikt er langt fra et entydigt begreb, påpeger Dragsbo.

Inge Adriansen beskriver i artiklen »Dannebrog – statens symbol eller folkets? Danske flagskikke gennem 150 år« Dannebrog som kongens og hærens flag og den stigende brug af Dannebrog som folkeligt flag frem til brugen af Dannebrog i 1990'erne. Artiklen er interessant og læseværdig, men det siger sig selv, at når man

i en artikel spænder over rundt regnet 500 år, er det ikke muligt at gå i dybden. Artiklens force ligger således i, at man som læser nok får en god, bred oversigt over Dannebrog og brugen af Dannebrog, men man griber sig selv i at have ønsket sig en grundigere gennemgang af enkelte emner. Det er f.eks. en af bogens få artikler med nutidig synsvinkel, og det kunne have været interessant og perspektiverende med en artikel alene om brugen af Dannebrog i 1990'erne med kortere afsæt i det historiske.

Sammenhængen mellem idræt og nationalisme i Norden belyses i en artikel af Niels Kayser Nielsen. Med udgangspunkt i J.L. Reventlows og P. Villaumes tanker frem til V. F. Nachtgall i 1700-1800-tallet påviser Kayser Nielsen skiftet fra en civilt præget kropskultur til en militær idræt. Det er en tråd, som Kayser Nielsen følger op til det 20. århundredes moderne velfærdsidræt med fokus på det legende og konkurrenceorienterede idræts- og friluftsmenneske. Side-løbende hermed beskriver og analyserer Kayser Nielsen forholdet mellem idræt og nationalisme i de nordiske lande som helhed, påpeger forskelle i relation til de forskellige vilkår for nationsbyggeri (specielt i relation til Finland har han nogle væsentlige pointer), og runder afslutningsvist af med at sige, at det faktisk er muligt at operere med en fællesnordisk model for idræt og nationalisme. Og det lykkes ham godt og overbevisende at demonstrere denne pointe og fastholde den artiklen igennem.

Anders Linde-Laursens artikel om Solvang falder, fordi flere af emnekredsene i bogen i øvrigt er ret snævert centreret om Sønderjylland, noget ved siden af, men det er nok mere bogens end Linde-Laursens problem. Artiklen forekommer præget af, at Linde-Laursen henter teoretisk stof ind flere steder fra uden at forholde sig reflekteret til det. Jeg ville mene, at han kunne bygge en glimrende artikel op alene på f.eks. Barbro Kleins »usamtidighedsbegreb« eller begrebsparret »nationale kulturprocesser« vs. »kulturprocesser i nationer«; for sidstnævntes vedkommende kommer han frem til pointen, at Solvang som ramme for personlig oplevelse og skabelse af identitet er skabt gennem en forening af elementer af danske nationale kulturprocesser med kulturprocesser i USA. Men denne metodebevidsthed bruger han ikke, og det giver hans artikel et rodet præg.

Samlet betragtet betoner bogen primært emner inden for den nationale kultur som f.eks. bondekulturen, museumsverdenen, herunder verdensudstillingerne, arvehygiejnen, Dannebrog og idræt med en overvægt på det sønderjyske område. Som læser savner man artikler fra f.eks. arbejderbevægelsens og højskolebevægelsens kulturer; to emnekredse, som er fuldstændig fraværende i bogen (bortset fra, at socialdemokratismen og idrætten behandles hos

Kayser Nielsen), og selvom Sønderjylland er oplagt som emnefelt, savner man dog et bredere perspektiv. Det forstærker det samlede indtryk af en til tider læseværdig og anbefalelsesværdig bog, men også en bog, der har sine svage sider.

Helga Mohr

Sascha Qvortrup: Kroppens kulturhistorie. Synd og sundhed i det 20. århundrede, Anis, 1999, 139 s., 175 kr.

Det er en ofte hørt konstatering, at kroppen i den moderne verden er genstand for lige så mange krav om askese og lige så mange syndsforestillinger som tidligere, nu blot med andre begrundelser. Det er da også hovedpointen i idehistorikeren Sascha Qvortrups bog *Kroppens kulturhistorie*, at der i vort århundrede er sket en verdensliggørelse af synden, idet den kristne afstandtagen til kroppen som syndens sted er blevet overtaget af tugtelsen af den af hensyn til sundheden.

Bogen tager afsæt i en beskrivelse af kroppens rolle i protestantismen, og forfatteren peger på, at kristendommen i to årtusinder har set kroppen som det utæmmelige, det dyriske, det svært kontrollable, lystens og dødelighedens sted i modsætning til den udødelige sjæl. Kroppen har været set som en byrde, tilbøjelig til synd; noget, som måtte tugtes af sjælen. Denne kristne, asketiske opfattelse af kroppen stod for skud i Nietzsches kritik af fornægtelsen af det jordiske liv – en kritik, der fik betydning i teologien – bl.a. i den danske kirkelige retning Tidehverv, som her i bogen bliver anskuet som en »katalysator« for udviklingen af et nyt syn på kroppen. Tidehvervs-folkene gjorde kraftigt op med f.eks. Indre Missions skelnen mellem frelste og ikke-troende og hævdede, at mennesket altid var synder på samme tid som det var retfærdigt. Synden blev nu mindre et spørgsmål om at følge visse regler end om den enkeltes forhold til Gud; mindre et spørgsmål om gerning end om tro. Den havde ikke længere noget at gøre med skelnen mellem krop og ånd. Det betød, at kroppen kunne gøres fri, men paradoksalt nok også, at kristendommen mistede interessen for kroppen (hvordan denne omdannelsesproces mere præcist er foregået fremgår dog ikke).

Gennemgangen af kroppens frigørelse fra den religiøse synd og overvejelserne over grænsen mellem synd og ikke-synd leder forfatteren over i korte redegørelser for en række kulturteoretiskeres syn på grænser og deres overskridelser, renlighedsregler osv., uden vi dog som læsere bliver helt klare over, hvilke indsigter det giver. Bogen afsluttes med en længere diskussion dels af den måde, »sundhedskulturen« (hvad det så

end er) har overtaget synet på kroppen som syndig – fordi hensynet til sundheden netop fordrer tugtelse, selvkontrol og selvransagelse, dels af kroppens tvetydige position i det moderne. Kroppen er her både frigjort og dyrket som selvstændig størrelse med sin egen værdi som noget ægte, og den er noget, der må beherskes; et objekt for samvittighedsnag og dermed syndig.

Også i denne bogens sidste del er der interessante betragtninger, som dog kunne have fortjent en lidt grundigere behandling og lidt mere belæg. Det fremgår – utvivlsomt med god ret – at kroppen i moderniteten (eller det, forfatteren kalder »det modernes aftenrøde« (s. 113)) er præget af paradokser, men det havde været velgørende med en mere udfoldet diskussion af denne paradoksale situation. Qvortrup fastholder således, at den moderne frisættelse af kroppen kun er tilsyneladende og kroppen stadig er noget, der skal beherskes, men samtidig også, at »tilværelsen er blevet situativ (...) man forholder sig til et let tilværelse i nuet – uden forpligtelser, for der er ikke noget at føle sig forpligtet overfor« (s. 116). Og at jeg' ets længsel er i centrum, selvom det i næste sætning hedder, at subjektet er placeret i periferien.

Bogen bygger – når afsnittet om Tidehverv undtages – udelukkende på sekundærlitteratur, og det er derfor lidt uheldigt, når henvisningerne til tider synes noget tilfældige eller ligefrem fraværende. Det betyder, at tidsåndsdiagnoserne til tider forekommer noget postulatoriske, f.eks. når bogen indledes med ordene: »Verdens vægt og tyngde er tilsyneladende forsvundet i en hvirvelstrøm af informationer. Det er overfloden af informationer, der bevirker, at vi mennesker bliver som vægtløse i det store vidensrum« (selv føler jeg mig ret beset ikke særlig vægtløs!). Problemet er gennemgående bogen igennem, som når det (s. 7) hedder, at vi lever i en tid, hvor det mest stabile er forandringen, eller s. 93 hedder, at »mennesket [jagter] forvildet fundt og forsøger at tæmme sig selv«. Jeg savner belæg eller begrundelser for de noget løsrevne udsagn, men også en præcisering af, hvem talen egentlig er om. Af samme grund har jeg vanskeligt ved at se, at det skulle være en egentlig kulturhistorie (som ellers titlen indicerer). Men bogen var næppe heller tænkt som sådan.

Signe Mellemgaard

Thomas Söderqvist, Jan Faye, Helge Kragh og Frank Allan Rasmussen (red.): Videnskabernes København, Roskilde Universitetsforlag, 1998, 276 s., ill., 295 kr.

Videnskabshistorie er en ret ny disciplin i Danmark, men den udvikler sig rask i disse årtier.

Der er meget at indhente, for videnskaben har længe været en af de vigtigste faktorer i udviklingen, dens potentiale vokser stadig, og derfor skal dens filosofi, sociologi og historie dyrkes.

I de forskellige fremstillinger af Københavns historie er der næsten intet om videnskaberne. De enkelte videnskabelige discipliners historie er beskrevet, bl.a. i universitetshistorier, men der er behov for at studere dem i deres samfundsmæssige sammenhæng. Det er formålet med denne antologi. Perioden er ca. 1880-1960 og stedet er København. Forfatterne kommer fra Netværk for videnskabshistorie og videnskabsfilosofi, som Statens Humanistiske Forskningsråd finansierede fra 1994-98.

København er på mange måder ideel, når man vil studere byen og videnskaben. Stor nok til at rumme god videnskab og samtidig overskuelig. Forsynet med righoldige samlinger og velvillige fonde. Videnskabelige centre i overkommelig afstand fra hinanden. I indledningen peger redaktørerne på, at København i denne periode var »en videnskabelig storby«. Midt i perioden udtalte det Rockefeller-finansierede Institute of International Education, at »man får lyst til at sende resten af Europa i skole i Danmark«. Redaktørerne må konstatere, at byen ikke har kunnet holde niveauet. Oprettelsen af nye videncentre er ikke hele forklaringen; forsigtigt nævnes »den store universitetsreform i 1960'erne«.

De 12 forfattere fordeler sig pænt mellem humanistiske, samfunds-, natur- og lægevidenskabelige fag, og det lykkes dem at påvise mange forbindelser fra det enkelte fag til både nabofag og fjerne fag, ja helt til politiske kredse og kunstneriske cirkler.

Frans Gregersen præsenterer Lingvistikredsen, grundlagt 1931 omkring Louis Hjelmslev. Med sin insisteren på videnskabeliggørelse af humaniora fik kredsen væsentlig betydning for sprogvidenskaben, men iøvrigt var den ret isoleret. Dansk filosofi behandles af to forfattere. Carl Henrik Koch placerer Harald Høffding som den mest indflydelsesrige filosof i periodens begyndelse og tegner skitser af efterfølgerne, hvoraf Jørgen Jørgensen var den mest fremtrædende. Disse filosoffer havde forbindelse med Niels Bohr og andre naturvidenskabsmænd og med hovedstadens litterære og intellektuelle elite. Jan Faye påviser forbindelserne i mellemkrigstiden fra »den logiske positivisme« via den tyske Bauhaus-skole til funktionalismen i dansk arkitektur. Jan Fogt skriver om Sigmund Freud i dansk psykiatri fra århundredets begyndelse til dets midte. Der var interesse for hans tanker, men større skepsis, også i lægevidenskaben.

Helt central er Lene Kochs historie om kontakt mellem Københavns kommune og arvelighedsforskerne. Socialborgmesteren bad i 1938 forskerne undersøge et antal familier, der belastede det sociale system. Var der zigøjnerblod i

dem? Kunne man begrænse problemerne, der vel måtte være arveligt betingede? I deres svar 1943 afviste forskerne, at problemerne var af arvebiologisk art. Dansk forskning i Grønlands eskimokultur med Knud Rasmussen som drivende kraft skildres af Kennet Pedersen; de etnologiske samlinger på Nationalmuseet bragte Danmark i front internationalt, og en landsindsamling i 1923 viste, at befolkningen påskønnede dette.

Ingeniørerne var centralt placerede, når forskningsresultater skulle anvendes i praksis. Henrik Harnow fortæller, hvordan ingeniørerne fik forbedret deres uddannelse og organisering og etablerede sig som et stærkt netværk, ikke til at komme uden om. Kemikerne i København er blevet undersøgt af Anita Kildebæk Nielsen. Deres interne netværk var stærkt og blev benyttet til erfaringsudveksling, men samfundsmæssigt var de næsten usynlige.

Niels Bohr og hans Institut for Teoretisk Fysik (1921) var dansk videnskabs sejrstejn. Joachim Mærner fortæller om Københavnerskolen, hvor højt kvalificerede forskere fra hele verden trivedes hos den sokratiske mester. Igen peges der på de overskuelige forhold og kontakterne til andre forskere i København. Flere af artiklerne omtaler støtten til dansk forskning fra USA, især fra Institute of International Education. Finn Aaserud har besøgt dette instituts arkiv og fortæller om dets støtte i 1920'erne ikke bare til Niels Bohr, men til flere andre forskere og institutter.

Nogle forskere havde en lang vej at gå. Thomas Söderqvist fortæller om Niels Kaj Jerne, der blev sent færdig med sin uddannelse, fordi bohømelivet trak så stærkt i ham. Han fik nobelprisen for sin forskning i immunologi –uden at opgive sin »stræben efter en storbyidentitet«.

Kildematerialet til videnskaben behandles af Frank Allan Rasmussen i bogens sidste artikel. Det kgl. Bibliotek og Rigsarkivet ligger med værdifuldt materiale fra gammel tid, men det konstateres, at mange papirer er gået tabt hos forskere og institutter, og først i de seneste år er arbejdet med lokalisering og registrering blevet systematiseret. I dette arbejde hævder navnlig Niels Bohr Arkivet sig smukt. Videnskabshistorien har gode udsigter i Danmark, og denne bog giver den et kraftigt skub fremad.

Sigurd Rambusch

Harry Haue, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen: *Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998*, Undervisningsministeriet, 1998, 477 s., ill., 350 kr.

Det er glædeligt, at Undervisningsministeriet har markeret 150-års jubilæet for statens tilsyn med gymnasieskolerne med udgivelse af tilsynets historie, for det er der kommet en rigtig god bog ud af, som bør læses af mange flere end bogens titel umiddelbart appellerer til. I forordets første linie står: »Bogen handler om tilsynet med den højere skole gennem 150 år«. Så kort kan det siges, og forfatterne holder ord, der er ingen unødige svinkeærinder i bogen. Det er en bog om undervisningsinspektørernes og fra 1963 direktørernes, forvaltning af embedet som »*ledvogter til de akademiske studier*« – 21 personligheder (12 fra 1848-1906, 5 fra 1906-1963 og 4 fra 1963-1998) med en indsats, der varierer fra det næsten anonyme til sværvægtspræstationer, hvis ry vil leve langt ud i fremtiden. Med udgangspunkt i især sværvægternes tanker og ideer, skrives om tilsynets forhold til undervisningssektoren, det politiske liv, statsadministrationen og organisationerne.

Bogen er også en skildring af, hvorledes både den materielle, intellektuelle og politiske udvikling i det danske samfund løbende ændrede kravene til indholdet og kvaliteten af det gymnasium, hvorfra i første omgang universitetet, og senere hen også andre højere læreanstalter, har rekrutteret deres studenter. De bedste inspektører var netop de, der forstod at læse tiden og tage konsekvensen i forvaltningen af embedet.

Bogens 3 hovedafsnit har hver sin forfatter. Første hovedafsnit dækker perioden 1848-1888, andet 1888-1945 og tredje 1945-1998. Den overordnede disposition følges nøje i alle 3 afsnit, men helhedspræget forstyrres alligevel af andet hovedafsnits relativt begrænsede omfang og nogle ulogiske tidsskel mellem hovedafsnittene.

Første afsnit er en levende skildring af især professor J.N. Madvigs opbygning af undervisningsinspektionen og hans engagerede og samvittighedsfulde men også enerådende forvaltning af embedet gennem 26 år. Erik Nørr har gjort stor brug af originale arkivalier bl.a. fra Madvigs hånd, og skaber en klar profil af en klog embedsmand i folkestyrets første år, og han formår af veksle mellem detaljer og store linier uden at bryde tekstens naturlige fremdrift.

Det er en skam, at Erik Nørr stopper allerede i 1888, hvor professor M. Cl. Gertz overtog formandsposten for den 3. mand store undervisningsinspektion, som i 1875 tog over fra Madvig. Hvis han havde dækket perioden helt frem til den store gymnasiereform i 1903 eller til 1906, hvor S.L. Tuxen bliver undervisningsinspektør, havde der været et logisk skel mellem de to første afsnit.

En uheldig konsekvens af skellet i 1888 er, at andet hovedafsnit kommer til at dække 57 år, hvorunder inspektionen fik talrige afgørende påvirkninger, såsom fx skolereformen i 1903, inspektionens omdannelse i 1906, indførelsen af ob-

ligatorisk pædagogisk kursus, kvinders adgang til højere uddannelse, 2 verdenskrige, Socialdemokratiets vækst frem mod regeringsmagten, den forøgede tilstrømning til gymnasiet og overgangen fra det klassiske dannende gymnasium til et videnskabeligt bredt favnende gymnasium. Alle disse emner kunne hver for sig have været genstand for nærmere undersøgelse. Det bliver der dog ikke helt plads til, idet Vagn Skovgaard-Petersens hovedafsnit er disponeret til »kun« 53 sider mod de to andre på henholdsvis 156 og 166 sider. Det fremgår ikke, om denne vægtning af hovedafsnittens omfang er bevidst, men det har dog forhindret, at bogen blev en for stor »mursten«. Andet hovedafsnits relativt mindre omfang er opnået ved en beskæring af detaljerigdommen og eksemplerne og ved en mere summarisk beskrivelse, men indholdet er på samme høje faglige niveau som de to øvrige afsnit. Fra denne periode skal nævnes den helt centrale skikkelse, A.C. Højberg Christensen, som havde embedet som undervisningsinspektør i hele 31 år.

Andet hovedafsnit slutter i 1945 uden klar begrundelse. Krigens slutning er et naturligt skel i mange sammenhænge, men ifølge bogen gælder det ikke for tilsynets virke, inspektionens virke under krigen beskrives således på kun én side. Skellet mellem de to sidste hovedafsnit burde, i lighed med skellet mellem de to første hovedafsnit, være skubbet nogle år frem til det logiske skel ved den store skolereform i 1958, hvor også Sigurd Højby overtog posten som undervisningsinspektør.

I tredje afsnit om efterkrigsperioden frem til jubilæumsåret 1998 har Harry Haue formået at give en engageret og sagkyndig skildring af undervisningsinspektionens, fra 1963 Direktoratet for Gymnasieskolerne og HF's og fra 1990 Gymnasieafdelingens administration, og ikke mindst af demokratiseringen, som fulgte direktoratets dannelse i 1963. De forskellige interesseparters holdninger, visioner og ideer samt indbyrdes samarbejde og klammerier beskrives, og jo tættere han kommer på vor tid vil flere og flere kunne smile eller sukke genkendende til diskussionerne om fx enhedsskolen, nedbrydning af faggrænserne, faglighed og valggymnasium m.m.m.

Billedmaterialet er glimrende. Der er portrætter af alle centrale personer i tilsynets historie, udvalgt med omhu, så de illustrerer både udseende og personlighed. Embedsmandens ændrede rolle i tilsynets 150-årige historie illustreres levende ved portrætterne af professor J.N. Madvig (s. 47) og undervisningsminister Margrethe Vestager (s. 399). Madvig sidder ensomt og roligt ved en imponant pult med hånden let mod kinden og studerer en tyk bog, mens Vestager sidder i sit ministerkontor over for en interviewer og understreger sine ord med energisk mimik og gestikulation, mens computeren i baggrunden venter på, at hun genoptager arbejdet. Madvig

var sin egen selvbevidste herre, hvis opgave det var at vogte det akademiske niveau for videnskabens og den klassiske dannelses skyld, mens Vestager konstant skal stå til regnskab for folket overfor den stadigt voksende opgave med at uddanne velkvalificerede akademiske produktionsarbejdere.

I de to første hovedafsnit savnes elevernes og lærernes syn på inspektørernes uanmeldte besøg, men som Erik Nørr slår fast på s. 172, så siger de umiddelbare kilder ikke meget herom. Dertil behøves en alt for tidskrævende søgning i privatarkiver, skoleerindringer samt aviser og ugeblade. Det er et typisk tegn, at det først er i tredje hovedafsnit, at lærerorganisationer, elevorganisationer, forældreorganisationer og den brede offentlighed bliver en vigtig del af tilsynet med gymnasieskolernes virke.

Bogen fremtræder smukt i stift bind med farvefotos – Undervisningsministeriet på forsiden og Frederiksborgmuseets pragtfulde portræt af Madvig på bagsiden. Sproget er velformuleret, trykqualiteten er høj og layoutet er med nogle undtagelser, ligeledes godt. Bogens sidste 70 sider består af en oversigt over benyttede utrykte arkivalier, en litteraturliste og et fyldigt noteapparat. Den efterfølges af en 10 sider lang fortegnelse over samtlige medarbejdere i Undervisningsinspektionen, Direktoratet for Gymnasieskolerne og HF samt Gymnasieafdelingen, fra inspektører og direktører over fagkonsulenter til sekretærer og betjente – alle nævnt, alle husket. Bogen afsluttes med et person- og skoleregister.

Med *Kvalitetens Vogter* skrevet af 3 meget kompetente forfattere er der kommet et flot monument over inspektionens første 150 års historie. På s. 405 konkluderes, at »eksamen, primært studentereksamen, har været det gennemgående træk, den lange linie, i inspektionens historie«. Intet tyder på, at studentereksamen skulle være i fare, næsten tværtimod, og intet tyder på, at staten vil slække på kontrollen med sine institutioner. Inspektionens fremtid må derfor være sikret.

Asger Svane-Knudsen

Jens Åge S. Petersen og Birgitte Dedenroth-Schow: Social- og Sundhedsforvaltningen, Kolding kommune 1899-1999, Kolding Stadsarkiv, 1999, 112 s., ill., indb., 100 kr.

»De der betaler musikken bestemmer hvad der skal spilles,« siger et gammelt ord, og landet over må kommunalt ansatte arkivarer ofte tænke i jubilæumsbaner, når der skal skaffes penge til udgivelsen af lokalhistorisk litteratur. Den foreliggende bog i pænt udstyr og mange fine fotos

falder indholds- og formmæssigt i to næsten lige store dele. Først gives en glimrende gennemgang af fattigvæsenets historie frem til 1. verdenskrig samt af mellemkrigstidens hjælpekasser og socialreformen i 1933. Alt løbende suppleret med lokale eksempler og illustrationer. Under overskriften »Fra socialreform til kommunesammenlægning« berettes om etableringen af en bestandigt voksende socialforvaltning med amtsforsorgshjem, sundhedsplejersker, daginstitutioner, alderdomshjem osv.

Kommunesammenlægningen i 1970 markerer begyndelsen af bogens anden halvdel, hvori ledende lokalpolitikere og embedsmænd får en stadigt mere fremtrædende placering i bogens tekst og billeder. Ganske betegnende viser bogens sidste to fotografier, således henholdsvis Socialforvaltningens ledergruppe foran Hotel Koldingfjord i 1997 og Social- og Arbejdsmarkedsudvalget i 1998.

På den ene side giver bogen altså et godt indtryk af den professionalisering og vækst i social- og sundhedsforvaltningen, som udviklingen i det 20. århundrede bibragte såvel denne som de fleste andre danske kommuner. På den anden side kan det ikke overraske, hvis en lokal bistandsklient under læsningen måtte få den tanke, at hele dette apparat ikke primært er indrettet til at tjene borgerne, men også er formet af politiske og personlige ambitioner, der kan give sig udslag i kompetencestridigheder, dårlig ledelse og skrankepaveri.

Tommy P. Christensen

S. A. Guldvang: Danmarks smalsporede industribaner, udgivet af bane bøger, 1998, 176 s., 350 kr.

Det er resultatet af en mangeårig interesse og hobby, der foreligger med bogen om danske smalsporsbaner. I mange henseender må bogen vel også karakteriseres som det ultimative værk om denne transportform, der for alvor vandt indpas omkring århundredeskiftet og nogle årtier frem. Frem til 1950'erne dominerede denne transportform i forbindelse med mange industrielle anlæg, hvad enten det var de store roefabrikker på Lolland-Falster, Vestsjælland og Fyn, cementvirksomhederne ved Ålborg, teglværkerne rundt om i landet eller kalkbrud og -værker som fx i Faxe. Den var også dominerende ved transport af indenlandsk brændsel som tørv og brunkul fra produktionssted til forbruger eller det almindelige jernbanenet og i det hele taget af råstoffer af lokal oprindelse: De tidligste transporter drejede sig om mergel til jordforbedring, og disse baner bredte sig over hele Jylland. Ikke mindst var disse mergelbaner hyppigt fore-

kommende i Vendsyssel, hvor nettet var næsten lige så udbygget som vore dages landevejssystem. Det var da også disse mergelbaner, en ikke uvæsentlig part af jernbanelovgivningen drejede sig om i tiden fra omkring 1914 og op i 1920'erne, og planerne med banerne var store. I perioder, hvor det øvrige trafiknet ikke kunne klare større mængder, blev de tiltænkt funktioner, der kunne minde om de almindelige trafikbaners. Tilsvarende store var de offentlige tilskud. Mange af disse landbrugsbaner blev totalt finansieret af skatteyderne, et aspekt der dog stort set forbigås i bogen.

Smalsporsbanerne var altså fortrinsvis i brug ved massetransport af råstoffer og blev desuden benyttet i stor stil af entreprenører ved anlægsarbejder til bort- eller tilkørsel af materialer både midlertidigt og permanent som tilfældet var ved vandbygningsvæsenets transporter ved vestkysten. Fra 1950'erne overtog de store entreprenørmaskiner og lastbiler markedet, og i dag hører sådanne industribaner til sjældenhederne. Byggeriet af Storebæltstunnelen var i denne henseende en undtagelse, og det samme er tilfældet med Københavns metrobyggeri.

De smalsporende industribaner var en væsentlig forudsætning for udviklingen af dele af dansk industri, men også for landbruget og anlægsbranchen i det hele taget. Titlen og benævnelsen industribaner er derfor misvisende, og faktisk var i hvert fald en af de baner, der ret indgående er beskrevet i bogen, slet ikke beregnet til varetransport, men anlagt for at løse et persontrafikalt problem for funktionærer og indsatte ved Kragsskovhedefængslet. En anden bane, der er nævnt, havde heller ingen tilknytning til industrien: Den brugtes til transport af madvogne mellem bygningerne på Middelfart Statshospital. Bogen handler derfor retteligt om smalsporsbaner, der ikke har været benyttet til almindelig, offentlig jernbanedrift. Det gør det også lettere at forstå, hvorfor normalsporede industribaner, deres begrænsede antal taget i betragtning, ikke er medtaget, hvilket ellers ville have været rimeligt i en bog om industribaner.

Det er heller ikke industriens og landbrugets historie der fortælles med særlig henblik på dækningen af transportbehov og banernes betydning for disse erhverv. Målet med bogen har været at give oplysninger om banerne med henblik på deres lokalisering, funktionsperiode og -måde. Bogen har først og fremmest karakter af at være en opslagsbog, hvor især jernbanehistorik, men også lokalhistorisk interesserede vil kunne finde oplysninger om de baner, der har været i deres område. Nogen fuldstændig registrant over smalspor er der dog ikke tale om. Mange anlæg kunne flyttes, og i afsnittene om de permanente angiver forfatteren, at han »kun« har anført eksempler. I hvilket omfang eksemplerne alligevel, bl.a. takket været det enorme

billedmateriale, dækker hele spektret, er lidt uklart.

Bogen er næsten overforsynet med billeder, der ikke alle er egnede til publicering. Dog rummer den også nogle charmerende farvebilleder af en transportform, der ikke har fyldt meget i den historiske bevisthed. Men den foreliggende bog, der nok mest henvender sig til entusiaster, må dette emne siges at være udtømt.

Steen Ousager

Søren Federspiel: Arbejdsmænd – i Danmarks ældste industriby, udgivet af SiD Frederiksværk, 1998, 150 s.

De røde faner bliver luftet flittigt i disse år, når stribevis af fagforeninger landet over kan fejre deres 100 års beståen. Det bliver ofte markeret med en jubilæumsbog, der kan være af meget varieret kvalitet. Til de absolut bedre af slags hører historikeren Søren Federspiels bog, der er udsendt i anledning 100 års fødselsdagen for SiD's lokalafdeling i Frederiksværk.

Arbejdsmændenes historie i Frederiksværk kan føres langt tilbage. Allerede i 1700-årene tog den enevældige kongemagt initiativ til anlæggelsen af de første industrielle virksomheder i Frederiksværk. Senere blev virksomhederne privatiseret. I slutningen af 1800-tallet gennemlevede den nordsjællandske by en moderniseringsproces, der på godt og ondt omformede indbyggernes dagligdag. Også fagbevægelsen dukkede op. I mange år lykkedes det dog arbejdsgiverne at holde fagforeningerne borte – bl.a. fordi der blev oprettet syge- og begravelseskasser, der kunne tage toppen af den sociale uro. Først i 1897, da jernbanen kom til Frederiksværk, begyndte de første arbejderagitatorer for alvor at opøge byen. Overalt var fagbevægelsen ved at tage form, og med oprettelsen af Dansk Arbejdsmænds Forbund i 1897 blev der sat skub i bestræbelserne for at skabe en lokalafdeling i Frederiksværk. Med hjælp fra forbundets formand M.C. Lyngsie blev Arbejdsmændenes Forbund for Frederiksværk og Omegn stiftet i 1898.

Organiseringen af arbejdsmændene var i begyndelsen vanskelig. Også i Frederiksværk hændte det, at en arbejder blev fyret, fordi han meldte sig ind i fagforeningen. Og lønningerne gav grund til mange bryderier. Bogen er et stykke lokal fagforeningshistorie, men øjnene holdes hele tiden åbne, så udviklingen sættes ind i et større perspektiv – både lokalt og nationalt. Bogen bliver således en slags lokalhistorie, hvor arbejdsmændene i Frederiksværk er det centrale omdrejningspunkt – og bogen kan derfor med fordel læses af andre end de jubilerende arbejdsmænd. Bogen fortæller om de lokale konsekven-

ser af storkonflikten 1899, anlæggelsen af Det Danske Stålvalseværk, fremmedarbejdernes indtog i 1960'erne og meget, meget mere.

Perspektivering er en af bogen klare styrker. Her får lokalhistorien udsyn. Men i denne konsekvens kommer også svagheder til syne. Det kan virke besynderligt, at læseren skal høre om syndikalisterne, når man i næste linie kan læse, at de ikke spillede nogen rolle i Frederiksværk.

I modsætning til mange andre jubilæumsskrifter har Federspiels bog en række noter. Det er sikkert nødvendigt, at lade jubilæumsbøger have et videnskabeligt apparat, så man kan tjekke oplysningerne efter i sømmene, hvis den genre skal give faglig status. Her får vi dog både i pose og sæk, idet bogen både har slutnoter og kildehenvisninger inde i brødteksten.

Løbende i teksten bringes små erindringsklip som et krydderi til den kronologiske fremstilling. Disse erindringer er utroligt levende, underholdende og spændende. Følgende kan tjene som eksempel: »*Det var formandens kone, der foretog kontrollen og eventuel arbejdsanvisning, og det faldt ikke altid i medlemmernes smag. Fru Larsen var meget proper. Det måtte ikke trædes på dørtrinnet i køkkengangen, og gjorde man det, vankede der skældud. Derfor fik hun sat et lille vindue i bagsiden af huset, således at de ledige medlemmer kunne stikke deres kontrolkort ind uden at træde på dørtrinnet*«. Sidste del af bogen består næsten udelukkende af interviews og erindringer, som bl.a. er et resultat af et erindringsværksted på Esbjerg Højskole. På den måde bliver udviklingen gennem de sidste 25 år fortalt af arbejdsmændene selv.

Bogen fremlægger ingen tese, et nyt fortolkningsperspektiv på arbejderbevægelsens historie, og gennemfører ingen nådesløs argumentation herfor. Det ligger simpelt hen ikke i jubilæumsbogsgenren, og bogen kan sagtens klare sig uden det! Bogen holder sig til den populære og uformelle fremstillingsform. Den giver en solid kronologisk skildring af en lokal fagforenings historie og er rigt illustreret.

Johnny Wøllehær

Jørgen Kjær Hansen: Aarhus Glasværk. Et industrieventyr fra århundredskiftet, Århus Byhistorisk Udvalg, i samarbejde med Erhvervsarkivet, 1999, 145 s., ill., 250 kr.

Det er elementært tiltrækkende at se tilbage på tilstande ved sidste århundredskifte, fx på lokale industrivirksomheder, deres produktion, mennesker og miljø. Her har glasindustrien meget at byde på. Det var en brydningstid med eksperimenter og industrieventyr, der ikke altid endte godt.

Det var – ganske genkendeligt hundrede år efter – rationaliseringens og fusionernes tid. Århus byder her på en markant historie i form af glasværket på Ole Rømersvej, som kun fra 1898-1902 klarede at være selvstændigt. Herefter blev det fusioneret med Fyens Glasværk i Odense og senere tillige Kastrup Glasværk. Det blev lukket i 1927, da flaskeproduktionen på stedet ikke mere var konkurrencedygtig. Bygningerne blev revet ned i 1980 – til fordel for vuggestue og ældreboliger.

Historien om glasværket i Århus har ikke før været fortalt samlet, vel bl.a. fordi der ikke er bevaret virksomhedsarkiv fra den korte selvstændighedsperiode. Men på basis af et solidt kendskab til glas, glaslitteraturen og materiale fra Kastrup Glasværk samt kilder til virksomhedshistorie i Erhvervsarkivet er opgaven taget op af Jørgen Kjær Hansen og Århus Byhistoriske Udvalg. Resultatet er blevet særdeles indbydende: Bogen er indbundet i smukt grå-blåt stift bind med prøver på flasker og kunstglas i grønt på forsiden. Hele bogen er vel illustreret i sort-hvid og farve, og illustrationerne er ikke kun til pynt, men i sig selv god dokumentation for arbejdsprocesser og design. Tyngden i fremstillingen er klogt nok lagt på de fire selvstændige år omkring århundredskiftet, da »eventyret« begynder og slutter. Der er disponeret, så man straks kan slå ned på virksomhedshistorien, herunder arbejdere og arbejdsvilkår, eller på produktionen, herunder den kunstindustrielle ende af den. Vedrørende arbejdsforholdene gør man klogt i at supplere med litteratur, der går tættere på børnearbejde og de ulykker, der også må have forekommet i denne branche. Den traditionelle håndværker-gemytlighed er betonet i denne fremstilling, hvilket kan skyldes, at det er de lyse sider, der træder stærkest frem i de erindringer, som også er en væsentlig del af bogens kildegrundlag.

Der var ikke mangel på glasværker i Danmark i slutningen af forrige århundrede – seks værker var i drift – så hvorfor skulle Århus have et sådant? Jo, byen var i vækst, og de rette forbindelser til Aalborg Glasværk og eksistensen af en petroleumsforurenet grund i Århus bar ideen igennem for familien Wulff m.fl. Anlægget og staben med stærkt böhmisk-tysk præg blev ikke problemet, faget var internationalt dengang, men en uprofessionel ledelse, der overproducerede og navnlig ikke havde begreb skabt om markedsføring. Kunstglasset slog fejl, selv om de bevarede (og viste) vaser og lampeglass mv. tyder på, at man prøvede at følge de nyeste smagsretninger. Det endte med, at A/S De forenede Glasværker, som var domineret af Frederik L. Hey, Fyens Glasværk tog over. Herefter var det slut med ungdomsblomstrede vaser fra Århus. Nu gjaldt det alene de stadig mere standardiserede

flasker til mælk, vand og øl. Men med forsøgene med kunstglas og nye *teknikker* fik værket varig betydning for dansk glas, konkluderes der forsigtigt.

Der er grundige litteratur- og kildehenvisninger, men man savner et register og en liste over fagudtryk, som ikke kan forventes alment kendt i dag. Alt i alt er der imidlertid tale om en særdeles nydelig bog, som demonstrerer, at industrihistorie kan være en god nøgle til mange sider af datidens samfund.

Margit Mogensen

Holger Dyrbye og Jørgen Thomsen: Spænding i fællesskab: I/S Fynsværket 50 år, Odense: I/S Fynsværket, 1999, 304 s., 200 kr.

Elektriske indretninger spiller en afgørende rolle i vores dagligdag, fra morgen til aften, i hjemmet, under transport, og på arbejdet. Elnettet sikrer størstedelen af strømforbruget, og dets udvikling gennem de sidste godt hundrede år afspejler samfundsudviklingen, nationalt, regionalt, lokalt og for den enkelte.

Holger Dyrbye og Jørgen Thomsen har skrevet denne jubilæumsbog om Fynsværket, som blev oprettet for 50 år siden, i 1949. Deres historie starter med elektrificeringen af Fyn, som formentlig startede med at Albani bryggeriet i 1882 anskaffede et elektricitetsanlæg til belysning på virksomheden. Begrænsningen af elnettet til en enkelt virksomhed og til belysning var reglen i starten. I løbet af det næste halve århundrede blev der først oprettet lokale elnet, og elektriske maskiner begyndte at spille en rolle. Der blev således oprettet uafhængige bynet i Odense (1891), Svendborg (1906), Nyborg (1907), Faaborg (1907) og Middelfart (1910). Den næste fase var, at bynettene blev udvidet til at dække tilgrænsende landområder, men der blev også oprettet en række landelektricitetsværker, fx i Nørre Aaby (1906) og Brenderup (1912).

I 1920'erne begyndte en centralisering, hvor små lokale anlæg blev lagt ind under større anlæg. Det var dyrt at producere elektricitet på de

mange decentrale elværker. Elektriske maskiner spillede en stadig større rolle, og medvirkede til stigende brugerkrav til elforsyningsens omfang og forsyningssikkerhed. I 1947 var alle de fynske købstadsværker sluttet sammen, og der var etableret forbindelse til de jyske kraftværker. De følgende års politiske strid endte med, at hele den fynske elproduktion blev centraliseret på Fynsværket i Odense, som et led i Odenses udvikling til Fyns dominerende »hovedstad«. Bogen behandler derefter Fynsværkets bygning, og dets mange udbygninger gennem det følgende halve århundrede.

Det er en omhyggelig og grundig bog, som bygger på Fynsværkets og Odense kommunes arkiver, omend de eneste henvisninger er en liste over de anvendte danske publikationer og arkivalier. Med andre ord Fynsværket i dens egen selvforståelse. Bogen medtager både succeserne, og den mindre flatterende historierne, så som bestyrelsens studierejse i vinteren 1994 til varmen Brasilien og Florida, som fik en omfattende pressedækning på Fyn.

Bogen undlader beklageligvis at udnytte de muligheder, som elhistorien giver for mere generelt at bidrage til forståelsen for den enkeltes og samfundets udvikling gennem de sidste hundrede år. Den internationale forskning gennem de sidste tyve år har givet en række afgørende bidrag til forståelsen af elektricitetens rolle i de industrialiserede samfund, fx. Thomas P. Hughes, *Networks of Power. Electrification in Western Society* (1983) og David E. Nye, *Electrifying America. Social Meanings of a new Technology* (1990) (David Nye er professor i Odense på Syddansk Universitet). En mulighed var systematisk behandling af de fynske øers elektrificering. En anden mulighed var Fynsværkets rolle i skabelsen af den fynske region – og videre denne regions fusion i større enheder. I den sidste forbindelse er det bemærkelsesværdigt, hvor ringe en rolle, bogen tillægger den jysk-fynske elværksorganisation ELSAM, der blev oprettet i 1956. Begge historier belyses ud fra Odense-arkiver. Fynsværkets regionsmæssige rolle er så meget vigtigere, som vi i disse år med elforsyningsens liberalisering er på vej til elforsyningsregioner, der går ud over Danmarks grænser.

Lars Heide

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af: arkivar, ph.d. *Margit Mogensen*, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 92 23 25, e-mail: mm@ra.sa.dk, museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris.mho@get2net.dk, og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 00, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 185 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Karl Peder Pedersen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Margit Mogensen.

Forsidebilledet:

Falsk nødpengeseddel fra Varnæs 1920. Umiddelbart efter 1. verdenskrig var der stor mangel på metal til skillemønt i Tyskland. I Slesvig førte det til, at mange kommuner udstedte nødpengesedder, der kunne bruges i de manglende mønters sted. Nødpengesedderne kom også til at spille en rolle i den politiske og folkelige kamp før og efter afstemningerne i 1920. Her ses en seddel, hvor flagene indtager en central rolle. Læs mere om de danske myndigheders tackling af flagspørgsmålet i mellemkrigsårenes Sønderjylland i Peter Fransens artikel.

Indhold

Peter Fransen: Flagning med fremmedflag i Sønderjylland i mellemkrigstiden set under en administrationshistorisk synsvinkel	259	(red.), lay-out Freddy Pedersen: Christian VIII & Nationalmuseet. Antikker, mønter, medaljer (Ida Haugsted).....	332
Jon A.P. Gissel: Den nordiske linie i dansk musik	281	Emanuela Barrellai: Herman Schubart (Hasse Neerbek).....	333
Karl Peder Pedersen: Amtsarkiverne og deres historie	305	Claus Bjørn (udg.): Dorothea Charlotte Hermine von Rosen. En hoffrøkens erindringer 1844-46 (Christian Larsen).....	333
Debatanmeldelse		Erik Nørr (udg.): Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909 I-IV (Christian Larsen)	333
Mikkel Venborg Pedersen: Tanker om lokalhistorien. Signalement af de lokalhistoriske årbøger anno 1998.....	320	Mette Skougaard og Jesper Herbert Nielsen (red.): Bondegård og museum. Frilandsmuseernes teori og praksis (Brita Brenna) .	
Anmeldelser		Bjarne Stoklund (red.): Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale (Helga Mohr)	335
Jørgen Jensen: Manden i Kisten. Hvad bronzealderens gravhøje gemte (Stine Wiell).....	324	Sascha Qvortrup: Kroppens kulturhistorie. Synd og sundhed i det 20. århundrede (Signe Mellemgaard).....	336
Bjarne Lønborg: Vikingetidens metalbearbejdning (Iben Skibsted Klæsøe).....	325	Thomas Søderqvist, Jan Faye, Helge Kragh og Frank Allan Rasmussen (red.): Videnskabernes København (Sigurd Rambusch)..	338
Michael Kræmmer: Den hvide klan. Om Absalon og hans slægt og om magtpillet og magtens mænd i det 12. århundrede (Lars Bisgaard).....	326	Harry Haue, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen: Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998 (Asger Svane-Knudsen)	339
Hans Henrik Appel: Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet (Ole Degn).....	327	Jens Age S. Petersen og Birgitte Dedenroth-Schou: Social- og Sundhedsforvaltningen, Kolding kommune 1899-1999 (Tommy P. Christensen)	341
Geschichte Schleswigs. Vom frühen Mittelalter bis 1920. Dänisch-deutsche Historikerkonferenz des Institut für Grenzregionforschung in Zusammenarbeit mit der Akademie Sankelmark vom 28. bis 30. September 1997 in Sankelmark (Jesper Thomassen).....	329	S.A. Guldvang: Danmarks småsporede industribaner (Steen Øusager).....	341
Arnt Jerup Wiis: Kanoner, krudt og kugler – og mange andre forhold ved Læsøs Forsvarsvæsen 1807-1814 (Henrik Gjøde Nielsen)	329	Søren Federspiel: Arbejdsmænd – i Danmarks ældste industriby (Johnny Wøllekær)	342
H. Arnold Barton: Northern Arcadia. Foreign Travelers in Scandinavia, 1765-1815 (Michael Harbsmeier).....	330	Jørgen Kjær Hansen: Aarhus Glasværk. Et industrieventyr fra århundredskiftet (Margit Mogensen).....	343
Bodil Bundgaard Rasmussen, Jørgen Steen Jensen og John Lund		Holger Dyrbye og Jørgen Thomassen: Spænding i fællesskab: I/S Fynsværket 50 år (Lars Heide) .	344